

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА

НОВО ЗНАНИЕ

С ново знание към просперитет!

ИЗДАНИЕ НА ВИСШЕ УЧИЛИЩЕ ПО АГРОБИЗНЕС И РАЗВИТИЕ НА РЕГИОНИТЕ

ГОДИНА XIII, БР. 3, ЮЛИ - СЕПТЕМВРИ 2024

NEW KNOWLEDGE

JOURNAL OF SCIENCE

New knowledge to prosperity!

UNIVERSITY OF AGRIBUSINESS AND RURAL DEVELOPMENT

VOLUME XIII, No. 3, JULY - SEPTEMBER 2024

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Списание за наука

НОВО ЗНАНИЕ

ISSN 2367-4598 (Online)   ISSN 1314-5703 (Print)

Главен редактор: доц. д-р Димитър Якимов

Корица: Д. Димитров – ДИМ, Цочо Пеев

Адрес на редакцията: Пловдив 4003, бул. Дунав 78; тел. 0882009578; 032/960360

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

NEW KNOWLEDGE

Journal of science

ISSN 2367-4598 (Online)   ISSN 1314-5703 (Print)

Chief Editor: Assoc. Prof. Dimitar Yakimov, Ph.D.

Cover: D. Dimitrov – DIM, Tzocho Peev

Editorials Address: 78, Dunav Blvd., Plovdiv 4003, Bulgaria; tel. +359 882009578; +359 32960360

science@uard.bg

www.uard.bg

www.science.uard.bg

CONTENTS

СЪДЪРЖАНИЕ

EUROPEAN DIRECTIVE ON CORPORATE SUSTAINABILITY DUE DILIGENCE – THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS	5
Radostina Bakardjieva	5
ЕВРОПЕЙСКА ДИРЕКТИВА ОТНОСНО ДЪЛЖИМАТА ГРИЖА НА ДРУЖЕСТВАТА ВЪВ ВРЪЗКА С УСТОЙЧИВОСТТА – ТЕОРЕТИЧНИ И ПРИЛОЖНИ АСПЕКТИ	6
Радостина Бакърджиева	6
GUARANTEE OF HUMAN RIGHTS - TEST FOR SUSTAINABILITY OF ENTERPRISES	10
Radostina Bakardjieva	10
ГАРАНТИРАНЕТО НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА - КРИТЕРИЙ ЗА УСТОЙЧИВОСТ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА	11
Радостина Бакърджиева	11
MODERN METHODS AND TECHNIQUES FOR MOTIVATING HUMAN RESOURCES IN THE ORGANIZATION	16
Emilia Milanova	16
СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ И ТЕХНИКИ ЗА МОТИВИРАНЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ОРГАНИЗАЦИЯТА	17
Емилия Миланова	17
FINANCIAL CHALLENGES FACED BY SMALL AGRICULTURAL FARMS	23
Petar Dzhandarmov	23
ФИНАНСОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД МАЛКИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА	24
Петър Джандармов	24
ECONOMIC MODELS FOR RISK MANAGEMENT IN AGRICULTURE	32
Petar Dzhandarmov	32
ИКОНОМИЧЕСКИ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА В ЗЕМЕДЕЛИЕТО	33
Петър Джандармов	33
TRAINING AND DEVELOPMENT OF PERSONNEL IN AGRICULTURE	41
Petar Dzhandarmov	41
ОБУЧЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НА КАДРИТЕ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО	42
Петър Джандармов	42
THE EUROSISTEM'S ECONOMIC POLICY – A GUARANTEE FOR SUSTAINABLE BUSINESS DEVELOPMENT	50
Mariana Krumova	50
ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОСИСТЕМАТА – ГАРАНЦИЯ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БИЗНЕСА	51
Марияна Крумова	51

ON THE DISCOURSE ON THE SINGLE-TIME REQUEST AND PROVISION OF DATA IN ADMINISTRATIVE SERVICES – PROBLEMS AND PROSPECTS.....	59
Emilia Milanova	59
ОТНОСНО ДИСКУРСА ПО ЕДНОКРАТНОТО ИЗИСКВАНЕ И ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ДАННИ ПРИ АДМИНИСТРАТИВНОТО ОБСЛУЖВАНЕ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ.....	60
Емилия Миланова	60
CHARACTERISTICS, ANALYSIS AND TECHNOLOGY OF WINES FROM TRADITIONAL BULGARIAN GRAPE VARIETIES	65
Petya Raeva, Silviya Zlateva, Snezhana Ivanova	65
EVALUATION AND ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF ECONOMIC HIGH SCHOOLS USING THE DEA (DATA ENVELOPMENT ANALYSIS) METHOD	81
Ilian Pehlivanov	81
ОЦЕНКА И АНАЛИЗ НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ГИМНАЗИИ ЧРЕЗ DEA (DATA ENVELOPMENT ANALYSIS) МЕТОД	82
Илиан Пехливанов	82
FINANCING THE OLYMPIC GAMES	94
Kiril Borisov	94
ФИНАНСИРАНЕ НА ОЛИМПИЙСКИТЕ ИГРИ.....	95
Кирил Борисов	95
ОЦЕНКА НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ВИДЕО УРОЦИТЕ ПРИ ИЗУЧАВАНЕ НА СПЕЦИАЛИЗИРАНА ЛЕКСИКА В АНГЛИЙСКИЯ ЗА СПЕЦИФИЧНИ ЦЕЛИ	102
Ивайло Дагнев	102
ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF VIDEO LESSONS IN LEARNING SPECIALIZED VOCABULARY IN ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES	103
Ivaylo Dagnev	103
MYTHOLOGY AS A RESOURCE FOR CULTURAL TOURISM.....	110
Angelina Titeryakova.....	110
METAPHYSICS OF THE CITY. SECULARISM AND THEOCRACY. THE ANTAGONISM "WITH GOD" OR "WITHOUT GOD"	121
Krasimir Asenov	121
МЕТАФИЗИКА НА ГРАДА. СЕКУЛАРИЗЪМ И ТЕОКРАЦИЯ. АНТАГОНИЗМЪТ „С БОГ“ ИЛИ „БЕЗ БОГ“	122
Красимир Асенов	122

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

EUROPEAN DIRECTIVE ON CORPORATE SUSTAINABILITY DUE DILIGENCE – THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS

Radostina Bakardjieva

Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

Abstract: The purpose of the article is to present the conceptual framework of European Directive on Corporate Sustainability Due Diligence of companies for responsible conduct in connection priority with Human Rights. The reasons for complying with this Directive, its main parameters, requirements and criteria are systematized. The role of state as a guarantor of fulfilling the Directives' criteria by creating a favorable institutional environment and effectively functioning institutions is indicated. The focus is placed on enterprises as the main stakeholders by the implementation of the Directive.

Keywords: sustainability, responsible business conduct, stakeholders.

ЕВРОПЕЙСКА ДИРЕКТИВА ОТНОСНО ДЪЛЖИМАТА ГРИЖА НА ДРУЖЕСТВАТА ВЪВ ВРЪЗКА С УСТОЙЧИВОСТТА – ТЕОРЕТИЧНИ И ПРИЛОЖНИ АСПЕКТИ

Радостина Бакърджиева

Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките, София

Резюме: Целта на статията е да представи концептуалната рамка на Европейската директива за дължима грижа на дружествата за отговорно бизнес поведение във връзка с устойчивостта, приоритетно в контекста на правата на човека. Систематизирани са причините, които налагат съблюдаването на тази Директива, нейните основни параметри, изисквания и критерии. Посочена е ролята на държавата като гарант за изпълнение на критериите на Директивата чрез създаването на благоприятна институционална среда и ефективно функциониращи институции. Във фокус са поставени предприятията като основни заинтересовани страни при изпълнението на Директивата.

Ключови думи: устойчивост, отговорно бизнес поведение, заинтересовани страни.

ВЪВЕДЕНИЕ

Директивата на Европейския парламент и Европейската комисия относно дължимата грижа на дружествата във връзка с устойчивостта / Директивата ДГДУ / от 2022 г. се очертава като ключов по значимост стратегически документ, пряко свързан с перспективата за устойчив конкурентоспособен европейски бизнес (ЕК, 2022).

Фундамент на Директивата ДГДУ са утвърдени авторитетни международни и европейски документи. С голяма значимост е съблюдаването на принципите на Хартата на основните права на ЕС (2016). Ключовите изисквания на Хартата в акцент правата на човека са свързани със забраната на принудителния труд, правото на образование, свобода и избор на професия, недискриминация по полови, расови, религиозни признаци, интеграция на хората с увреждания, създаване на справедливи и равни условия на труд, забрана на детски труд, закрила на здравето, равнопоставеност на семеен и професионален живот, защита на правата на жените, социална солидарност, социална помощ и др.

Значим е и европейският документ „Силна социална Европа за справедливи промени“ (2020). В този документ е заложена идеята за повишаване на жизнения стандарт на европейските граждани и предприемането на мерки за трудовите и жизненни права на 241 млн. работници, както и за борба срещу неравенството. Специално внимание се отделя на уменията на работниците като ключов индикатор за бъдещето, на равните възможности на мъжете и жените, на значението на професионалната мобилност в рамките на ЕС, утвърждаването на МСП като двигател на растеж, работни места и социални иновации.

ЕВРОПЕЙСКА ДИРЕКТИВА ОТНОСНО ДЪЛЖИМАТА ГРИЖА НА ДРУЖЕСТВАТА ВЪВ ВРЪЗКА С УСТОЙЧИВОСТТА

Настоящата Директива ДГДУ е пряко обвързана с Директивата относно отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта (2022).

Основните причини, които обуславят необходимостта от прилагане на Директивата ДГДУ са свързани с необходимостта от утвърждаването на единен европейски подход в насока към повишаване на конкурентоспособността на европейските компании, както и преодоляване на националните различия. Директивата си поставя амбициозната цел да

утвърди водещите европейски позиции на предприятията и да оповести положителния европейски опит на международно ниво.

Директивата е разработена в отговор на удовлетворяването на интересите на много заинтересовани страни - инвеститори, работодатели, работници, жени, деца. Не на последно място са и претенциите на представителите на гражданското общество. Различията в националните изисквания за полагане на дължимата грижа се отличават с национална специфика, което създава предпоставки за правна несигурност на институционалните инвеститори, национални различия в рамките на единния пазар, високи транзакционни разходи и затруднения при сключването на контракти по веригата на стойността.

Изпълнението на изискванията на Директивата ДГДУ има за цел преодоляването на всички бариери по пътя на обединена Европа в насока към устойчиво функциониране на европейските компании и премахване на бариерите пред бизнеса в рамките на общия пазар. Заложената е идеята за създаване на еднакви условия за конкуренция на европейските дружества и преодоляване на частичните инициативи в тази насока в отделните държави.

Въз основа на Директивата ДГДУ авторът представя авторска дефиниция на дължимата грижа с фокус съблюдаването на човешките права. Дължимата грижа за отговорно бизнес поведение в духа на Европейския зелен пакт и Целите за устойчиво развитие на ООН е единна система от целенасочени действия на дружествата в насока към смекчаване на неблагоприятните рискови въздействия върху правата на човека в обхвата на комплексната верига на стойността и интегрирането им като компонент на устойчивостта в системата на корпоративно управление в дългосрочен план.

Позитивните очаквания от прилагането на Директивата ДГДУ са насочени към редуциране на реалните и потенциални негативни рискове за репутацията на дружествата пред потребители, инвеститори, работници и укрепване на фирмената стабилност. Ключовите неблагоприятни ефекти със социални измерения и фокус човешките права са свързани приоритетно с упражняването на принудителен труд, използване на детски труд, работа при неблагоприятни условия на труд, експлоатация на работниците, неспазване на трудовото законодателство.

Отговорността на европейските компании към дължимата грижа за отговорно бизнес поведение трябва да се разглежда като перманентен процес, включващ 6 задължителни етапа:

1. Идентифициране и наблюдение на неблагоприятните въздействия върху правата на човека.
2. Предотвратяване, прекратяване и свеждане до минимум на реалните и потенциални неблагоприятни въздействия върху правата на човека
3. Оценка на напредъка и ефективността на мерките
4. Оповестяване на фирмените политики и стратегии, приети в тази насока. Активно използване на кодекса за фирмено поведение като инструмент на дължимата грижа.
5. Вземане на мерки за преодоляване на допуснатите негативни въздействия.
6. Пълно интегриране на дължимата грижа за отговорно бизнес поведение в корпоративното управление.

В съответствие с изискванията на представената Директива при установяване на реални негативни въздействия върху правата на човека дружеството се задължава да предприеме своевременни мерки за тяхното прекратяване, което означава свеждането им до минимум в зависимост от конкретните обстоятелства. Необходимите корективни действия са самостоятелен избор на отделните дружества. Препоръчва се използването на инструментариума на корпоративното управление- спазването на фирмените кодекси за поведение и разработването на планове за превантивни действия. Не на последно място е

ангажимента на дружествата да гарантират инвестиции, насочени към преодоляване на негативните въздействия на дружествата в областта на човешките права или свеждането им до минимум както на ниво дружество, така и в съответните фирми- контрагенти.

Сложността при прилагане на Директивата възниква от необходимостта всички посочени стъпки да бъдат направени по веригата на стойността. Това означава аналогични отговорни действия и преодоляване на бездействията във вертикална йерархия по веригата на преките и непреки фирмени взаимодействия по повод използването или получаването на продукти, части от продукти или услуги от дружеството до края на жизнения цикъл на продукта, включително дистрибуторска-, транспортна и логистична мрежа от фирми, разглобяване, рециклиране, компостиране, депониране. С други думи, отговорно бизнес поведение се изисква от всички контрагенти на дружеството, с които се осъществяват бизнес контакти.

Представената Директива е в сила за големите дружества, които имат над 500 служители и нетен международен оборот от над 150 млн. Е. В случаите, когато посочените два критерия не са изпълнени, Директивата е в сила, когато дружеството има повече от 250 служители и нетен международен оборот от над 40 млн. Е при условие, че поне 50% от този нетен оборот е генериран в един или повече от следните сектори- производство на текстил, кожа и търговия с облекло и обувки, селско-, горско стопанство, рибарство, дървесина, храни и напитки, добив на минерални ресурси- нефт, природен газ, въглища, метали и метални руди.

Анализираната Директива е в сила и относно дружества, учредени извън Европейския съюз, когато дружеството генерира нетен оборот в ЕС над 150 млн. Е или пък 40 млн. Е нетен оборот при условие, че най-малко 50% от него са генерирани в посочените стратегически сектори на икономиката.

Европейските МСП не попадат в обхвата на изискванията на разглежданата Директива, но имат връзка с нейните изисквания в случаите, когато изпълняват функциите на изпълнители и подизпълнители на големи дружества. МСП се нуждаят от консултиране и изграждане на фирмен капацитет, за да се справят с високите изисквания на Директивата без да се засилва финансовата и административна тежест върху тях.

Изпълнението на критериите на Директивата ДГДУ е немислимо без активната роля на държавата като гарант за нейното прилагане на практика. Европейските страни са директно ангажирани с полагането на дължима грижа за отговорно бизнес поведение от страна на дружествата в областта на правата на човека. Чрез националното законодателство те гарантират активността на фирмените политики за дължима грижа, както и ежегодната актуализация на фирмената политика в тази насока. Държавата има пряко участие при разработването на План за превантивни действия и участва във всички консултации със ключовите заинтересовани страни. Нейн ангажимент е осигуряването на пропорционална подкрепа за бъдещото въвличане на МСП при изпълнението на Директивата.

Европейските страни гарантират възможността лица и дружества да подават жалби в условията на реални и потенциални заплахи за съблюдаването на правата на човека. Чрез държавните институции се осъществява техният ангажимент на наблюдение, оценка и контрол върху изпълнението на Директивата. Във всяка европейска страна трябва да функционират работещи надзорни органи, които да следят нарушенията на националните нормативни документи във връзка с изпълнението на Директивата, както и да гарантират адекватна съдебна защита.

Държавите- членки на ЕС определят санкционните режими при нарушаване на националното законодателство. На европейско ниво се предвижда създаване и функциониране на Европейска мрежа от надзорни органи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От изложението следва, че европейските държави, дружества, институции и официални представителства трябва да работят в пълен синхрон с цел постигане на напредък при изпълнението на изискванията на Директивата за дължима грижа за отговорно бизнес поведение като критерий за устойчивост и конкурентоспособност.

ЛИТЕРАТУРА

1. European Commission, (2022), European Directive on Corporate Sustainability Due Diligence of companies, (COM 2022) 71 Final, 23.02.2022.
2. Харта на основните права на Европейския съюз, (2016), Официален вестник на ЕС, С 202/ 393.
3. Европейска комисия, (2020), Силна социална Европа за справедливи промени, COM (2020) 14, Final, 14.01.2020.
4. Европейска комисия, (2017), Създаване на европейски стълб на социалните права, COM (2017), 250, Final.
5. Европейска комисия, Директива /ЕС/ 2022 / 2464 на Европейския парламент и на Съвета от 14.12.2022 по отношение на отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

GUARANTEE OF HUMAN RIGHTS - TEST FOR SUSTAINABILITY OF ENTERPRISES

Radostina Bakardjieva

Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

Abstract: The guarantee of human rights by enterprises is an extremely relevant theoretical and applied field in economic theory and real business. The purpose of the report is to present modern forms and methods of observation, analysis and impact assessment on the social consequences of their activity in the context of observing human rights along the chain of value creation. The focus is on interaction between enterprises and the state in order to achieve optimal results. Recommendations to business, state institutions, professional organizations, trade unions have been formulated in the direction of responsible business behavior as a creation for sustainability.

Keywords: human rights, sustainability, enterprise.

ГАРАНТИРАНЕТО НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА - КРИТЕРИЙ ЗА УСТОЙЧИВОСТ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

Радостина Бакърджиева

Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките, София

Резюме: Гарантирането на правата на човека от страна на предприятията е изключително актуална теоретична и приложна област в икономическата теория и реалния бизнес. Целта на доклада е представяне на съвременни форми и методи на наблюдение, анализ и оценка на въздействието на предприятията върху социалните последици от тяхната дейност в контекста на съблюдаване на човешките права по веригата на създаване на стойност. Във фокус е поставено взаимодействието между предприятията и държавата с цел постигане на оптимални резултати. Формулирани са препоръки към бизнеса, държавните институции, професионални асоциации, синдикати в насока към отговорно поведение на бизнеса като критерий за устойчивост.

Ключови думи: човешки права, устойчивост, предприемачество.

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години темата за гарантирането на човешките права е с голяма актуалност както в икономическата литература, така и на ниво международни и европейски институции като ООН, Международна организация на труда, Организация за икономическо сътрудничество и развитие, Европейска комисия и др. Във фокус се поставя проблема за съблюдаването на човешките права в предприятията в партньорство и пълен синхрон с държавните институции. Научната идея, подкрепена с аргументи е, че зачитането на човешките права е инструмент за постигане на устойчивост на предприятията, чийто напредък се отчита комплексно чрез ESG /екологичен, социален и управленски/ подход.

Основните пунктове за теоретична дискусия са – съгласуваност на политиките на зачитане на човешките права между предприятията и държавата, фирмена отчетност чрез система от национално утвърдени показатели, контрол и стимулиране. Всичко това изисква легитимност чрез създаване на доверие между основните групи заинтересовани страни, обезпечаване на достъпност до информацията чрез информираност на заинтересованите страни за възникващи проблеми и конфликти, предсказуемост – чрез определяне на конкретни срокове, транспарентност- чрез предоставяне на публична информация, перманентна оценка на съответствието и динамичен процес на обучение на мениджърите в тази нова област.

ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА СЪБЛЮДАВАНЕТО НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА КАТО ТЕСТ ЗА УСТОЙЧИВ БИЗНЕС

Теоретичната концепция за правата на човека в контекста на Ръководните принципи на предприемаческа дейност в ТНК и предприятията има голямо значение за практическата приложимост на тези принципи, имащи тежестта на международно утвърден стандарт. (2011, Ръководни принципи на ООН) Разкриването на ключовите отговорности на бизнеса за съблюдаване на правата на човека е в пълно съответствие с ESG отчетността и европейската таксономия за постигане на устойчивост. Представената информация на национално и корпоративно ниво относно активността на държавата и фирмите в насока към съблюдаване правата на човека трябва да е в пълно съответствие.

Използваната методология включва формулирането на работна дефиниция въз основа на изучаване на актуална икономическа литература и международни документи на

ЕК, МОТ, ОИСР, ООН, както и систематизирането на вторична информация, официално предоставена от български институции относно гарантирането на правата на човека.

37,1% от регистрираните на фондовите борси компании в Индонезия, Малайзия, Сингапур, Тайланд и Филипините публично заявяват своите задълженията си по съблюдаването на правата на човека (ASEAN, 2019).

3000 компании с активи над 103 трлн. USD, присъединили се към „Принципите на отговорно инвестиране“ на Глобалния договор на ООН, публично заявяват стратегическите си отговорности по отношение на интегрирането на правата на човека в инвестиционната си практика (UN, 2020).

Съблюдаването на човешките права от страна на бизнеса директно се обвързва с отговорното корпоративно поведение на фирмите и активността на техните мениджъри за участие в национално значими програми и проекти.

От изключително значение е стремежът към високи постижения при достигане на финансови, социални и екологични ефекти да не води до рискове и заплахи, включително потенциални и реални неблагоприятни въздействия върху правата на човека. Съблюдаването на правата на човека в предприятията като непрекъснат прозрачен процес предполага интегрирането им в бизнес-модела на предприятията с цел предотвратяване на възникването на конфликти между основните групи заинтересовани страни чрез корпоративното управление. Това е гаранция за създаване на предпоставки потенциалните инвеститори да направят обективен информиран избор, за повишаването на фирмената репутация и преодоляването на конфликти.

За количествена и качествена оценка на прогреса при съблюдаването на правата на човека се прилага стандартизираната национална система на отчетност, която е в процес на динамично усъвършенстване към момента.

Използва се следната работна дефиниция. Гарантирането на човешките права в предприятията означава перманентно наблюдение, оценка и ефективно управление на фактори, предизвикващи възникването на рискове и заплахи и стремеж към предотвратяване и смекчаване на потенциални и реални негативни въздействия върху заинтересованите страни, породени от дейността на предприятията (продукция, услуги) по веригата на създаване на стойност в процеса на оценка на устойчивостта в пълно съответствие с националните планове и политики.

При оценка на финансова същественост компаниите приоритетно търсят опции за генериране и повишаване на акционерната стойност, регулярно нарастване на печалбата и доходността. Прилаганият подход на наблюдение и оценка е „отвън – навътре“ с фокус към вътрешнофирмените резултати.

Концепцията за двойната същественост на въздействието, приложена към човешките права, отчита фирмените ефекти в противоположна посока „отвътре-навън“ - от компаниите към хората и планетата.

Оценката на въздействие относно гарантирането на правата на човека в предприятията въз основа на ESG-критериите предполага пълно интегриране на правата на човека във всеки един от трите компонента- екологичен, социален, управленски. Безспорно, съблюдаването на правата на човека е свързано с екологичния фактор и попада под прякото въздействие на промените в климата и замърсяването на околната среда- вода, почва, въздух.

Съблюдаването на човешките права е силно обвързано с компонент G от единната ESG- система на отчитане - корупция, институции, управление.

Най-комплексно е пресичането на спазването на човешките права и социалния фактор (S).

Ако предприятието не разкрива информация за това как в своята верига на създаване на стойност създава рискове за хората и планетата, как въздейства върху тези

рискове и как ги управлява, могат да бъдат очаквани негативни ефекти върху неговата устойчивост, което в последствие, което може да рефлектира в бъдещи финансови рискове.

Всичко това изисква гарантиране на човешките права от страна на предприятията независимо от тяхната размерна структура, форма на собственост, местоположение и сфера на дейност.

Когато става дума за човешки права като ключови потенциално заинтересовани страни се очертават работници/ служители, жени, деца, инвалиди, бежанци, мигранти, професионални съюзи, неправителствени организации, местна / регионална общност и др.

Но базисните заинтересовани субекти са предприятията, държавата и неправителствения сектор. Тези три институционални субекта са двигател за прилагането на принципа на дължимата грижа за отговорно поведение на бизнеса в контекста на правата на човека (ЕК, 2022). В този смисъл е правилна авторската позиция на Ruggie J., според който динамично разрастващата се мрежа от заинтересовани лица по отношение на правата на човека би могла „да компенсира съществуващите негативни страни на всеки отделен субект, действащ индивидуално и да гарантира взаимното допълването на техните функции“ (Ruggie J., 2014).

Въз основа на изложеното, може да се обобщи, че съблюдаването на правата на човека е ядро на отговорното поведение на държава и бизнес в контекста на постигането на устойчивост.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ОТГОВОРНИ ПРЕДПРИЯТИЯ, ДЪРЖАВА И НЕРАВНОПОСТАВЕНИ ЛИЦА В КОНТЕКСТА НА СЪБЛЮДАВАНЕ НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА

Проектите и програмите, инициирани от Агенцията за хората с увреждания са пример за активно подпомагане на държавна институция на хора с трайни увреждания. Чрез Програмата за самостоятелна стопанска дейност на хора с трайни увреждания се гарантира финансиране до 30 000 лв. за стартиране на собствен бизнес на физически лица с 50% и над 50% намалена трудоспособност. Лицата-бенефициенти по програмата не трябва да имат еднолично предприятие и да са съдружници във фирма. Целта е самите лица с трайни увреждания да бъдат подпомогнати да учредят ново предприятие. Гарантират се разходите за строително-ремонтни дейности, оборудване на работно място, обучение на персонала и осигуряване на минимален стартов капитал.

Горепосочената програма е доказателство за единодействието на държавна институция и склонни към предприемачество лица с трайни увреждания.

Схемата за държавна помощ за наемане на работещи с увреждания пресича интересите на три основни групи заинтересовани страни- държавата като принципал на Агенция по заетостта, отговорни работодатели, лица с увреждания. Целта на програмата е насърчаване на работодателите да наемат безработни лица с увреждания, които са неравнопоставени на пазара на труда. Целевата група на програмата са безработни лица с трайни увреждания. За всяко разкрито работно място от целевата група на заинтересованите работодатели се предоставя субсидия от държавния бюджет в размер на 75% от допустимите разходи. В тях се включват – трудови възнаграждения, допълнителни възнаграждения в минимален размер, осигурителни вноски за фондовете / пенсии, НЗОК, безработица/. Държавната субсидия е гарантирана за времето, през което лицето е било на работа, но не по-малко от 3 месеца и не повече от 12 месеца. Работодателят има задължението да сключи трудов договор с наети работещи с увреждания за срок не по-малък от 3 месеца, а при неизпълнение на задълженията по контракта трябва да възстанови получените средства.

Агенцията по заетостта управлява процедурата за кандидатстване като обявява заявените от работодателите свободни места, а лицата с увреждания заявяват желанието си за участие. Всеки сключен контракт е резултат от взаимодействието на Агенцията за

заетостта като държавен институт, отговорни мениджъри на предприятия, както и на самите лица с трайни увреждания, които имат склонност да бъдат включени в трудовата и социална интеграция.

Именно, прагматичното партньорство на всички нива- държава, работодатели, мениджъри, уязвими групи лица- създава обективни предпоставки за интегрирането на хората с увреждания и създаването на условия за достоен, самостоятелен живот.

Успешното съблюдаване на човешките права предполага синхронни действия между държавата като основен гарант за защита на правата на човека и предприятията като ключови икономически субекти. Единствено при оптимално взаимодействие може да бъде постигнат напредък в тази насока. Аргумент за активното взаимодействие държава-бизнес е успешното изпълнение на национално утвърдени проекти и програми, разкриващи едновременно водещата роля на държавата чрез дейността на нейните институции и отговорната инициатива на бизнеса.

За отговорното поведение на българските предприятия може да се съди по данни на Агенцията по заетостта, като един от най-активните български институти, и инициативността на българските мениджъри да участват в националните програми, включващи ключови аспекти на гарантиране на правата на човека.

Таблица 1. Отговорност на българските предприятия за съблюдаване на човешките права 2019-2022

Отговорни работодатели на фирми в България	2019	2022
Наети работници в предприятията	171 020	63 275
Включени в заетост безработни лица от ромски произход	-	14 498
Работодатели, възползвали се от насърчителните мерки, насочени към заетост на лица с увреждания	-	2 238
Работодатели, участвали в програми за осигуряване на заетост на бежанци, неактивни лица, помощ при пенсиониране	2 104	2 319
Фирми, наели украински граждани по проект Солидарност	-	2 012
Безработни лица, на които е осигурена заетост в МСП	615	1 024
Работодатели, осигурили заетост за младежи до 29 г. с трайни увреждания по проект „Обучение и заетост на младежи с трайни увреждания“	5 932	8 678

Собствени изчисления по данни на Агенция по заетостта

Данните, предоставени от Агенцията по заетостта са много интересни по няколко причини. Първо, те представят динамиката в осигуряването на заетост на младежи с увреждания, бежанци, лица от ромски произход. Второ, показват не само как се променят актуалните потребности в обществото, но и усъвършенстването на отчетната информация. През 2019 година, както и преди това, например, не е предоставяна информация относно осигуряването на заетост на безработни лица от ромски произход, лица с увреждания, украински граждани. През 2022 г. данните на Агенцията по заетостта са обогатени с нова актуална информация, от която могат да бъдат направени съществени изводи за отговорното поведение на държава и бизнес в насока към съблюдаване на човешките права в диапазона на рискови заинтересовани групи лица.

През 2022 г. единните действия на националната институция, която чрез своята широко развита мрежа за предоставяне на богата информация относно различни държавно финансирани програми, и отговорни заинтересовани мениджъри, са осигурили заетост на

14 498 безработни лица от ромски произход, а 2238 работодатели са се възползвали от насърчителните мерки, насочени към заетост на лица с увреждания. С 10% са повече работодателите, които през 2022 г. са подпомогнали осигуряването на заетост за бежанци и неактивни лица. Техният брой е нараснал от 2104 през 2019 г. на 2319 работодатели през 2022 г. На 2012 украински граждани е осигурена заетост по национален проект „Солидарност“ през 2022 г. Български МСП са осигурили заетост на 1024 безработни лица през 2022 г. в сравнение с 2019 г. - 615 лица. През 2022 г. български работодатели са осигурили заетост на 8 678 младежи до 29 години с трайни увреждания по национален проект „Обучение и заетост на младежи с трайни увреждания“ срещу 5932 младежи през 2019 г. Отчетеният ръст 46% разкрива отговорното поведение както на държавата като принципал на Агенция по заетостта, така и на мениджърите на българските предприятия.

Всичко това разкрива необходимостта от активен диалог между държава, бизнес и другите заинтересовани страни по отношение гарантирането на правата на човека.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

1. Държавата като принципал на функциониращите институции да осъществява перманентно основната си функция на гарант при съблюдаването и защитата на правата на човека. Нейната водеща функция да е с фокус изграждането на законодателна база с ядро търговското право като инструмент за гарантиране на правата на човека. Значими са нейните контролиращи и стимулиращи функции.

2. Предприятията са ключов субект на отговорно поведение в контекста на предотвратяване, смекчаване и отстраняване на потенциални и реални рискове върху съблюдаването на правата на човека. Политиките, свързани със съблюдаване на правата на човека, трябва да бъдат интегрирани в бизнес-модела на предприятията през призмата на корпоративното управление и отчитането на устойчивостта.

3. Съблюдаването на правата на човека изисква зачитане на интересите на всички заинтересовани страни- държава, бизнес, работодатели, работници, синдикати чрез създаване на интерактивна платформа за диалог.

4. Своевременно усъвършенстване на националната методология за отчитане на правата на човека на базата на утвърдена актуализирана система от показатели.

5. Привеждане на корпоративните стратегии и политики, включително кодекси за поведение в пълно съответствие с Националния план за гарантиране на човешките права.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ruggie J., (2014), Global Governance and “new governance theory” lessons from business and human rights”, Global governance: A Review of Multilateralism and International Organisation, vol. 20, N 1.

2. ЕК (2022), Directive of the European Parliament and of the Council on Corporate Sustainability Due Diligence, COM 2022, 71 Final.

3. Ръководни принципи на ООН за бизнеса и правата на човека, 2011, 33 с. Българска фондация за бизнеса и правата на човека.

4. http://asean-scr-network.org/c/images/190506-unloap/Human_Rights_Disclosure_in_ASEAN- Full Report.pdf.

5. UN, (2011), Guiding Principles on Business and Human Rights, N. York, Geneva, 42 p.

6. <https://www.undp.org/sustainability-issues/environmental-social-and-governance-issues/human-rights-and-labour-standards>.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

MODERN METHODS AND TECHNIQUES FOR MOTIVATING HUMAN RESOURCES IN THE ORGANIZATION

Emilia Milanova

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Without motivation, the organization will fail to achieve its goals, strategy and mission. Motivation means encouraging, influencing, inspiring, stimulating employees, providing them with reasons to perform well and use their full potential, creativity, competencies and skills.

This paper analyzes the eight theories of motivation - content and process and the application of modern methods and techniques to motivate human resources in organizations.

Successful managers should know the essence of motivation, the main motivational theories, along with that they should know their employees which will help them to use individual motivators for them.

Keywords: motivation, theories of motivation, modern methods and techniques for motivating human resources.

СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ И ТЕХНИКИ ЗА МОТИВИРАНЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ОРГАНИЗАЦИЯТА

Емилия Миланова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Без мотивация организацията няма да успее да постигне своите цели, стратегия и мисия. Мотивацията означава да насърчаваме, повлияваме, вдъхновяваме, стимулираме служителите, като им осигуряваме причини да работят добре и използват целия си потенциал, творчество, компетенции и умения.

Настоящата публикация анализира основните теории за мотивацията – съдържателни и процесуални, и прилагането на съвременните методи и техники за мотивиране на човешките ресурси в организациите.

Успешните ръководители трябва да познават същността на мотивацията, основните мотивационни теории, наред с това следва да познават своите служители, което ще им помогне да използват индивидуални мотиватори за тях.

Ключови думи: мотивация, теории за мотивацията, съвременни методи и техники за мотивиране на човешките ресурси.

*Мотивацията и вдъхновението енергизират хората, не
като ги тласкат в правилната посока, както правят
контролните механизми, а чрез задоволяване на основните
нужди за постижения, чувство за принадлежност, признание,
самочувствие...
Джон П. Котър*

*Да мотивираш хората означава да ги накараш да се
движат в посоката, която ти искаш, и да предприемеш
необходимите стъпки, за да стигнат те там.
М. Армстронг*

УВОД

В Библията, в древните предания и античните митове могат да се намерят много случаи, когато властелин държи наградата пред очите на предполагаемия герой или е издигнал меч над неговата глава. И в единия, и в другия случай предполагаемият герой е силно мотивиран¹.

Мотивацията е част от живота на хората и част от живота на организацията. Тя е силата, която ни кара да преследваме целите си, за да ги изпълним, тя е силата, която е нужна на ръководителите на организациите, за да мотивират човешките ресурси, които да изпълнят организационните задачи, а след това и мисията на организацията.

Всеки успешен ръководител, за да мотивира своите служители е нужно да познава същността на мотивацията, основните мотивационни теории, методите и техниките за мотивиране. Наред с това, следва да познава добре служителите си, за да прецени кои мотиватори да приложи за повишаване на тяхната мотивация.

---

¹ Ангелов, А., Основи на мениджмънта, С., 1998.

Целта на настоящата статия е да насочи вниманието към някои от съвременните мотивационни методи и техники за повишаване на мотивацията на човешките ресурси в организацията, които имат приложение в днешния динамичен свят.

СЪЩНОСТ НА МОТИВАЦИЯТА

Произходът на думата мотивация е латински. Терминът е образуван от думата „мотив“, който произхожда от латинския глагол *movere*, превеждащ се като движение. Мотивацията е процес на вземане на доброволно решение за определено целенасочено действие или бездействие при определена ситуация. Тя има субективен характер, протича в съзнанието на индивида и се свежда до личната преценка на всички въздействия върху него, на сигналите, които му отправя икономическата, организационната и социалната среда в предприятието или организацията.

Майкъл Армстронг определя, че: „Мотивът е нещо, което инициира движение; мотивацията е това, което кара хората да действат и да се държат по определен начин. Да мотивираш хората означава да ги насочиш в определена посока и да предприемеш необходимите стъпки, за да стигнат те до там.”

Според John Wiley „мотивацията има ефимерна природа и е значима дори в организации с най-суров трудов режим.”

Мотивите и мотивацията са област, разбирането на която често се проявява като интердисциплинарна област на познание. В тях има проценти от психологията, организационното поведение, управленските школи и подходи, има културологически и философски аспекти. Според определението на Марин Паунов „мотивацията е съвкупност от психични процеси, определящи силата и посоката на поведението, предизвикващи насочването и поддържането на доброволни целенасочени действия.”

Понятието мотивация е по-широко от понятието мотив, защото това е нещо, което може да се приложи към други хора. От позицията на мениджмънта на персонал Джеймс Донъли, Джеймс Гибсън, Джон Иваневич определят мотивацията като: „всички тези обстоятелства на вътрешно домогване, които се описват като желания, стремежи, подбуди и т.н. Това е вътрешно състояние, което активизира или движи.”

Разбирана по този начин мотивацията предшества и определя поведението на работниците и служителите в трудовия процес, тяхната активност и степента, в която те отдават своите интелектуални и физически способности. От основния подход към мотивацията на индивида могат да се изведат някои основни характеристики:

- ролята на движеща сила играят незадоволените потребности;
- мотивационният модел е цикличен - мястото на удовлетворената потребност се заема от следващата незадоволена потребност;
- човек подрежда за себе си по важност неудовлетворените си потребности и избира последователността и начина на действие;
- върху този негов избор влияят множество фактори, като ценности и разбирания на индивида, обстоятелства в живота, особености на характера и т.н.

Тази дейност на работодателя и неговата администрация характеризира процеса мотивиране, създаване на такава икономическа организация и социална среда, която да направи така че работниците и служителите в организацията да се отъждествяват с целите на организацията².

---

² Рибарска Е, Василев В, УЧР в публичната сфера, 2009, с.138-139

МОТИВАЦИОННИ ТЕОРИИ – СЪДЪРЖАТЕЛНИ И ПРОЦЕСУАЛНИ

В теорията, мотивационните теории се разделят на две големи групи - съдържателни и процесуални. Ще направим кратък преглед на основните от тях.

Съдържателни мотивационни теории

Съдържателните теории дават отговор на въпроса – какво се мотивира.

Теория на Ейбрахам Маслоу

В областта на мотивацията най-широко признание има *теорията на Ейбрахам Маслоу*, формулирана от него през 1943г., придобила впоследствие широка известност като „теория за йерархия на потребностите”. Основната идея в теорията на автора е, че човек изпитва потребност, когато чувства недостиг във физиологически и психологически план, и че човешките потребности могат да бъдат класифицирани и йерархично подредени по важност.

Самият Маслоу разделя цялото множество на човешките потребности на пет големи, йерархично подредени групи :

- физиологични потребности;
- потребности от сигурност;
- социални потребности;
- потребности от уважение и самоуважение;
- потребности от съвършенство.

Двуфакторна теория на Херцберг

Двуфакторната теория за мотивацията на Ф. Херцберг насочва вниманието към две групи фактори – *поддържащи* и *мотивиращи*. Поддържащите фактори са свързани с избягването на неудовлетвореност (недоволство) – политиката и администрирането на компанията, техническият надзор, междуличностните отношения с прекия ръководител, равните и подчинените, заплатата, сигурността на работното място, личният живот, условията на труд, организационният статус. Тези фактори не създават силна мотивация. Като мотивиращи се разглеждат следните фактори: постижение, признание, служебно повишение, самата работа, възможност за личностно развитие, отговорност.

Теория на потребностите на Макклеланд

Според Макклеланд имат три важни висши потребности. Това са потребностите от: а/ Постижения; в /Принадлежност; с/ Власт.

Потребността от постижения е потребност на индивида да доведе нещата, с които се е захванал, до успешен край.

Потребността от принадлежност и обвързване е потребност за установяване и поддържане на благоприятни отношения и оказване на помощ, както и съпричастие към определена група от хора. *Потребността от власт* е потребност от оказване на влияние върху други хора с цел постигане на определен резултат.

ERG - теория на Клейтон Алдерфер

Друга съвременна теория за развитие на управлението на човешките ресурси е ERG- теорията на К. Алдерфер, разработена от него през 1969 г. Той модифицира йерархията на потребностите на Маслоу на три равнища:

а/ Съществуване (Existence) - това са физиологичните потребности и потребността от сигурност на Маслоу;

б/ Обвързване (Relatedness) – включва потребности за взаимоотношения: социално и външно уважение (отношения в семейството, приятели, колеги и работодатели). Трето и четвърто ниво от йерархията на Маслоу.

в/ Растеж (Growth) - тук се отнасят потребностите от самореализация, които обединяват четвъртото и пето ниво на Маслоу.

Процесуални мотивационни теории-

Процесуалните теории дават отговор на въпроса – как се мотивира.

Теорията за справедливостта или Теорията за социално сравнение на Д. Стейси Адамс твърди, че хората искат другите да се отнасят към тях по достойнство. Чувството за справедливост и чувството за несправедливост ги мотивират по различен начин.

Мотивационна теория на очакването на Врум - Съгласно теорията на очакването мотивационен ефект оказват не само потребностите на хората, а и техния мисловен процес, при който служителите оценяват реалните възможности при постигане на дадена цел и получаване на съответното възнаграждение³.

Теория на Лок за целеполагането – индивидът трябва да познава себе си и възможностите си и да има конкретни цели, а организацията трябва да го поощрява за това самопознаване⁴.

СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ И ТЕХНИКИ ЗА МОТИВИРАНЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ

Обогатяване на длъжността - Обогатяване на работата е обща мотивационна техника, използвана от организациите, за да се даде на служителите по-голямо удовлетворение в работата им. Това означава, че ръководството дава на служителите допълнителни отговорности, които преди са били запазени за него или за други ръководни постове. По същество - обогатяване на работата се дава на служител, който самостоятелно управлява изпълнението на задълженията си⁵.

Парични възнаграждения

Когато си зададем въпроса как да мотивираме човешките ресурси, логично е първото, което ни идва наум, да са паричните възнаграждения. Това е така, защото всеки човек работи срещу определено заплащане, и често именно то е най-големият стимул за по-усилена работа. Всеки служител иска да бъде възнаграден за своите усилия и когато вижда, че те се отразяват върху заплащането, той се мотивира да бъде все по-добър в това, което върши. Логично е служителите, които постигат по-добри резултати, да получават допълнително възнаграждение спрямо тези, чиито резултати са по-слаби. Паричните възнаграждения могат да бъдат под формата на бонуси, увеличение на заплатата с фиксиран процент или сума, двойно заплащане на извънреден труд, 13-а заплата в края на година за добре свършената работа и др.

Социални привилегии

Материалната мотивация на човешките ресурси може да се осъществи и по друг начин - чрез социалните привилегии. Те обхващат широка гама от възможности, като тук организацията трябва помисли от какво имат нужда служителите и какво би им било най-полезно.

Ваучерите за храна са може би най-често срещаната социална придобивка. С тях служителите могат да закупят всякакъв тип хранителни продукти в широка мрежа от заведения за хранене и хранителни магазини.

Ваучерите за подарък и подаръчните карти са изключително полезни като бонус към заплатата, особено тези, които са валидни в различни търговски вериги, тъй като дават свобода на служителите сам да решат как да ги използват.

Други идеи за социални привилегии са отстъпките в различни обекти, от които могат да се възползват единствено служителите на дадената организация.

Предоставянето на месечни или годишни абонаменти за спортни обекти също е добър начин да покажете, че цените високо своите служители.

Тиймбилдинг

³ Терзиев, В., Младенов, Ю., Мотивация на персонала, Ново знание, ВУАРП, с. 16-20.

⁴ Рибарска, Е., Василев, В., УЧР в публичната сфера, 2009, с. 141.

⁵ Терзиев, В., Младенов, Ю., Мотивация на персонала, Ново знание, ВУАРП, с. 23.

Тиймбилдингът става все по-популярен метод за мотивация на човешките ресурси, тъй като води до добри резултати. Организирането на такива събития сплотява екипа и позволява на членовете му да се опознаят по-добре в обстановка, различна от работната. Често, по време на тиймбилдинга, се организират интересни игри и се разиграват ситуации, които имат за цел не само забавление, но и подобряване уменията за екипна работа. Добре е такова събитие да се провежда поне веднъж годишно и всички разходи да са за сметка на работодателя. В зависимост от бюджета, може да се организира събитие в града, или извън него, включващо нощувка. Когато служителите се радват на работата си и се чувстват комфортно в работната среда, те са по-продуктивни, така че инвестирането в тиймбилдинги определено е оправдано.

Обратна връзка

Всеки служител, който се старее да си върши работата съвестно, е доволен да разбере, че трудът му не е останал незабелязан. Затова е добре ръководителите периодично да анализират работата на служителите и да не пестят похвалите за добре свършените задачи. Този метод не изисква допълнителни средства от бюджета на организацията, но може да окаже огромно влияние върху мотивацията на всеки служител. Положителната обратната връзка сигнализира на служителя, че показва добри резултати в работата си, и това го мотивира да продължава по същия начин.

Професионални обучения

За служителите, които се стремят към кариерно развитие, възможността да придобият нови знания и да подобрят уменията си може да бъде по-добър стимул дори от финансовите бонуси. Изпращането на служителите на семинари, конференции и други мероприятия с обучителна цел показва, че организацията се интересува от професионалното израстване на своите кадри. Това ще накара всеки служител да се чувства така, сякаш неговата роля, независимо каква е тя, е важна за напредъка на организацията. Освен че допринасят за мотивацията на човешките ресурси, професионалните обучения оказват влияние и върху работния процес, защото служителите получават нови знания, които да приложат на практика.

Класация на най-добрите служители

Това е стара техника за мотивация на персонала, която обаче работи и до днес. Тя се състои в това, че служителите, показали най-добри резултати през определен период от време, биват отличени сред останалите с някакво название. То може да бъде: най-добър служител, най-много продажби, най-креативен служител и др. На видно място в офиса се поставя списък или снимки на хората, които са отличени през този период. Виждайки снимката си на стената, служителят ще се чувства удовлетворен от това, че получава признание, а тези, които не са отличени, ще се мотивират да бъдат по-добри в работата си.

Създаване и развиване на фирмени традиции

Създаването и развитието на фирмени традиции е нещо, което може да отличи дадената организация сред останалите. Традициите показват загриженост към служителите и желание за подобряване на работната среда. Те помагат за сплотяването на екипа, което оказва положителен резултат върху екипната работа. Фирмените традиции могат да бъдат събития, които се случват на работното място или извън него. Пример за това е организирането на караоке, забавни игри, осигуряване на храна за всички служителите един ден в месеца, дни с тематично облекло и др.

Създаване на кутия с идеи

Служителите се чувстват важни и значими за организацията, когато виждат, че тяхното мнение се цени от ръководството. Затова интересна идея за мотивация е създаването на място, където те могат да дадат своите идеи и предложения, свързани с подобряване на работния процес. Това може да бъде кутия, поставена на видно за всички място, или дигитална папка. Там всеки може да пусне своето предложение, което след това да бъде разгледано от ръководството. Това ще даде възможност да се осъществи комуникация между всеки служител и мениджърите в организацията. Създаването на кутия за идеи може да доведе до много интересни предложения, които да бъдат приложени на практика и да улеснят работния процес и за двете страни.

Създаване на зона за почивка

Създаването на приятна зона за почивка в офиса също е добър начин да стимулирате служителите. Това може да бъде кътче или цяла стая. Зоната за релакс е добро място за социализация, където членовете на екипа могат да си поговорят в малко по-неформална обстановка⁶.

Статусни символи – използвани на служебни лаптопи, мобилни телефони, автомобили.

Гъвкаво работно време – за да не се нарушава балансът – работа-личен живот е удачно да се приложат различни схеми за гъвкаво работно време и/или работа от вкъщи.

Предизвикателни задачи, даващи възможност за развитие – мотивацията на някои служители се повишава, когато ръководството им делегира предизвикателни задачи, които им дават възможност за развитие в организацията.

Доказателства за признание и уважение – те водят до повишаване на мотивацията и следва умело и навреме да се използват от ръководителите -

- изказване на лична благодарност
- търсене на професионално мнение и съвет

Реализиране на ценности, идеи, политики – когато ценностите на служителя съвпадат с тези на организацията, резултатите в трудовия процес са най-високи. Така че предоставянето на възможност за реализиране на идеите на служителите, води до повишаване на творческия им потенциал.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ако ръководителите не успеят да мотивират служителите си, ще се стигне до намалена работоспособност на същите, незаинтересованост от трудовите задачи, конфликти, съпротива срещу промените, нарушаване на регламентираните правила, текучество на кадри. Ето защо мотивирането на служителите е от изключителна важност за всяка успешна организация.

Мотивацията е двигателят на трудовия процес. Ако служителите са мотивирани да извършат определена дейност, насочена към постигането на планираните задачи, то успехът е гарантиран. От изключителна важност е да се прилагат на практика мотивационните теории в съчетение със съвременните методи и техники за мотивиране на човешките ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелов, А., Основи на мениджмънта, С., 1998
2. Рибарска, Е., Василев, В., УЧР в публичната сфера, 2009
3. Терзиев, В., Младенов, Ю., Мотивация на персонала, Ново знание, ВУАРР
4. <https://www.edenred.bg/blog/motivirane-na-sluzhitelite>

---

⁶ Използвана информация от <https://www.edenred.bg/blog/motivirane-na-sluzhitelite>

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

FINANCIAL CHALLENGES FACED BY SMALL AGRICULTURAL FARMS

Petar Dzhandarmov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Small agricultural farms, despite their significant role in the agricultural sector and rural areas, face numerous challenges that can hinder their development and sustainability. One of the main challenges is limited access to financing. This issue manifests in difficulties securing capital for investments in new technologies, infrastructure improvements, land acquisition, or the expansion of production capacities. The lack of sufficient financial resources restricts farmers' ability to optimize their production and compete effectively in the market. Addressing these financial barriers is crucial for enhancing the viability and modernization of small farms.

Keywords: financing, challenges, agriculture, limited access, hindrance, lack, financial resources, farmers, competition.

ФИНАНСОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД МАЛКИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА

Петър Джандармов

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Малките земеделски стопанства, въпреки че играят важна роля в земеделския сектор и селските райони, срещат редица предизвикателства, които могат да затруднят тяхното развитие и устойчивост. Едно от основните предизвикателства е ограниченият достъп до финансиране. Ограниченият достъп до финансиране е един от основните проблеми, с които се сблъскват малките земеделски стопанства, което възпрепятства тяхното развитие и модернизация. Този проблем се изразява в трудности при осигуряването на капитал за инвестиции в нови технологии, подобряване на инфраструктурата, закупуване на земя или разширяване на производствените мощности. Липсата на достатъчни финансови ресурси ограничава възможностите на фермерите да оптимизират своето производство и да се конкурират ефективно на пазара.

Ключови думи: финансиране, предизвикателства, земеделие, ограничен достъп, възпрепятства, липса, финансов ресурс, фермери, конкуриране.

Малките земеделски стопанства играят ключова роля в осигуряването на храни, устойчивото управление на природните ресурси и развитието на селските райони. Те често са гръбнакът на местните икономики и допринасят за социалната стабилност, но същевременно са изправени пред множество предизвикателства, свързани с финансирането. Финансовите бариери ограничават техния потенциал за разрастване, иновации и адаптация към променящите се пазарни и климатични условия. Основните трудности включват ограничен достъп до кредити, високи разходи за производство, ниска възвращаемост и липса на достатъчно финансови знания. Освен това, малките стопанства често са уязвими към икономически кризи, природни бедствия и ценови колебания на селскостопанската продукция. Всички тези фактори не само затрудняват текущата им дейност, но и ограничават възможностите им за дългосрочно планиране и развитие.

1. Причини за ограничен достъп до финансиране

а) Липса на достатъчни финансови гаранции. Малките фермери не разполагат с достатъчно имоти или активи, които да предложат като обезпечение при вземането на кредит. Поради липсата на собственост или други активи, които могат да бъдат използвани за гаранция, земеделците имат затруднения при кандидатстване за традиционни банкови заеми. Малките стопанства нямат добре изготвени финансови отчети или бизнес планове, което прави трудно за кредиторите да оценят финансовата стабилност и потенциал на стопанството.

б) Ниски нива на финансово образование - Много малки земеделски стопанства не разбират напълно възможностите за финансиране, които им се предоставят, включително грантове, субсидии и кредити. Недостатъчното финансово образование затруднява тяхното участие в програми за субсидиране или получаване на кредити. Липсата на умения за правилно управление на финансиите на стопанството може да доведе до лошо използване на заемни средства и повишен риск от неплатежоспособност.

в) Високи лихвени проценти и необосновани изисквания - Много банки и финансови институции предоставят заеми на земеделците при високи лихвени проценти, което прави заемите неизгодни за малките стопанства. Малките фермери с ограничен

бюджет трудно могат да се справят с високите разходи по лихвите, които още повече влошават финансовото им състояние. Някои финансови институции поставят изисквания, които малките фермери не могат да изпълнят, като например високи минимални изисквания за доход или значителни начални вноски. Това ги поставя в неблагоприятно положение и ги прави уязвими при опитите им да осигурят финансиране.

d) Ограничен достъп до специализирани програми за финансиране - Много програми за финансиране, субсидии или грантове, които са насочени към земеделския сектор, имат изисквания, които често не могат да бъдат изпълнени от малките стопанства. Те могат да включват условия като минимални площи, обем на производство или други изисквания, които не са подходящи за малките фермери. Липсата на достатъчно информация относно наличните финансови програми и тяхното прилагане води до невъзможност малките стопанства да се възползват от различни форми на финансиране.

2. Последици от ограниченото финансиране

a) Липса на модерни технологии и иновации - Без достъп до финансиране, малките фермери не могат да инвестират в нови технологии, които да повишат продуктивността, намалят разходите и увеличат конкурентоспособността. Това ги поставя в неравностойно положение в сравнение с по-големите стопанства, които разполагат с повече финансови ресурси. Много малки фермери продължават да работят с остарели или ръчни методи, които намаляват ефективността на производството. Без финансиране за нови машини и оборудване, те не могат да се възползват от икономии от мащаб и иновациите в земеделието.

b) Ниска рентабилност и нестабилност - Липсата на необходимото финансиране води до ниска ликвидност и невъзможност за покриване на текущите разходи на стопанствата. Това създава финансови затруднения, които често водят до забавяне на плащания към доставчици и работници, а в крайна сметка може да доведе до фалит. Без достъп до капитал за увеличаване на производството или разширяване на дейността, земеделците остават зависими от променливите условия на пазара, като климатични условия, цени на суровини и променливи цени на продукцията. Това води до нестабилност в доходите им.

c) Невъзможност за разширяване на бизнеса - Без финансиране, малките стопанства не могат да разширят производствените си мощности или да разширят обхвата на дейността си. Това ги поставя в трудно положение, като ги ограничава в рамките на ограничени площи и производствени обеми. Много малки стопанства не могат да се конкурират с по-големите предприятия, които имат достъп до значителни финансови ресурси, по-ниски разходи за производство и възможности за разширяване.

3. Препоръки за подобряване на достъпа до финансиране

a) Развитие на специализирани финансови продукти за малки стопанства - Развитие на специализирани финансови продукти за малки стопанства е от ключово значение за подпомагане на устойчивостта, ефективността и конкурентоспособността на този сектор. Малките стопанства често срещат трудности при достъпа до финансиране поради ограничените си ресурси, нестабилни доходи и висок риск. Специализираните финансови продукти могат да смекчат тези предизвикателства, като осигурят подходящи условия и подкрепа. Основни аспекти, които характеризират развитието на такива продукти са:

Анализ на нуждите на малките стопанства

- Динамика на доходите: Малките стопанства често са зависими от сезонни приходи. Финансовите продукти трябва да се адаптират към тези цикли, например чрез гъвкави схеми за погасяване.

- Ограничени активи за обезпечение: Продуктите могат да включват гаранционни схеми или подкрепа чрез микрофинансиране.

- **Достъп до информация и обучение:** Много фермери не са запознати с възможностите за финансиране. Обучителни програми и консултации могат да повишат осведомеността и доверието в финансовите институции.

Видове специализирани финансови продукти

- **Кредити за оборотни средства:** Финансиране за закупуване на семена, торове и други производствени ресурси.

- **Дългосрочни инвестиционни кредити:** За закупуване на машини, съоръжения и развитие на инфраструктура.

- **Микрофинансиране:** Малки по обем кредити с опростена процедура за одобрение.

- **Лизингови услуги:** За придобиване на земеделска техника, която иначе е недостъпна заради високата си цена.

- **Застрахователни продукти:** Защита срещу рискове, свързани с природни бедствия, болести по животните и други.

Подкрепа от институции

- **Държавни субсидии и гаранции:** Механизми за споделяне на риска между финансовите институции и държавата.

- **Европейски програми и фондове:** Програми като Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР) предлагат съфинансиране и грантове.

- **Партньорства с неправителствени организации:** Много НПО работят за подобряване на достъпа до финансиране чрез иновационни модели.

Иновативни подходи

- **Дигитализация:** Онлайн платформи за кандидатстване и управление на кредити улесняват достъпа на фермерите до финансови услуги.

- **Социални инвестиции:** Специализирани фондове, насочени към подпомагане на устойчиви практики в земеделието.

- **Мобилни приложения и технологии:** Например за управление на фермерската продукция, които могат да се свързват с финансови услуги.

Предизвикателства и решения

- **Недостатъчна финансова грамотност:** Решение – инвестиции в обучение и консултации.

- **Висок риск за кредиторите:** Решение – прилагане на гаранционни механизми или създаване на рискови фондове.

- **Ограничен достъп до технологии:** Решение – насърчаване на публично-частни партньорства за предоставяне на субсидирани услуги.

Възможности за растеж

- **Повишаване на производителността:** Финансовите продукти, които подкрепят инвестиции в модерни технологии и устойчиви практики, водят до по-висока ефективност.

- **Разширяване на пазарите:** С достъп до финансиране, стопанствата могат да увеличат производството си и да участват в по-широки търговски мрежи.

- **Социално въздействие:** Подобряването на достъпа до финансови ресурси може да намали бедността в селските райони.

Създаването на специализирани финансови продукти за малки стопанства изисква цялостен и адаптивен подход, който да отчита особеностите на този сектор. Успешното прилагане на такива продукти може не само да подпомогне малките стопанства, но и да допринесе за устойчивото развитие на селските райони и икономиката като цяло.

в) **Повишаване на финансовата грамотност**

Финансовата грамотност е основен фактор за личната финансова стабилност, социалното благополучие и икономическата устойчивост на обществото. Тя включва

умението да се управляват личните финанси, да се вземат информирани финансови решения и да се разбират основни икономически концепции.

Значение на финансовата грамотност - Способност за управление на доходите, разходите, спестяванията и инвестициите. По-добро разбиране на кредитирането и заемните условия. Хората с висока финансова грамотност допринасят за устойчивостта на икономиката, като са по-малко податливи на финансови кризи

Основни елементи на финансовата грамотност

- Бюджетиране: Създаване на план за управление на доходите и разходите.
- Спестяване и инвестиране: Разбиране на възможностите за натрупване на средства и увеличаване на стойността им.
- Управление на дългове: Познания за кредити, лихви, ипотечни условия и начини за избягване на свръхзадлъжнялост.
- Планиране за бъдещето: Осигуряване на пенсионен фонд, образование за деца и управление на рисковете чрез застраховки.

Стратегии за повишаване на финансовата грамотност

А. Образователни програми

- В училища и университети: Въвеждане на финансово образование като част от задължителната учебна програма.
- Обучения за възрастни: Курсове, насочени към специфични теми – управление на кредити, спестяване и инвестиране.
- Онлайн платформи: Достъпни и интерактивни ресурси, като видеа, тестове и вебинари.

Б. Практическо обучение

- Симулационни игри: Игри и упражнения, които симулират реални финансови ситуации.
- Програми за деца: Практически задачи като „управление на джобни пари“ или откриване на детски спестовни сметки.

В. Публични инициативи

- Национални кампании: Седмици на финансовата грамотност, които включват лекции, семинари и онлайн ресурси.
- Партньорства с НПО: Организации, които предлагат безплатни консултации и образователни материали.

Г. Подкрепа от финансовите институции

- Информационни ресурси: Банки, застрахователни компании и пенсионни фондове могат да предлагат образователни програми за своите клиенти.
- Консултантски услуги: Осигуряване на лесен достъп до експерти за индивидуални въпроси.

Иновативни подходи

- Дигитални инструменти: Мобилни приложения за управление на лични финанси, бюджетиране и инвестиции.
- Социални мрежи: Разпространение на знания чрез платформи като YouTube, Instagram и TikTok.
- Геймификация: Използване на игри и забавни елементи за ангажиране и обучение.

Преодоляване на бариерите

- Липса на интерес: Решение – привлекателни и достъпни ресурси, които отговарят на нуждите на различни възрастови групи.
- Недостатъчна мотивация: Решение – демонстрация на директните ползи от финансовата грамотност за личния и семеен живот.
- Икономическа уязвимост: Решение – насочени програми за хора с ниски доходи, които акцентират върху управление на основните средства.

Ефекти от подобрена финансова грамотност

- Индивидуални ползи: По-добро управление на личните финанси, натрупване на богатство и избягване на дългови капани.
- Социални ползи: Намалване на бедността и социалното неравенство, повишена финансова стабилност в обществото.
- Икономически ползи: По-нисък процент на несъстоятелност, по-голяма стабилност на финансовия сектор.

Повишаването на финансовата грамотност е комплексен процес, който изисква сътрудничество между образователните институции, финансовия сектор, неправителствените организации и държавата. Въоръжените с тези знания хора могат да постигнат финансова устойчивост и дългосрочна стабилност както за себе си, така и за обществото като цяло.

с) Подобряване на достъпа до субсидии и грантове - Разширяване на програмите за директно финансиране или грантове, които да не изискват значителни гаранции или обезпечения, а да се базират на качеството на проектите. Подобряване на комуникацията и достъпа до информация относно различните възможности за субсидии и програми за финансиране, които са налични за малките фермери. Достъпът до субсидии и грантове е от съществено значение за развитието на малки и средни предприятия (МСП), земеделските стопанства, неправителствените организации и стартиращите бизнеси. Улесняването на този процес изисква създаване на прозрачни, ефективни и иновативни механизми, които да гарантират, че повече хора и организации могат да се възползват от наличното финансиране.

Основни предизвикателства в достъпа до субсидии и грантове

- Сложни процедури: Бюрокрацията и сложността на формулярите възпират много потенциални кандидати.
- Недостатъчна информация: Липсата на осведоменост за наличните възможности ограничава достъпа.
- Несправедливо разпределение: Липса на прозрачност в процеса на кандидатстване и одобрение.
- Неадекватна подкрепа: Липса на консултантски услуги и насоки за подготовка на качествени проекти.

Стратегии за подобряване на достъпа

А. Дигитализация на процесите

- Електронни портали: Създаване на централизирани платформи, които обединяват информация за всички налични субсидии и грантове.
- Онлайн кандидатстване: Въвеждане на лесни за ползване системи за подаване и управление на заявки.
- Техническа поддръжка: Предоставяне на онлайн помощ чрез чатботове и видео инструкции.

Б. Информационни кампании

- Регулярно информиране: Провеждане на кампании за популяризиране на субсидии и грантове чрез социални медии, телевизия и местни събития.
- Местни консултативни центрове: Създаване на регионални офиси, които да информират и подпомагат кандидатите.

В. Улесняване на процедурите

- Стандартизирани формуляри: Съкращаване и опростяване на документацията за кандидатстване.
- Гъвкави критерии: Адаптиране на изискванията спрямо спецификите на различните целеви групи (МСП, стартиращи компании, фермери и др.).

- Автоматизация: Използване на софтуер за предварителна проверка на допустимостта на проектите.

Г. Подобряване на обучението и консултирането

- Обучителни програми: Провеждане на семинари и уъркшопи за изготвяне на проекти и управление на финансиране.

- Персонализирана подкрепа: Предоставяне на индивидуални консултации за кандидатите.

- Успешни примери: Споделяне на истории за успешни проекти като вдъхновение и модел за нови кандидати.

Д. Насърчаване на прозрачността

- Публично достъпни данни: Публикуване на списъци с одобрените проекти, бюджетите и причините за одобрение.

- Механизми за обжалване: Създаване на ясни и леснодостъпни процедури за оспорване на решения.

- Граждански мониторинг: Включване на независими организации за оценка на процесите и резултатите.

Иновативни подходи

- Мобилни приложения: Разработване на приложения, които предлагат персонализирани съвети и известия за налични грантове.

- Геймификация: Мотивационни елементи, като награди за правилно попълнени документи, за да се увеличи ангажираността.

- Партньорства: Сътрудничество между държавни институции, частния сектор и НПО за подобряване на достъпа до ресурси.

Специален фокус върху уязвими групи

- Целеви програми: Разработване на грантове, насочени към жени предприемачи, младежи, малцинствени групи и хора в неравностойно положение.

- Облекчени изисквания: Създаване на отделни процедури за социално уязвимите групи.

- Менторски програми: Осигуряване на ментори, които да подкрепят тези групи през целия процес.

Очаквани резултати

- По-висока ефективност: Повече успешно финансирани проекти и по-добро усвояване на средствата.

- Икономическо развитие: Стимулиране на иновациите, бизнеса и земеделието чрез увеличено финансиране.

- Социално въздействие: Намаляване на икономическото неравенство и осигуряване на повече възможности за развитие.

Подобряването на достъпа до субсидии и грантове изисква цялостен и иновативен подход, който включва дигитализация, прозрачност, опростяване на процедурите и целенасочена подкрепа за уязвимите групи. Тези мерки ще гарантират, че повече хора и организации ще имат възможността да се възползват от наличното финансиране, като по този начин ще допринесат за устойчивото развитие на обществото и икономиката.

d) Стимулиране на сътрудничеството между малките фермери - Насърчаване на обединяването на малки фермери в кооперации, които да споделят ресурси и да осигурят по-добри възможности за финансиране, като например съвместно кандидатстване за грантове или кредити. Сътрудничеството между малките фермери е ключов инструмент за повишаване на тяхната конкурентоспособност, намаляване на разходите и подобряване на достъпа до пазари и технологии. Чрез обединение фермерите могат да се справят по-успешно с предизвикателствата на модерното земеделие и да постигнат устойчив растеж.

Значение на сътрудничеството

- Икономически ползи: Намаляване на производствените разходи чрез споделяне на ресурси (машини, оборудване, транспорт).
- Достъп до пазари: Създаване на по-големи количества продукция, което улеснява продажбите на национални и международни пазари.
- Подобряване на качеството: Внедряване на модерни технологии и стандарти чрез обединени усилия.
- Устойчиво развитие: Съвместни инициативи за опазване на околната среда и прилагане на устойчиви земеделски практики.

Форми на сътрудничество

А. Кооперативи

- Обединение на ресурси: Малките фермери могат да споделят машини, складове, транспорт и други съоръжения.
- Общ маркетинг: Продажбите се организират колективно, което увеличава преговорната им сила.
- Достъп до субсидии: Кооперативите често получават по-лесно финансиране и подкрепа от държавата или ЕС.

Б. Клъстери

- Регионални мрежи: Фермерите работят заедно с местни предприятия, преработватели и дистрибутори.
- Интегрирани вериги: Обединението осигурява ефективност във всички етапи на производство – от фермата до крайния потребител.

В. Групи за взаимопомощ

- Споделяне на труд: Фермерите си помагат в пиковите сезони, като беритбата или сеитбата.
- Съвместни обучения: Обмен на знания и опит между членовете на групата.

Стратегии за стимулиране на сътрудничеството

А. Образование и осведоменост

- Кампании за ползите от коопериране: Провеждане на информационни дни, форуми и уъркшопи.
- Обучителни програми: Теми като управление на кооперативи, маркетинг, финанси и технологични иновации.
- Достъп до добри практики: Представяне на успешни примери за сътрудничество от страната и чужбина.

Б. Финансова подкрепа

- Стимули от държавата: Субсидии или данъчни облекчения за кооперативи и клъстери.
- Достъп до грантове: Преференциални условия за финансиране на общи проекти.
- Микрокредити: За подкрепа на малки фермерски групи при стартиране на сътрудничество.

В. Организационна подкрепа

- Консултантски услуги: Осигуряване на експерти, които да помагат на фермерите в създаването и управлението на кооперативи.
- Юридическа помощ: Съдействие при регистрация на кооперативи и разработване на вътрешни правила.
- Публично-частни партньорства: Включване на местни власти и бизнеси в подкрепа на фермерските мрежи.

Г. Достъп до технологии и иновации

- Споделена техника: Създаване на общи центрове за селскостопанска техника.

- Цифрови платформи: Разработване на приложения за споделяне на ресурси, маркетинг и координация между фермерите.
- Общ R&D (научноизследователска и развойна дейност): Съвместни инвестиции в иновации и устойчиви земеделски практики.

Преодоляване на предизвикателствата

- Липса на доверие между фермерите: Решение – прозрачни правила за управление и редовна комуникация.
- Ограничена финансова култура: Решение – обучения по управление на общи средства и проекти.
- Различия в целите: Решение – ясна дефиниция на мисията и дългосрочните цели на сътрудничеството.

Очаквани резултати

- Повишена конкурентоспособност: Малките фермери ще могат да се конкурират по-успешно с големи производители.
- Достъп до нови пазари: Чрез по-голям мащаб и по-добра организация.
- Социално и икономическо въздействие: Укрепване на селските общности и подобряване на жизнения стандарт.
- Екологични ползи: Общи усилия за устойчиво управление на ресурсите.

Стимулирането на сътрудничеството между малките фермери е мощен инструмент за развитие на селскостопанския сектор и селските райони. Чрез съвместни усилия те могат да преодолеят ограничените си ресурси, да подобрят икономическото си положение и да допринесат за устойчивото развитие на сектора. Държавата, бизнесът и неправителствените организации играят ключова роля в насърчаването и подкрепата на тези инициативи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ограниченото финансиране е сериозно препятствие пред малките земеделски стопанства. За да се преодолеят тези проблеми, е необходимо да се разработят специализирани финансови продукти, да се повиши финансовата грамотност на земеделците и да се осигурят гъвкави условия за финансиране. Подкрепата за малките фермери чрез програми за субсидии и грантове, както и насърчаване на сътрудничеството между тях, може да спомогне за тяхното устойчиво развитие и конкурентоспособност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева, К., Достъп до финансиране за малките фермери в България. Списание „Земеделие и развитие“, бр. 2, с. 12-22. 2021 г.
2. Георгиева, М. Икономически предизвикателства пред малките фермери в условията на ЕС. Списание „Икономика и управление“, бр. 4, с. 45-56. 2020 г.
3. Димитров, В. (2019). Политики за подпомагане на малките земеделски стопанства. Университетско издателство „Стопанска академия“.
- Кръстев, Б. (2018). Финансово посредничество и ролята му за развитието на икономиката. *Годишник на ВУАРР, Том VI*, Пловдив: Академично издателство "Талант", 5-48.
4. Петров, И. Финансови аспекти на развитието на земеделието в България. Издателство „Труд и право“. 2018 г.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

ECONOMIC MODELS FOR RISK MANAGEMENT IN AGRICULTURE

Petar Dzhandarmov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Agriculture is one of the most dynamic and high-risk sectors of the economy. On one hand, it is a fundamental pillar of food security, and on the other, it is highly vulnerable to numerous risk factors, including climate change, price volatility, biological threats, and regulatory constraints. Risk management in agriculture is becoming an increasingly important task for farmers, policymakers, and economists, who must find effective ways to minimize the negative impacts of these factors.

Keywords: market risk, financial risk, optimization models, linear programming, decision analysis model, sustainability.

ИКОНОМИЧЕСКИ МОДЕЛИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА В ЗЕМЕДЕЛИЕТО

Петър Джандармов

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Земеделието е един от най-динамичните и рискови сектори на икономиката. От една страна, то е основен стълб на продоволствената сигурност, а от друга страна, е изключително уязвимо към редица рискови фактори, включително климатични промени, ценова нестабилност, биологични заплахи и регулаторни ограничения. Управлението на риска в земеделието се превръща във все по-важна задача за фермерите, политиците и икономистите, които трябва да намерят ефективни начини за минимизиране на негативните последици от тези фактори.

Ключови думи: пазарен риск, финансов риск, оптимизационни модели, линейно програмиране, модел за анализ на решения, устойчиво.

ВЪВЕДЕНИЕ

Икономическите модели в земеделието се използват за анализ и прогнозиране на различни икономически аспекти, свързани със земеделската дейност, като ефективност на производството, разходи и приходи, пазарни условия, оптимизация на ресурсите и управление на рисковете. Тези модели помагат на земеделските производители и политиците да вземат обосновани решения относно стратегии за развитие на сектора, инвестиции, устойчиво управление и реагиране на икономически шокове. Икономическите модели за управление на риска предоставят рамка за анализ и вземане на решения, която цели постигане на устойчивост и конкурентоспособност в сектора. Тези модели включват инструментариум от подходи за оценка на риска, разработка на стратегии за неговото смекчаване и оптимизиране на ресурсите в земеделските стопанства.

Видове икономически модели в земеделието

МОДЕЛИ НА ОПТИМИЗАЦИЯ НА РЕСУРСИТЕ

Модели за оптимизация на ресурсите са математически и алгоритмични методи за планиране, разпределение и управление на ограничени ресурси с цел максимизиране или минимизиране на определена целева функция. Те намират широко приложение в икономиката, индустрията, логистиката, здравеопазването и други области. Моделите за оптимизация на ресурсите се използват за намиране на най-ефективния начин за използване на наличните ресурси (земя, труд, капитал, технологии и др.) с цел постигане на максимални икономически резултати. Това може да включва:

Основни типове модели за оптимизация на ресурсите

- **Линейно програмиране (ЛП):** Използва се, когато целевата функция и ограниченията са линейни. Пример: Оптимизиране на производството в завод, за да се максимизира печалбата, като се спазват ограниченията за наличност на суровини и работна сила.

- **Нелинейно програмиране (НЛП):** Прилага се, когато целевата функция или някои от ограниченията са нелинейни. Пример: Оптимизация на енергийно потребление в електрически мрежи.

- **Целочислено програмиране:** Използва се, когато някои или всички променливи трябва да приемат цели стойности. Пример: Оптимизация на графици за работници.

- Динамично програмиране: Разглежда проблеми, които могат да бъдат разделени на по-малки, взаимосвързани подпроблеми. Пример: Оптимизация на маршрут на превозни средства.

- Стохастично програмиране: Моделира несигурността в наличието или потреблението на ресурси. Пример: Планиране на запаси при несигурно търсене.

- Мулти-целево програмиране: Когато се оптимизират няколко конфликтни цели. Пример: Максимизиране на качество при минимизиране на разходите.

- Мрежови модели: Използват се за оптимизация на мрежи, например транспортни или комуникационни. Пример: Оптимизация на трафика в транспортни мрежи.

Етапи на разработване на оптимизационни модели

- Дефиниране на проблема: Идентифицират се целите, ограниченията и наличните ресурси.

- Математическа формулировка: Създаване на целева функция и математически изрази за ограниченията.

- Избор на метод за решение: Избор на подходящ алгоритъм (симплекс метод, градиентни методи и др.).

- Анализ и интерпретация на резултатите: Проверка дали решението е приложимо в практиката.

- Имплементация и мониторинг: Прилагане на резултатите и проследяване на тяхната ефективност.

Приложения

1. Индустрия: Оптимизация на производствени процеси.

2. Логистика: Планиране на маршрути и управление на складове.

3. Здравеопазване: Разпределение на медицински ресурси.

4. Финанси: Оптимизация на портфейли и управление на риска.

5. Енергетика: Разпределение на енергийни ресурси.

МОДЕЛИ НА ЗЕМЕДЕЛСКАТА ПРОДУКТИВНОСТ

Модели на земеделската продуктивност са инструменти, използвани за оценка, анализ и оптимизация на производството в селското стопанство. Те интегрират данни за климат, почви, култури и селскостопански практики, за да прогнозирают добивите, да оптимизират използването на ресурси и да подпомагат вземането на решения. Моделите на земеделската продуктивност анализират как различни фактори, като агротехнически практики, климатични условия и пазарни условия, влияят на нивата на продукция и доходите. Те могат да включват:

✓ Емпирични модели: Базиран на статистически зависимости между факторите на средата и добива. Пример: Модели, които прогнозирают добива на пшеница въз основа на валежите и температурата. Предимствата му са, че са лесни за приложение; изискват по-малко данни. Но наред с това имат ограничена приложимост извън изучените условия.

✓ Процесно-ориентирани модели: Изследват биофизичните и физиологични процеси в растенията, включително фотосинтеза, транслокация на хранителни вещества и растеж. Пример: Моделите DSSAT (Decision Support System for Agrotechnology Transfer) и APSIM (Agricultural Production Systems Simulator). Предимствата му, че осигуряват по-детайлни и адаптивни прогнози. Изискват по-голям обем данни и значителна експертиза, което е техен недостатък.

✓ Стохастични модели: Включват случайност, за да представят несигурност в климата, болести и икономическите условия. Пример: Модели, които оценяват риска от суша и неговото въздействие върху добивите.

✓ Оптимизационни модели: Целят максимизиране на добивите или печалбите чрез оптимално разпределение на ресурси като вода, торове и труд. Пример: Линейно програмиране за оптимизация на сеитбооборот или напояване.

✓ Климатични модели за продуктивност: Симулират влиянието на климатичните промени върху селското стопанство. Пример: Прогнозиране на добиви при промени в температурата и въглеродния диоксид.

Фактори, включвани в моделите

- Агроекологични фактори: Почвени характеристики (плодородие, дренаж, текстура). Метеорологични данни (температура, валежи, слънчева радиация).

- Агротехнически фактори: Избор на култури и сортове. Употреба на торове и пестициди. Технологии за напояване и обработка на почвата.

- Икономически и социални фактори: Разходи и печалби. Достъп до пазари и финансиране.

Примери за модели в практиката

- DSSAT (Decision Support System for Agrotechnology Transfer): Един от най-широко използваните модели за прогнозиране на добиви и оценка на селскостопанските практики. Позволява симулация на множество култури в различни климатични и почвени условия.

- APSIM (Agricultural Production Systems Simulator): Фокусира се върху устойчивостта на системите. Подходящ за дългосрочни прогнози и управление на агросистеми.

- AQUACROP: Разработен от ФАО, акцентира върху ефективността на водата в земеделието.

- MONICA: Модел за симулация на влиянието на климатични промени върху добивите в различни агросистеми.

Приложение

- Планиране на земеделски практики: Определяне на подходящи дати за сеитба и прибиране на реколтата.

- Управление на ресурси: Оптимизация на вода и торове.

- Оценка на климатичните рискове: Анализ на въздействието на суша или наводнения.

- Политики и стратегии: Разработка на дългосрочни планове за устойчиво земеделие.

ПАЗАРНИ ИКОНОМИЧЕСКИ МОДЕЛИ

Пазарните икономически модели описват поведението на икономическите субекти (индивиди, фирми, правителства) в рамките на пазара. Те са базирани на принципите на търсене и предлагане, конкуренция, ценообразуване и взаимодействието между различните участници в икономическата система. Тези модели помагат за анализ, прогнозиране и оптимизация на икономическите процеси. Пазарните икономически модели се използват за анализ на ценовите колебания, пазарната динамика и търсенето на земеделски продукти. Те включват:

❖ Модели на търсене и предлагане: Тяхната цел е да анализират как цените се определят на базата на взаимодействието между потребителите (търсене) и производителите (предлагане). Равновесна цена, еластичност на търсенето и предлагането. Пример: При повишаване на цената на дадена стока, търсенето намалява, докато предлагането се увеличава.

❖ Модели на конкуренция:

- Перфектна конкуренция: Голям брой продавачи и купувачи, хомогенни стоки и свободен достъп до пазара. Пример: Пазар на селскостопански продукти.

- Несъвършена конкуренция: Модели като монопол, олигопол и монополистична конкуренция. Пример: Монопол – електроразпределение; Олигопол – телекомуникации.

❖ Модели на пазарен баланс: Анализират как различни пазари се свързват помежду си и как промените в един пазар влияят върху други. Пример: Общото равновесие на Валрас, което показва как всички пазари в една икономика могат да бъдат едновременно в баланс.

❖ Макроикономически пазарни модели: Изследват поведението на цели икономики.

- IS-LM модел: Представя взаимодействието между пазарите на стоки (IS) и паричния пазар (LM) за определяне на равнището на лихвените проценти и националния доход.

- Модел на общото търсене и предлагане (AD-AS): Използва се за анализ на инфлацията, растежа и безработицата.

- Игрален подход в пазарите. Такава е *теория на игрите*. Моделира взаимодействията между участниците в пазарите, които вземат стратегически решения. Пример: Компании, определящи цени в олигополен пазар (напр. авиолинии или петролни компании).

❖ Модели на ценообразуване. Техните цели са да определят как цените се формират и адаптират на база разходи, търсене и конкуренция. Пример: Моделът на Коб-Дъглас за производствени функции.

❖ Модели за поведение на потребителите и фирмите. Те описват как потребителите максимизират полезността, а фирмите – печалбата. Пример: Моделът на маргиналната полезност за потребителите и производствените функции за фирмите.

Приложение на пазарните модели

- Анализ и прогнозиране на цените: Предвиждане на ценовите промени на базата на промени в търсенето и предлагането.

- Оптимизация на ресурси: Помагат за разпределение на ресурси между алтернативни приложения.

- Оценка на правителствени политики: Анализират ефектите от субсидии, данъци или регулации.

- Международна търговия: Изследват динамиката на търговията между страни и ефектите от тарифи и квоти.

- Конкурентна стратегия: Фирмите използват тези модели за вземане на решения относно цени, производство и разширяване на пазара.

Модерни инструменти и софтуер за пазарни модели

- Економетрични модели: Използват статистически данни за валидиране на пазарни теории (напр. STATA, EViews).

- Симулационни модели: Софтуер като AnyLogic или MATLAB се използва за симулация на пазари.

- Машинно обучение: Модели на предиктивен анализ, базирани на изкуствен интелект, за прогнозиране на пазарните трендове.

МОДЕЛИ НА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА

Рискът в земеделието е неизбежен, особено в контекста на климатични промени, колебания на пазарните цени и природни бедствия. Моделите за управление на риска са рамки и техники, използвани за идентифициране, оценка, анализ и минимизиране на рисковете в различни области – финанси, здравеопазване, индустрия, технологии и др. Те помагат на организациите и индивидите да вземат информирани решения при наличие на несигурност.

Основни категории модели за управление на риска

• Качествени модели: Фокусирани върху описателни оценки на риска, базирани на експертни оценки и сценарии. Пример: SWOT анализ, причинно-следствена диаграма на

Ишикава (рибена кост). Техните предимства, че са подходящи за ситуации с ограничени данни. Техните недостатъци са, че в тях има субективност и липса на количествена прецизност.

- Количествени модели: Използват статистически и математически методи за оценка на риска. Пример: Модели на вероятности, регресионен анализ, симулации. Тези модели са прецизни и имат възможност за прогнозиране. Основен недостатък е, когато се изискват качествени данни и аналитични експертиза, при тях няма как да се получи.

- Модели за управление на финансовия риск: Фокус върху рискове като кредитен риск, пазарен риск и ликвиден риск. Примери: VaR (Value at Risk), които оценява максималната загуба за даден период с определено ниво на доверие. Monte Carlo Simulation се използва произволни симулации за анализ на несигурността в резултатите. CAPM (Capital Asset Pricing Model) оценява възвръщаемостта спрямо риска на даден актив.

- Стохастични модели: Моделират несигурност и случайност в процесите. Пример: Модели за оценка на застрахователен риск или прогнозиране на природни бедствия.

- Модели на сценарии: Изследват как различни сценарии (най-добър, най-лош, вероятен) влияят на риска. Пример: Анализ на чувствителността и стрес-тестове за финансови системи.

- Дървовидни модели за вземане на решения (Decision Tree Models): Представят визуално възможните избори и техните последствия. Пример: Оценка на риска при навлизане на нов пазар.

- Модели за управление на оперативния риск: Анализират вътрешни процеси, човешки грешки и технологични проблеми. Пример: Bowtie Analysis, използван за анализ на рискове и контроли.

- Динамични модели на управление на риска: Адаптират се в реално време към променящите се условия. Пример: Модели, базирани на изкуствен интелект, които проследяват рискове в бизнес операциите.

Етапи в управлението на риска

- Идентифициране на рискове: Определяне на възможните рискове чрез интервюта, исторически данни, експертни панели.

- Оценка на риска: Количествено или качествено измерване на вероятността и въздействието.

- Анализ на риска: Анализ на причините за риска и потенциалните последствия.

- Разработка на стратегии за управление: Избор на подходящи методи – избягване, минимизиране, прехвърляне (напр. застраховане) или приемане на риска.

- Мониторинг и контрол: Наблюдение на идентифицираните рискове и адаптиране на стратегиите при необходимост.

Инструменти за управление на риска

- Финансови инструменти: Деривати (фючърси, опции), застраховки.

- Софтуери за управление на риска: Palisade @RISK, RiskWatch, ISO 31000 софтуерни решения.

- Методи за симулация: Monte Carlo Simulation, Bootstrapping.

Приложение на модели за управление на риска

- Финансов сектор: Управление на волатилността на пазара, хеджиране срещу валутни колебания.

- Здравеопазване: Намаляване на медицинските грешки и управление на кризи (напр. пандемии).

- Производство и индустрия: Прогнозиране на аварии, управление на доставни вериги.

- ИТ сектор: Киберсигурност, защита от хакерски атаки.

- Управление на проекти: Оценка на рискове при срокове и бюджети.

МОДЕЛИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ И ЕКОЛОГИЧНИ ВЪПРОСИ

С увеличаващото се значение на устойчивото земеделие и опазването на околната среда, икономическите модели често включват изчисления за екологичните външни ефекти от земеделската дейност, като замърсяване на води и почви, или използването на земя и природни ресурси. Моделите за устойчиво развитие и управление на екологични въпроси са аналитични инструменти и рамки, които интегрират икономически, социални и екологични аспекти. Те подпомагат разработването на политики и стратегии за постигане на устойчиво използване на природните ресурси, намаляване на негативното въздействие върху околната среда и подобряване на качеството на живот.

Основни принципи на моделите за устойчиво развитие

- Интеграция: Успоредно разглеждане на икономическата ефективност, социалната справедливост и опазването на околната среда.
- Дългосрочна перспектива: Вземане под внимание на ефектите от настоящите действия върху бъдещите поколения.
- Ресурсна ефективност: Намаляване на използването на ресурси чрез повторна употреба, рециклиране и иновации.
- Партньорства и участие: Включване на различни заинтересовани страни – правителства, НПО, бизнеси и граждани.

Типове модели за устойчиво развитие и екологични въпроси

1. Икономически модели:

- Зелена икономика (Green Economy): Стреми се към икономически растеж с минимално въздействие върху околната среда. Инструменти: Екологично данъчно облагане, субсидии за зелени технологии.
- Кръгова икономика (Circular Economy): Целта е да се създаде цикъл на употреба и повторна употреба на ресурси. Пример: Рециклиране на пластмаса, кръгове за биопродукти.

2. Екологични модели:

- Модели на екосистемни услуги: Измерват ползите, които екосистемите предоставят на обществото (чиста вода, въздух, биоразнообразие). Пример: Моделът InVEST (Integrated Valuation of Ecosystem Services and Trade-offs).
- Модели за въглеродни емисии: Оценяват и прогнозират въглеродния отпечатък от икономическите дейности. Пример: Моделът CGE (Computable General Equilibrium) за оценка на ефектите от въглеродни политики.

3. Социални и демографски модели:

- Модел на устойчиво население: Анализира как растежът на населението влияе върху използването на ресурси.
- Модели за социално включване: Изследват как социалните политики и образованието допринасят за устойчивото развитие.

4. Енергийни модели:

- Модели за възобновяеми енергийни източници: Анализират въздействието от прехода към зелена енергия. Пример: Моделът LEAP (Long-range Energy Alternatives Planning).
- Модели на енергийна ефективност: Оценяват как да се намали енергийната консумация чрез иновации и промени в поведението.

Глобални климатични модели:

Модели за изменение на климата (Climate Change Models): Симулират бъдещи сценарии за температура, валежи и морско ниво. Пример: IPCC Integrated Assessment Models за анализ на климатични политики.

Моделите за устойчивост на екосистемите: Прогнозират адаптивността на екосистемите към промените в климата.

Урбанистични модели:

- Модели за устойчиви градове: Изследват интеграцията на зелени площи, ефективна инфраструктура и управление на отпадъците. Пример: Моделът на интелигентен град (Smart City Model).

- Модели за транспорт и мобилност: Анализират въздействието на различни транспортни системи върху околната среда.

Методи за анализ в моделите за устойчиво развитие

- Сценарийно планиране: Разглеждане на алтернативни бъдещи сценарии (напр. нисковъглеродно развитие).

- Моделиране на системи: Включване на взаимовръзките между екологичните, социалните и икономическите системи.

- Симулации: Използване на софтуер като STELLA или MATLAB за симулация на сложни взаимодействия.

- Жизнен цикъл анализ (LCA): Оценка на екологичното въздействие на даден продукт през целия му жизнен цикъл.

Приложение на моделите за устойчиво развитие

- Разработване на политики: Определяне на приоритети за зелени инвестиции. Пример: Европейският зелен пакт (European Green Deal).

- Управление на ресурси: Оптимизация на водни, енергийни и земеделски ресурси.

- Мониторинг на устойчивостта: Използване на индикатори като HDI (Human Development Index) и Ecological Footprint.

- Образование и осведоменост: Подобряване на общественото разбиране за устойчивостта чрез визуализация и симулация.

Примери за успешни модели

- SDGs (Sustainable Development Goals): Цели за устойчиво развитие, разработени от ООН.

- Протоколът на Киото и Парижкото споразумение: Глобални модели за управление на въглеродните емисии.

- Урбанистични модели в Скандинавия: Градове като Копенхаген и Стокхолм използват интелигентни модели за устойчиво развитие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Икономическите модели в земеделието предлагат важни инструменти за оптимизиране на земеделската продукция, намаляване на рисковете и постигане на устойчиво развитие. Те съчетават икономическа теория с практическо приложение, за да предоставят на земеделските производители, политици и икономисти точни и обосновани прогнози и препоръки за по-ефективно управление на земеделските ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганева, Екатерина, „Аграрна икономика: управление на риска и устойчивост“, „АИ Проф. Марин Дринов“, 2019.

2. Георгиева, Мария, „Икономически стратегии за устойчиво земеделие“, „Тракийски университет – Стара Загора“, 2020.

3. Кръстев, Б. (2019). Модели за финансово посредничество – сравнителни характеристики. *Годишник на ВУАРР, Том VII*, Пловдив: Академично издателство "Талант", 5-32.

4. Михайлов, Кирил, „Икономически анализи в аграрния сектор“, Университетско издателство на УНСС, 2018.

5. Попов, Румен, „Управление на риска в аграрния сектор“, Университетско издателство „Стопанство“, 2017.

6. Стоянов, Ставри, „Икономика на земеделието“, Академично издателство „Талант“, 2015.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

TRAINING AND DEVELOPMENT OF PERSONNEL IN AGRICULTURE

Petar Dzhandarmov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Training and development of personnel in agriculture are essential for the successful advancement of the sector in Bulgaria. The skills and knowledge of agricultural workers contribute to the efficiency of production processes, the adoption of innovations, and the sustainable management of resources. The government, in collaboration with educational institutions and organizations, actively works to create educational programs and opportunities for qualification and requalification. Agriculture is one of the most important sectors of Bulgaria's economy, providing not only food and raw materials but also employment for a significant portion of the population, especially in rural areas. To ensure the sustainable development of agricultural production and the sector's efficiency, it is crucial to invest in the training and development of the personnel working within it.

Keywords: personnel, agriculture, agronomists, knowledge, specialized, skills, productivity, innovations.

ОБУЧЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НА КАДРИТЕ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО

Петър Джандармов

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Обучението и развитието на кадрите в земеделието са от съществено значение за успешното развитие на сектора в България. Уменията и знанията на работещите в земеделието допринасят за ефективността на производствените процеси, внедряването на иновации и устойчивото управление на ресурсите. Държавата, в сътрудничество с учебни заведения и организации, работи активно за създаването на образователни програми и възможности за квалификация и преквалификация. Земеделието е един от най-важните сектори за икономиката на България, като осигурява не само храна и суровини, но и заетост на значителен процент от населението, особено в селските райони. За да се гарантира устойчивото развитие на земеделското производство и ефективността на сектора, е от съществено значение да се инвестират в обучението и развитието на кадрите, които работят в него.

Ключови думи: кадри, земеделие, агрономи, знания, специализирани, умения, производителност, иновации.

ВЪВЕДЕНИЕ

Обучението в земеделието не се ограничава само до придобиване на основни агрономски знания. Съвременното земеделие изисква специализирани умения, свързани с новите технологии, иновациите и устойчивото управление на ресурсите. Понастоящем, в условията на бързо променящия се пазар и климатични предизвикателства, е необходима адекватна квалификация на работната сила, за да може тя да отговори на новите изисквания на сектора. Обучението на кадрите в земеделието не само отговаря на нуждите на пазара, но също така има дългосрочен ефект върху конкурентоспособността на българското земеделие, устойчивото използване на природни ресурси и адаптацията към климатичните промени. Съответно, ефективното развитие на кадрите в земеделието е не само предизвикателство, но и възможност за модернизация на целия сектор.

Основната цел на обучението и развитието на кадрите в земеделието е да се създадат условия за повишаване на производителността, да се внедрят иновации, да се осигури ефективност и да се повишат стандарти за устойчивост в сектора. Това включва както начално образование и професионално обучение, така и възможности за допълнителна квалификация и преквалификация на вече работещите в бранша. За да се постигне тази цел, е необходимо образованието да развива функционална математическа грамотност още от училище, чрез продължаване на работата в посока иновации и адаптация на образователните практики (Манева, 2023).

ОСНОВНИ НАСОКИ И ЦЕЛИ НА ОБУЧЕНИЕТО И РАЗВИТИЕТО НА КАДРИ

Обучението и развитието на кадрите в земеделието са ключови за бъдещето на сектора, тъй като осигуряват необходимите знания и умения за справяне с предизвикателствата на съвременното земеделие. Секторът претърпява бързи промени, включително технологични иновации, глобални климатични предизвикателства и нови изисквания за устойчиво производство. Затова целите и насоките на обучението трябва да бъдат гъвкави и съобразени с тези променящи се условия.

1. Насоки на обучението и развитието на кадрите в земеделието

1.1. Интеграция на нови технологии и иновации - Развитие на умения за работа с новите технологии в земеделието, като прецизно земеделие, дигитализация, автоматизация и използване на възобновяеми източници на енергия. Провеждане на курсове и програми за обучение, които включват новите тенденции и технологии, с които се подобряват ефективността и устойчивостта на земеделските стопанства.

1.2. Устойчиво земеделие и екологична отговорност - Повишаване на осведомеността и квалификацията на земеделците относно устойчивите практики и екологичната отговорност. Организиране на семинари и практическо обучение, свързани с методи за опазване на околната среда, устойчиво използване на водни ресурси, биоземеделие и управление на почвите.

1.3. Повишаване на управленски и предприемачески умения - Развитие на лидерски и мениджърски умения сред земеделските стопани, което е важно за ефективно управление на ферми и земеделски бизнеси. Курсове по агробизнес, управление на стопанства, финансово управление, стратегическо планиране, маркетинг на земеделска продукция и осигуряване на достъп до финансови ресурси.

1.4. Насърчаване на иновациите и предприемачеството в селските райони - Създаване на условия за развитие на нови бизнес модели и иновации в селските райони, които да стимулират растежа на местната икономика. Програми за обучение на млади фермери и предприемачи, включващи иновации в земеделските технологии, устойчиво развитие на селските райони и създаване на нови пазарни ниша.

2. Цели на обучението и развитието на кадрите в земеделието

2.1. Подобряване на производителността - Квалифицираните работници и стопани могат значително да подобрят производителността на земеделските стопанства чрез ефективно използване на ресурси, нови технологии и иновации. Провеждане на обучения за ефективни методи на работа, използване на модерни технологии и прецизно земеделие, което да доведе до по-високи добиви и по-ниски разходи.

2.2. Създаване на устойчива работна сила - Подготовка на кадри, които не само да отговарят на изискванията на съвременното земеделие, но и да се адаптират към бъдещите предизвикателства, свързани с климатични промени, промени в пазарните условия и нови политики. Развитие на програми за непрекъснато обучение и преквалификация на земеделците, за да се осигури тяхната устойчивост на промените в земеделския сектор.

2.3. Осигуряване на квалифицирана работна ръка за модерни технологии - Обучение на специалисти, които да работят с новите технологични решения в земеделието, като сензорни технологии, автоматизация на процесите, дроне и системи за дистанционно наблюдение. Организиране на курсове за работа с нови технологии и иновации, като се набляга на важността на внедряването на прецизно земеделие и други съвременни методи за управление.

2.4. Подкрепа на малки и средни земеделски стопанства - Подпомагане на малките и средни земеделски производители да се адаптират към новите пазарни и технологични изисквания, като същевременно се повишава тяхната конкурентоспособност. Предоставяне на обучения, които да помогнат на тези производители да подобрят своето управление, маркетинг, иновации и достъп до финансиране, като по този начин увеличават ефективността на производството.

3. Стратегии за постигане на целите

3.1. Публично-частно партньорство - Стимулиране на сътрудничеството между образователни институции, държавни органи и частни предприятия за създаване на ефективни образователни програми, които отговарят на нуждите на пазара. Развитие на партньорства с университети, професионални училища, земеделски асоциации и частни компании, които могат да предложат ресурси и практическо обучение.

3.2. *Възможности за обучение и развитие за всички възрасти* - Осигуряване на равен достъп до обучение и квалификация за всички възрастови групи – от млади фермери до вече работещи специалисти в земеделието. Създаване на програми за обучение и сертифициране, които да са достъпни за широк спектър от земеделски работници, включително чрез онлайн платформи и мобилни технологии.

Обучението и развитието на кадрите в земеделието трябва да бъде динамично, адаптивно и в съответствие с новите предизвикателства и възможности на аграрния сектор. Съсредоточаването върху иновации, устойчиво земеделие, технологични умения и управление на ресурсите ще осигури необходимата основа за модернизацията на земеделския сектор и за справяне с предстоящите глобални предизвикателства.

ОСНОВНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРОГРАМИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ОБУЧЕНИЕ

Образованието и обучението в земеделието играят ключова роля в осигуряването на квалифицирани кадри, които да отговорят на предизвикателствата на съвременното земеделие. Секторът претърпява значителни промени благодарение на технологични иновации, нови методи на производство и все по-голямо значение на устойчивото земеделие. Затова образователните програми и възможности за обучение трябва да отговорят на нуждите на различни групи земеделски работници и специалисти.

1. Академично образование в аграрни науки

1.1. Университети и висши учебни заведения

В България съществуват редица университети, които предлагат академични програми в областта на аграрните науки, земеделието и свързаните сектори. Тези програми се фокусират върху предоставянето на дълбоки теоретични знания и практическа подготовка, които могат да подготвят студентите за работа в различни области на земеделското производство, агробизнеса и управлението на земеделски ресурси.

Примери за университети и програми: Аграрен университет в Пловдив предлага програми по агрономия, животновъдство, агробизнес и технологии за преработка на хранителни продукти. Лесотехнически университет в София предлага специалности като горско стопанство и агроекология. **Технически университет в София** предлага специалности, свързани с аграрната техника и механизация на земеделието.

1.2. Цели на академичното образование: Осигуряване на задълбочени знания за основите на земеделието и свързаните с него науки. Подготовка на специалисти, които могат да се справят с новите предизвикателства в сектора, като изменение на климата, дигитализация и устойчиво развитие.

2. Професионално образование и обучение (ПО и ПОО)

2.1. Професионални училища и центрове за обучение

Професионалните училища и центрове за професионално обучение (ПО и ПОО) в България предлагат курсове, които се фокусират върху специфични умения и знания, необходими за работа в земеделския сектор. Тези програми са насочени към хора, които искат да придобият практическа квалификация, както и към тези, които се стремят към преквалификация или усъвършенстване на уменията си в нови области.

Примери за обучителни институции: Професионални гимназии по аграрни науки предлагат курсове по агрономия, животновъдство, механизация на земеделието и агробизнес. Центрове за професионално обучение в рамките на Националната служба за съвети в земеделието (НССЗ), които осигуряват курсове за фермери по разнообразни теми, свързани с управлението на земеделски стопанства и използване на нови технологии.

2.2. Цели на професионалното образование: Подготовка на работници и специалисти за ефективна работа в земеделието, чрез придобиване на специфични

практически умения. Повишаване на квалификацията на работната ръка в съответствие с новите изисквания и технологии в сектора.

3. Квалификационни програми и курсове за професионално развитие

3.1. Специализирани курсове и семинари

За земеделските производители, които искат да развият своите умения или да се запознаят с нови тенденции в земеделския сектор, се предлагат краткосрочни квалификационни курсове и семинари. Те обикновено се организират от аграрни асоциации, университети и частни обучителни организации. **Примери за курсове:** Курсове за управление на агробизнеса, за устойчиво земеделие и за иновации в аграрната продукция. Семинари за нови технологии в преработката на земеделска продукция, включително автоматизация и прецизно земеделие.

3.2. Цели на квалификационните програми: Осигуряване на конкретни знания и умения в определени области, като например технологиите за управление на ферми, работа с нови агрономски инструменти и устройства. Подкрепа за земеделските производители при прехода към устойчиво земеделие, биоземеделие и нови методи на работа.

4. Обучение за иновации и нови технологии

4.1. Програми за обучение в областта на иновациите

С развитието на новите технологии в земеделието, като прецизно земеделие, интернет на нещата (IoT), дроневи и сензорни технологии, е необходимо предлагането на специализирани курсове, които да подготвят земеделците да използват тези нови технологии за увеличаване на производителността и намаляване на разходите.

Курсова подготовка за работа с модерни технологии за мониторинг на култури, използване на сензори и дроневи за наблюдение на земеделски площи. Онлайн курсове за работа с нови агрономски софтуери за управление на стопанства и анализ на данни.

4.2. Цели на обученията за иновации: Съдейства за внедряване на иновации в земеделските практики, които могат да подобрят ефективността и да намалят негативното въздействие върху околната среда. Обучение на земеделските производители за новите технологии и начините за тяхното интегриране в ежедневната практика.

5. Подкрепа за обучение чрез национални и европейски програми

5.1. Програма за развитие на селските райони (ПРСР)

ПРСР предлага финансиране за обучения и квалификационни курсове, които се фокусират върху различни аспекти на земеделието, като екологично земеделие, устойчиво използване на ресурси и управление на земеделски стопанства. Подкрепа на земеделските стопани и новите фермери в придобиването на знания и умения, необходими за адаптация към новите изисквания на ЕС и модернизиране на земеделските практики.

5.2. Европейски социален фонд (ЕСФ). Чрез ЕСФ се предоставят финансови средства за обучение и квалификация на работещите в земеделието, с фокус върху интеграцията на нови технологии и иновации.

Образователните програми и възможности за обучение в земеделието са разнообразни и обхващат широк спектър от нива и специалности. Те играят решаваща роля в модернизацията на аграрния сектор, като осигуряват квалифицирана работна ръка, готова да се справи с новите предизвикателства и да внедри иновации. Стратегическите усилия за обучение и квалификация на кадрите в земеделието ще помогнат на сектора да постигне висока конкурентоспособност и устойчиво развитие.

ПОДКРЕПА ЗА ОБУЧЕНИЕТО НА КАДРИ ЧРЕЗ ЕВРОПЕЙСКИ И НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМИ

Обучението и развитието на кадрите в земеделието са стратегически важни за повишаване на конкурентоспособността и устойчивото развитие на аграрния сектор. За да бъде успешен процесът на квалификация и преквалификация на земеделските работници и

стопани, е необходимо да се осигури подкрепа чрез различни национални и европейски програми. Тези програми предоставят финансови средства, обучения и ресурси, които помагат на земеделците да се адаптират към новите изисквания на пазара, технологиите и екологичните стандарти.

1. Европейски програми за подкрепа на обучението в земеделието

1.1. Програма за развитие на селските райони (ПРСР)

Програмата за развитие на селските райони (ПРСР) е основната европейска програма, чрез която се предоставят финансови средства за обучения и развитие на земеделски кадри. Тя се финансира от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР) и има за цел да подкрепя развитието на земеделието, устойчивото земеделие и селските райони.

• Мерки за подкрепа на обучението:

Мярка 1.1. "Образование и обучение" – Тази мярка предоставя финансови средства за обучение на земеделски производители, предприемачи и работници в селските райони. Тя включва курсове, семинари и други образователни инициативи, които насърчават въвеждането на иновации, устойчиво земеделие и модерни технологии.

Мярка 1.2. "Преквалификация на кадри" – Осигурява подкрепа за фермери, които искат да се преквалифицират и да започнат нови дейности в земеделието или в свързани сектори като агротуризм или преработка на земеделска продукция.

• *Цели на ПРСР за обучение:* Повишаване на професионалните умения на земеделците, за да могат да прилагат нови технологии и устойчиви методи на работа. Насърчаване на предприемачеството и иновациите в селските райони. Подготовка на кадри за ефективно управление на земеделски стопанства и адаптиране към климатичните промени и пазарните условия.

1.2. Европейски социален фонд (ЕСФ)

ЕСФ също играе важна роля в подкрепата на обучението на кадри в земеделието. Програмите, които се финансират от ЕСФ, се насочват към обучение и социална интеграция на работната сила в земеделските райони, като се предоставят средства за развитие на нови умения и повишаване на квалификацията на работниците.

• *Мерки на ЕСФ:* Обучение в областта на иновациите и новите технологии в земеделието. Подкрепа за преход към устойчиво земеделие, биоземеделие и устойчиво управление на земеделски ресурси. Повишаване на квалификацията на работниците чрез курсове по управление на земеделски стопанства и бизнес.

1.3. Европейска програма за образование, обучение, младеж и спорт (Еразмус+)

Програма Еразмус+ предоставя възможности за обмен на опит и знания между земеделски професионалисти от различни европейски държави. Тя предлага възможности за обучение и мобилност, които помагат на земеделците да се запознаят с нови технологии, иновации и устойчиви практики в други страни от ЕС.

• Цели на Еразмус+:

Усъвършенстване на професионалните умения на земеделските работници.

Подкрепа за обмен на опит и сътрудничество между земеделски стопани и организации в различни европейски региони.

2. Национални програми за подкрепа на обучението в земеделието

2.1. Национална служба за съвети в земеделието (НССЗ)

НССЗ предлага редица услуги и инициативи, които подкрепят обучението и развитието на земеделските кадри в България. Чрез специализирани обучения и консултации, НССЗ помага на земеделските производители да подобрят своите умения и да се адаптират към променящите се условия на пазара и новите изисквания на ЕС.

Мерки за обучение: Курсове по управление на земеделски стопанства, включително управление на ресурси, маркетинг и финансово планиране. Обучение за устойчиво

земеделие, биоземеделие и използване на нови технологии в земеделието. Подкрепа за млади фермери и новопостъпващи в сектора чрез специализирани програми и консултации.

2.2. Програма за младежи в земеделието

Националните програми за подкрепа на младежите в земеделието, като част от политиката на България за развитие на младото поколение земеделци, включват обучение и подпомагане на млади хора, които желаят да започнат кариера в земеделието. Те обикновено се финансират от държавния бюджет и съчетават обучителни инициативи с финансиране за стартиране на земеделски проекти.

Цели на програмите за младежи: Подготовка на младите фермери да поемат управление на земеделски стопанства и да прилагат иновации. Осигуряване на възможности за развитие на нови бизнес идеи и проекти в земеделието и агробизнеса.

2.3. Програми за развитие на селските райони (ПРСР) – национално ниво

Част от ПРСР се изпълнява чрез национални мерки, които също така подкрепят обучението и развитието на земеделските кадри в България. Те се фокусират върху иновации и устойчиво развитие, които изискват специалисти с нови умения и знания.

Мерки за обучение по национални програми: Семинари и курсове по модерни методи на земеделие и управление на ферми. Обучение в областта на агротехнологиите, биоземеделието и устойчивото използване на природни ресурси.

3. Предимства на европейските и национални програми за обучение

3.1. Достъп до финансови ресурси

Европейските и националните програми осигуряват значително финансиране, което позволява на земеделските производители да получат качествено обучение без да се натоварват финансово.

3.2. Подкрепа за иновации

Чрез програмите земеделците получават възможности да научат за новите технологии и иновации, които могат да внедрят в практиката си и така да повишат ефективността и устойчивостта на своите стопанства.

3.3. Подготовка за нови пазарни условия

Програмите за обучение помагат на земеделците да се адаптират към промените в пазарните условия, изискванията на ЕС и климатичните промени, което е от решаващо значение за устойчивото развитие на сектора.

Европейските и национални програми играят основна роля в подкрепата на обучението и развитието на кадрите в земеделието. Те предлагат възможности за обучение и квалификация, които съответстват на новите изисквания и предизвикателства на аграрния сектор. С подкрепата на тези програми земеделците могат да се адаптират към новите технологии, устойчивото земеделие и да укрепят конкурентоспособността на своите стопанства.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНОСТИ ПРЕД ОБУЧЕНИЕТО И РАЗВИТИЕТО НА КАДРИ

Обучението и развитието на кадри в земеделието е ключово за осигуряването на устойчивото развитие на аграрния сектор. Въпреки напредъка в образованието и обучението на земеделски работници и специалисти, секторът среща редица предизвикателства, които затрудняват постигането на оптимални резултати. Въпреки това, тези предизвикателства също така предоставят възможности за иновации и напредък в обучителния процес.

1. Предизвикателства пред обучението и развитието на кадри

1.1. Недостиг на квалифицирани кадри

Едно от основните предизвикателства за земеделския сектор е недостигът на квалифицирани и обучени кадри, особено в селските райони. Това е проблем, който

затруднява ефективното прилагане на нови технологии и модерни земеделски практики. Ниска привлекателност на земеделието за младите хора, висока миграция към градовете и липса на достатъчни образователни програми, които да отговорят на нуждите на новото поколение фермери. Повишаване на интереса към земеделието чрез кампании за популяризиране на възможностите в сектора, подкрепа на младежи с финансови и обучителни инициативи, както и модернизирани на учебните програми, за да се отговори на новите предизвикателства.

1.2. Бързо променящите се изисквания към земеделските практики

Земеделието се променя бързо, като новите технологии, иновации и екологични изисквания поставят допълнителни трудности пред обучението и развитието на кадрите. Земеделците трябва да бъдат готови да прилагат нови подходи като прецизно земеделие, биоземеделие, автоматизация на процесите и устойчиво използване на природни ресурси. Технологичната революция и екологичните предизвикателства изискват нови знания и умения, които не винаги са налични в съществуващите образователни програми. Постоянно актуализиране на учебните програми, въвеждане на нови курсове и обучения по нови технологии и устойчиво земеделие, както и активно сътрудничество между образователни институции, бизнес и правителствени структури.

1.3. Недостатъчно финансиране и ресурсна поддръжка

Земеделските производители и обучителни институции често се сблъскват с проблеми свързани с финансирането на обучителни програми, които да обхванат целия спектър от нужди на секторите в земеделието. Това включва както финансовата подкрепа за обучение, така и необходимите ресурси за внедряване на нови технологии. Липса на координирана и ефективно разпределена финансова подкрепа, както и ограничени ресурси за провеждане на качествени обучителни курсове и семинари. По-ефективно използване на наличните европейски фондове, сътрудничество между различни институции за съвместно финансиране на образователни инициативи и насърчаване на частния сектор да инвестира в обучение.

1.4. Липса на адаптивност към специфичните нужди на земеделските стопанства

Много от обучителните програми не са напълно адаптирани към нуждите на различните групи земеделци, което води до ниска ефективност на обучението. Различията в големината на стопанствата, в типологията на културите и в технологичните възможности изискват персонализиран подход. Разработване на специализирани и персонализирани образователни програми, които да отговорят на специфичните нужди на различни категории земеделци, и по-тясно сътрудничество между обучителните институции и самите фермери за определяне на техните нужди.

2. Възможности за обучение и развитие на кадри в земеделието

2.1. Интегриране на нови технологии и иновации в обучението

С развитието на технологиите в земеделието (като прецизно земеделие, използване на сензори, дроневи и роботизирани технологии) се откриват нови възможности за обучение и квалификация на кадрите. Интегрирането на тези технологии в образователните програми може значително да повиши ефективността и устойчивостта на земеделските практики. Създаване на курсове по новите технологии в земеделието, които включват работа с дроневи, сензори и програми за управление на ферми. Това ще позволи на земеделските работници да бъдат по-ефективни и да намалят разходите за ресурси.

2.2. Сътрудничество между образователни институции, агробизнес и държавни институции

Едно от големите предизвикателства, но и възможности за развитието на земеделските кадри, е сътрудничеството между различните участници в образованието: университети, професионални училища, агробизнес и държавни органи. Това партньорство може да създаде по-гъвкави и целенасочени обучителни програми.

Създаване на съвместни инициативи, които да обединяват ресурсите на всички участници и да гарантират, че обучението отговаря на реалните нужди на земеделския сектор.

2.3. Финансова подкрепа от ЕС и национални фондове

Достъпът до финансиране от Европейския съюз и националните програми за развитие на селските райони предоставя възможност за увеличаване на инвестициите в обучението на земеделските кадри. Това включва както директни субсидии за обучение на фермери, така и финансиране за внедряване на иновации и нови технологии. Използване на финансирането от програмите за развитие на селските райони (ПРСР) за подкрепа на курсове и обучения, както и на специализирани програми за внедряване на иновации в земеделските стопанства.

2.4. Мобилност и обмен на опит между различни държави

Програмите за мобилност и обмен на опит, като тези в рамките на Еразмус+, създават възможности за земеделци и земеделски специалисти да научат нови практики и да се запознаят с успешни примери от други европейски страни. Участие в програми за обмен, които да позволят на земеделските работници да посетят фермери и агрономи в други страни и да научат нови методи и технологии, които могат да се приложат в България.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Системното обучение и професионална квалификация на работещите в земеделието позволяват внедряване на иновации, оптимизиране на ресурсите, минимизиране на екологичния отпечатък и постигане на устойчиви резултати. Инвестицията в обучение и развитие на кадрите не само повишава производителността, но и осигурява нови възможности за заетост, особено в селските райони. Ползите от образованието в земеделието се изразяват в по-добра адаптация на земеделците към новите пазарни изисквания, в ефективното използване на ресурсите и в намаляването на рисковете, свързани с климатичните промени. Обучението трябва да бъде постоянен процес, който да обхваща както млади, така и вече установени професионалисти, като се предоставят възможности за усъвършенстване на техните умения и за усвояване на нови знания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, Н., Интеграция на дигитални технологии в обучението на кадри в земеделието. Издателство „Аграрен свят“. 2020.
2. Георгиева, Л., Практически аспекти на обучението и квалификацията на работната сила в селското стопанство. Списание „Труд и аграрна икономика“, бр. 1, с. 22-33. 2022.
3. Иванова, М., Обучение и квалификация на кадрите в земеделския сектор. Списание „Икономика и аграрно развитие“, бр. 3, с. 34-45. 2021.
4. Манева, М. Методическа система за формиране на функционална математическа грамотност на учениците, ДИПКУ – Тракийски университет, ISBN 978-954-691-105-6. 2023.
5. Петрова, Е., *Ролята на обучението за устойчиво развитие на земеделския сектор в България*. Списание „Земеделие и екология“, бр. 2, с. 18-29. 2018.

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

THE EUROSISTEM'S ECONOMIC POLICY – A GUARANTEE FOR SUSTAINABLE BUSINESS DEVELOPMENT

Mariana Krumova

College of Tourism, Blagoevgrad, Bulgaria

Abstract: Bulgaria's accession to the Economic and Monetary Union (EMU) will actually represent the final phase of our country's European integration. With the signing of the EU Accession Treaty in June 2005 (in force since 1 January 2007), Bulgaria committed to replacing its national currency with the euro, but without the legal act providing for a deadline for this. Until the moment of accession to the EMU, our country has the status of a member state with a derogation, which means that it does not have full rights in the EMU. After the implementation of unilaterally undertaken preliminary commitments, including the establishment of close cooperation within the Banking Union, in 2020 the Bulgarian lev was officially included in ERM II.

Keywords: economic policy, sustainability, Economic and Monetary Union (EMU).

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОСИСТЕМАТА – ГАРАНЦИЯ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БИЗНЕСА

Марияна Крумова

Колеж по туризъм, Благоевград

Резюме: Присъединяването на България към Икономическия и паричен съюз (ИПС) всъщност ще представлява крайната фаза от европейската интеграция на страната ни. Още с подписването през юни 2005 г. на Договора за присъединяване към ЕС (в сила от 1 януари 2007 г.) България се задължава да замени националната си валута с еврото, но без в правния акт да бъде предвиден краен срок за това. До момента на присъединяване към ИПС страната ни има статут на държава членка с дерогация, което означава, че няма пълни права в ИПС. След изпълнението на едностранно поети предварителни ангажименти, сред които установяването на тясно сътрудничество в рамките на Банковия съюз, през 2020 г. българският лев официално беше включен във ВМ II.

Ключови думи: икономическа политика, устойчивост, Икономически и паричен съюз (ИПС).

ВЪВЕДЕНИЕ

Икономическата политика на еврозоната остава главно в компетентността на държавите членки, въпреки че Договорите за ЕС и по-строгите правила на ЕС относно икономическото управление изискват от тях да координират своите решения, свързани с икономическата политика, с оглед постигане на целите на ЕС. Тази координация се гарантира от Комисията и от Съвета по икономически и финансови въпроси, в който влизат министрите на икономиката и финансите на държавите - членки на ЕС. Тя се подпомага от няколко структури и инструменти. По повечето въпроси в областта на икономическата политика Европейският парламент изпълнява законодателни функции съвместно със Съвета, като така активно допринася за определянето на правилата в ЕС.

Икономическата политика в еврозоната се осъществява от т. нар. Еврогрупа. Еврогрупата е неформална група на министрите на икономиката и финансите на членуващите в еврозоната държави, която избира свой председател с мандат от две години и половина. Комисията и ЕЦБ също вземат участие в срещите на Еврогрупата.

Тя е форум за дискутиране на въпросите, свързани с еврозоната и политическата координация. Дискусионните групи и срещи, които провежда Еврогрупата са следните:

- Пакт за стабилност и растеж - Като набляга върху надзора над фискалните политики и публичните финанси на държавите членки, Пактът за стабилност и растеж (ПСР), чието действие неотдавна беше подсилено с по-строги правила, стимулира фискалната дисциплина в ИПС и гарантира стабилни публични финанси. Комисията следи развитието на бюджетния дефицит и на държавния дълг, за които договорите изискват да бъдат съответно по-малко от 3% и по-малко от 60% от БВП. Ако тези граници не бъдат спазени, Съветът, по препоръка на Комисията, може да открие процедура при прекомерен дефицит срещу съответната държава членка. Ако държавите от еврозоната не предприемат своевременно коригиращи действия, могат да им бъдат наложени финансови санкции.

- Европейски семестър - През първото полугодие на всяка година се провежда обсъждане и съгласуване на политиката на равнище ЕС, което увеличава прозрачността между отделните държави членки, тъй като гарантира съвместния анализ и оценка на техните национални политики. Приетата от всички политика може да се прилага във всяка държава в ЕС през второто полугодие на съответната година.

- Процедура при макроикономически дисбаланси - Тази нова процедура цели да се избегнат и да се коригират сериозни различия в конкурентоспособността, както и съществени макроикономически дисбаланси в държавите — членки на ЕС. Примери за дисбаланси са намаляването на пазарния дял на износа, високата задлъжнялост на частния сектор или рискованото изкуствено завишаване на цените на активите. През изминалото десетилетие бяха натрупани редица такива проблеми, които можеха да се разпространят и да повлияят отрицателно на други държави — членки на ЕС, ако не бяха предприети мерки за преодоляването им. Комисията наблюдава държавите членки въз основа на таблица с макроикономически показатели и друга подробна информация. Това дава възможност на Комисията и на Съвета да отправят препоръки към съответната държава членка в ранен етап, преди дисбалансите да се разраснат опасно. При по-сериозни случаи се налагат коригиращи мерки, които се основават на строгите правила, заложи в новата процедура при прекомерен дисбаланс. Това предполага и засилен контрол чрез финансови санкции за държавите от еврозоната, които не спазват препоръките.

ПАРИЧНА ПОЛИТИКА НА ЕВРОСИСТЕМАТА

Еврозоната има единна валута и единна парична политика и взема решенията независимо и централизирано.

ЕЦБ и централните банки на всички държави — членки на ЕС, образуват Европейската система на централните банки (ЕСЦБ). В рамките на ЕСЦБ ЕЦБ и централните банки на държавите — членки на еврозоната, формират Евросистемата. Решенията, засягащи паричната политика на еврозоната, могат да се вземат единствено от Управителния съвет на ЕЦБ, който се състои от управителите на националните централни банки на държавите членки, приели еврото, и от членовете на Изпълнителния съвет на ЕЦБ. Управителният съвет на ЕЦБ е нейният върховен орган за вземане на решения.

Основната цел на ЕЦБ е поддържането на ценова стабилност в еврозоната, като по този начин се осигурява възможно най-добрата рамка за растеж и заетост. Ценова стабилност се поддържа изключително от ЕСЦБ чрез контролиране на лихвените проценти и оказване на влияние върху пазарите.

Европейската система на централните банки (ЕСЦБ) е създадена в съответствие с Договора от Маастрихт и Устава на Европейската система на централните банки и на Европейската централна банка. Тя включва Европейската централна банка (ЕЦБ) и националните централни банки (НЦБ) на всички държави-членки на ЕС.

Евросистемата се състои от ЕЦБ и НЦБ на държавите-членки на ЕС, които са приели еврото.

Органите за вземане на решения на ЕЦБ са Управителният съвет и Изпълнителният съвет. Управителният съвет взема решения, свързани с паричната политика. Изпълнителният съвет привежда в действие решенията и отговаря за текущите дейности на ЕЦБ. Третият орган за вземане на решения на ЕЦБ е Генералният съвет, който ще продължи да съществува, докато има държави-членки на ЕС, които не са приели еврото за своя валута.

ЕВРОПЕЙСКА ЦЕНТРАЛНА БАНКА – ДВИЖЕЩОТО ЗВЕНО НА ЕВРОСИСТЕМАТА

ЕЦБ е създадена като правоприменик на Европейския паричен институт (ЕПИ) през юни 1998 г. във Франкфурт на Майн. Тя е наднационална институция с юридическа правосубектност.

Служителите на ЕЦБ са наистина европейци – те идват от всички 27 държави от Европейския съюз.

Евросистемата има четири основни задачи. Първата задача е да провежда паричната политика, приета от Управителния съвет на ЕЦБ – например решения относно основните лихвени проценти на ЕЦБ (минималният лихвен процент по основните операции по рефинансиране, както и лихвените проценти по пределното кредитно улеснение и депозитното улеснение), и когато е необходимо – решения, свързани с целите на паричната политика и запаса от резерви. Изпълнителният съвет отговаря за осъществяването на паричната политика, като дава указания на НЦБ. Например веднъж седмично Изпълнителният съвет взема решение относно разпределението на ликвидност към банковия сектор чрез основните операции по рефинансиране. Втората и третата задача на Евросистемата са осъществяване на валутни операции и поддържане и управление на официалните резерви на държавите от еврозоната.

Чуждестранни резервни активи на обща стойност от около 40 млрд. евро (85% във валутни наличности и 15% в злато) са прехвърлени от НЦБ от Евросистемата към ЕЦБ. В замяна НЦБ получават право на лихвоносни вземания от ЕЦБ, деноминирани в евро. НЦБ от Евросистемата участват в управлението на валутните резерви на ЕЦБ: те действат като агенти на ЕЦБ в съответствие с указанията и за управление на портфейлите. Останалите чуждестранни резервни активи на Евросистемата са собственост на и се управляват от НЦБ. Сделките с тези резервни активи се регулират от Евросистемата. По-специално сделките над определени граници изискват предварително одобрение от страна на ЕЦБ.

Четвъртата основна задача на Евросистемата е насърчаване на безпрепятственото функциониране на платежните системи. Също така Евросистемата допринася за осъществяването на финансов надзор: тя консултира законодателите в своята сфера на компетентност и съставя парични и финансови статистики.

Договорът от Маастрихт също посочва, че ЕЦБ има изключително право да разрешава емитирането на евробанкноти.

При осъществяване на задачите, свързани с Евросистемата, ЕЦБ и националните централни банки нямат право да търсят или приемат указания от институции или органи на Общността, от което и да е правителство на държава-членка на ЕС или от какъвто и да е друг орган. Аналогично, институциите и органите на Общността и правителствата на държавите-членки нямат право да оказват влияние на членовете на органите за вземане на решения на ЕЦБ или на НЦБ при осъществяване на техните задачи.

Уставът на ЕСЦБ и на ЕЦБ предвижда следните условия за заемане на длъжност за управители на НЦБ и за членове на Изпълнителния съвет:

- минимален мандат от 5 години за управителите на НЦБ;
- мандат от осем години за членовете на Изпълнителния съвет на ЕЦБ, който не подлежи на подновяване;
- отстраняване от длъжност на членове на Изпълнителния съвет в случай на неспособност за изпълнение на задълженията или при сериозно нарушение; в това отношение Съдът на Европейските общности е компетентен да разрешава всякакви спорове.

Евросистемата е също така функционално независима. ЕЦБ и НЦБ притежават всички инструменти и компетенции, необходими за осъществяване на ефективна парична политика, и са упълномощени самостоятелно да решават как и кога да ги използват.

Забранява се Евросистемата да предоставя заеми на органи на Общността или на национални публични организации – това още повече засилва нейната независимост, като я защитава от всякакво влияние, оказвано от публични органи. Освен това Управителният съвет на ЕЦБ има право да приема задължителни регламенти с цел изпълнение на задачите на ЕСЦБ и в някои други случаи, както е посочено в специални актове на Съвета на ЕС .

Националните централни банки на Евросистемата имат юридическа правосубектност (съгласно законодателството на съответната държава), отделна от тази на

ЕЦБ. В същото време те са неделима част от Евросистемата, която отговаря за ценовата стабилност в еврозоната. Те действат в съответствие с насоките и указанията на ЕЦБ при изпълнение на задачите на Евросистемата. НЦБ участват в провеждането на единната парична политика на еврозоната. Те осъществяват операции по паричната политика като осигуряване на средства на централни банки за кредитни институции и осигуряват сетълмент на безналични вътрешни и трансгранични плащания. Освен това те осъществяват операции по управлението на чуждестранни резерви за своя сметка и като агенти на ЕЦБ. НЦБ отговарят също за събирането на национални статистически данни и за емитирането и управлението на евробанкноти в съответните държави. НЦБ осъществяват и функции извън обсега на Устава, освен ако Управителният съвет счита, че тези дейности са в противоречие с целите и задачите на Евросистемата.

Съгласно националното законодателство на НЦБ могат да бъдат възложени други функции, които не са свързани с паричната политика: някои НЦБ участват в банковия надзор и/или действат като основна банка на правителството.

Управителният съвет на ЕЦБ включва членовете на Изпълнителния съвет на ЕЦБ и управителите на НЦБ на страните от еврозоната. Съгласно Устава на ЕСЦБ Управителният съвет на ЕЦБ следва да заседава поне десет пъти годишно. Датите на заседанията се определят от самия Управителен съвет по предложение на Изпълнителния съвет. Освен ако най-малко трима управители възразят, заседанията могат да се провеждат и чрез телеконференция.

Понастоящем Управителният съвет заседава два пъти месечно, обикновено в първия и третия четвъртък на месеца. Въпросите, свързани с паричната политика, обичайно се обсъждат само на първото заседание за месеца.

Председателят на Съвета на ЕС и член на Европейската комисия могат да присъстват на заседанията, въпреки че право на глас имат единствено членовете на Управителния съвет. Всеки член на Управителния съвет има един глас и освен за решения по финансови въпроси на ЕЦБ, Управителният съвет взема решения с обикновено мнозинство. В случай на равенство председателят има решаващ глас. По отношение на финансовите въпроси – например записването на капитал на ЕЦБ, прехвърлянето на валутни резерви или разпределянето на паричен приход – гласовете се отчитат съгласно дяловете на НЦБ в записания капитал на ЕЦБ.

Договорът за Европейския съюз и Уставът на ЕСЦБ и на ЕЦБ дават право на Управителния съвет да взема стратегически най-важните решения за Евросистемата. Основните отговорности на Управителния съвет включват:

- формулиране паричната политика на еврозоната, т.е. вземане на решения за равнището на основните лихвени проценти на ЕЦБ;
- приемане на насоки и вземане на решенията, необходими за осигуряване на изпълнението на задачите на Евросистемата.

При вземане на решения за паричната политика и други задачи на Евросистемата Управителният съвет се съобразява с развитието в еврозоната като цяло.

Изпълнителният съвет включва председателя и заместник-председателя на ЕЦБ и четирима други членове. Те се назначават измежду лица с призната репутация и професионален опит в областта на паричните и банкови въпроси по общо съгласие на правителствата от еврозоната на равнище държавни или правителствени ръководители, по препоръка от Съвета на ЕС, след консултация с Европейския парламент и Управителния съвет на ЕЦБ. Заседанията на Изпълнителния съвет обикновено се провеждат всеки вторник.

Председателят на ЕЦБ, или в негово отсъствие заместник-председателят, председателства заседанията на Управителния съвет, Изпълнителния съвет и Генералния съвет на ЕЦБ. Председателят е поканен да присъства на заседанията на Еврогрупата –

неформална група на министрите на икономиката и финансите от еврозоната, и може да участва в заседанията на Съвета на ЕС, когато се обсъждат въпроси, свързани с целите и задачите на Евросистемата.

Основните отговорности на Изпълнителния съвет са:

- да подготви заседанията на Управителния съвет;
- да прилага паричната политика в еврозоната в съответствие с приетите от Управителния съвет насоки и решения, като при това дава указания на НЦБ;
- да ръководи текущата дейност на ЕЦБ;
- да упражнява някои правомощия, включително регулаторни, делегирани му от Управителния съвет.

Генералният Съвет включва председателя и заместник-председателя на ЕЦБ и управителите на националните централни банки на всички държави-членки на ЕС. Останалите членове на Изпълнителния съвет, председателят на Съвета на ЕС и член на Европейската комисия могат да присъстват на заседанията на Генералния съвет, но нямат право да гласуват. Генералният съвет може да бъде свикван на заседания, когато председателят счита за необходимо, или по искане на поне трима от членовете. Той заседава обикновено във Франкфурт веднъж на три месеца.

Генералният съвет не носи отговорност за решенията, свързани с паричната политика, в еврозоната. Той е поел задачите на ЕПИ, които ЕЦБ следва да изпълнява през третия етап на ИПС, докато има държави-членки на ЕС, които не са приели еврото.

Това означава, че Генералният съвет отговаря предимно за отчитане на напредъка към сближаване на държавите-членки на ЕС, които все още не са приели еврото, и за предоставяне на съвети относно необходимата подготовка за приемане на еврото за тяхна валута. Генералният съвет подпомага консултативните функции на ЕСЦБ и съдейства за събиране на статистическа информация.

Органите за вземане на решения на ЕЦБ се подпомагат от комитети на ЕСЦБ. Тези комитети са от голямо значение и за сътрудничеството в рамките на ЕСЦБ. Комитетите се състоят от членове на ЕЦБ и националните централни банки (НЦБ) от Евросистемата, както и от други компетентни органи, като например националните надзорни органи в случая с Комитета по банков надзор. НЦБ на страни извън еврозоната назначават експерти, участващи в заседанията на комитет на ЕСЦБ, когато този комитет обсъжда въпроси от компетенциите на Генералния съвет. Мандатите на комитетите се определят от Управителния съвет, на който комитетите докладват чрез Изпълнителния съвет.

Към момента комитетите са както следва: Комитет за счетоводство и парични приходи, Комитет за банков надзор, Комитет за банкнотите, Комитет по методология за изчисляване на разходите, Комитет за комуникации на Евросистемата/ЕСЦБ, Комитет на Евросистемата за управление на ИТ, Комитет за информационни технологии, Комитет на вътрешните одитори, Комитет за международни отношения, Правен комитет, Комитет за пазарни операции, Комитет по парична политика, Комитет за платежни и сетълмент системи и Комитет по статистика.

През 1998 г. Управителният съвет учреди и Бюджетен комитет, съставен от членове от ЕЦБ и НЦБ от Евросистемата. Бюджетният комитет подпомага Управителния съвет по въпроси, свързани с бюджета на ЕЦБ.

Накрая, през 2005 г. беше създадена Конференция за човешките ресурси, състояща се от членове от ЕСЦБ. Тази Конференция цели допълнително да подпомага екипния дух и сътрудничеството между централните банки в Евросистемата/ЕСЦБ в областта на управлението на човешки ресурси.

КОНВЕРГЕНТНИ (МАОСТРИХТСКИ) КРИТЕРИИ ЗА ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ КЪМ ЕВРОЗОНАТА

Държавите, желаещи да приемат еврото за своя парична единица, следва да постигнат висока степен на „устойчиво сближаване“. Степента на сближаване се оценява въз основа на няколко критерия от Договора от Маастрихт, които изискват в страната да има:

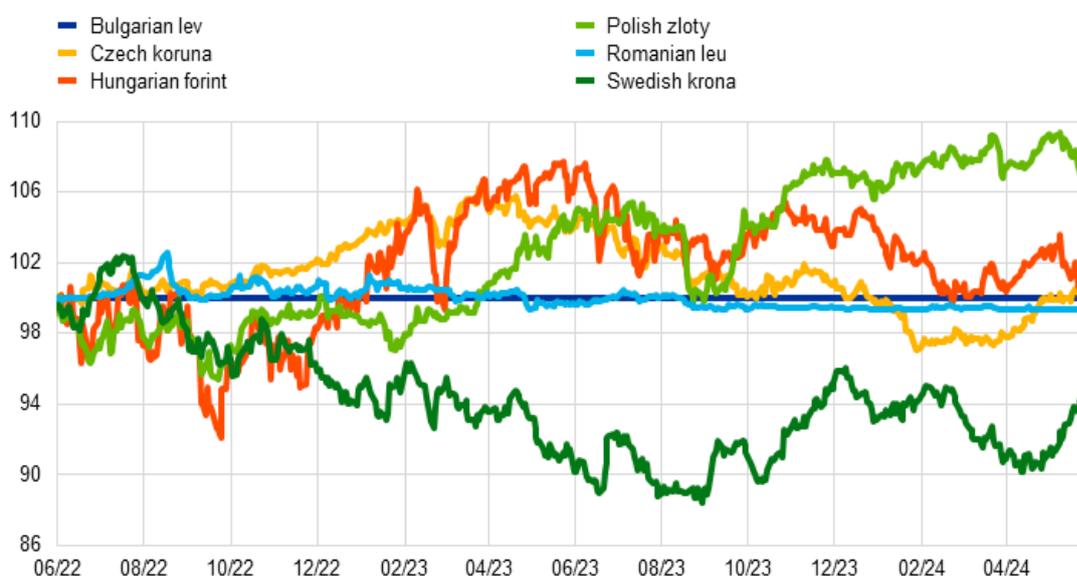
- висока степен на ценова стабилност
- устойчиви публични финанси
- стабилен обменен курс
- ниски и стабилни дългосрочни лихвени проценти.

В цифрово изражение тези изисквания изглеждат така:

- Размерът на инфлацията в страната следва да не надвишава с повече от 1,5 процентни пункта средната стойност на инфлацията в трите държави-членки с най-стабилни цени в течение на годината преди прегледа на изпълнение на критериите.
- Размерът на планирания или фактическия бюджетния дефицит следва да не надвишава 3% от БВП по пазарни цени.
- Съотношението между държавния дълг и БВП по пазарни цени следва да не надвишава 60%, освен ако това съотношение е достатъчно намалено и се доближава до тази стойност със задоволителни темпове.
- Средният дългосрочен лихвен процент в страната за период от една година преди осъществяването на прегледа следва да не надвишава с повече от 2 процентни пункта лихвените проценти в трите държави-членки с най-добри показатели в областта на ценовата стабилност.

От средата на миналата година България изпълнява всички тези критерии за членство в Еврозоната. Единственото необходимо допълнително условие остава спазването на нормалните граници на колебания в съответствие с валутнокусовия механизъм (ВКМ II) в продължение на най-малко две години членство в него, без да се осъществява девалвиране на националната валута. Оттук нататък пред страната ни стои единствено нуждата да запазим постигнатите икономически показатели в настоящите граници, независимо от случващите се сътресения на световната икономика.

Критериите за членство в еврозоната целят да гарантират приемането в третия етап на ИПС единствено на държави с продължителна ценова стабилност и с икономическа политика, ориентирана към стабилност. Договорът също така изисква централната банка на съответната държава да е независима (вж. член 108 от Договора).

<https://www.economic.bg/bg/a/view/kyde-stoi-byulgarija-sred-ostanalite-kandidati-za-evrozonata>

България е и сред малкото страни, които все още отговарят на критерия за дефицит, въпреки че в последните няколко години върви по лимита на Маастрихтските критерии.

- В очакване на разширяване на еврозоната

Държавите членки, които се присъединиха към ЕС след въвеждането на еврото, са част от ИПС. Това означава, че координират своите икономически политики с тези на останалите държави — членки на ЕС, и че техните централни банки са част от ЕСЦБ. Тъй като те обаче не се присъединиха към еврозоната непосредствено след влизането си в ЕС, техният официален статут до приемането на единната валута е „държави членки с дерогация“. Този статут е определен в Акта за присъединяване и ги задължава впоследствие да станат пълноправни членове на еврозоната. Новите държави членки не се присъединиха веднага към еврозоната, защото не покриваха критериите за сближаване. По тази причина Договорът за присъединяване им дава време да предприемат необходимите мерки, за да постигнат сближаване. От новите държави членки първа към еврозоната се присъедини Словения през 2007 г., последвана от Кипър и Малта през 2008 г., Словакия през 2009 г. и Естония през 2011 г.

- Сценарии за приемане на еврото

Държавите, които искат да се присъединят към еврозоната, следва да покрият критериите за сближаване, но самият процес на въвеждане на еврото може да се различава при присъединяващите се по-късно членки. При създаването на еврозоната държавите основателки имаха тригодишен преходен период от приемането на еврото като отчетна валута за безналични плащания през 1999 г. до стартиране на плащанията в брой през 2002 г. По този така наречен „мадридски сценарий“ тригодишният преходен период позволява на хората и бизнеса да се подготвят за единната валута, преди тя действително да се появи в джобовете им. През преходния период те все още използват националните си валути за плащания в брой. Част от бъдещите държави — членки на еврозоната, обаче ще приемат еврото по т.нар. сценарий „големият взрив“, при който те ще въведат еврото за извършване на плащания в брой незабавно след влизането си в еврозоната и бързо ще изтеглят националните си валути от обращение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Пътят на България към еврозоната е предначертан още с Договора за присъединяване на страната ни към Европейския съюз. Подписвайки го, България е поела ангажимента да приеме еврото като национална валута в момента, в който изпълни всички числови критерии от Маастрихт.

С присъединяването на България към еврозоната ще станем част от общност, в която близо 350 милиона граждани на 20 държави членки на ЕС използват еврото като своя национална валута. Членството в най-развития паричен съюз в света носи значителни ползи в политически и репутационен аспект, макар и те да не могат да бъдат количествено измерени. Интегрирайки се по-силно в ядрото на формиране на политиките в ЕС и доближавайки се по този начин до едни от най-развитите държави в Европа, България ще направи голяма крачка напред в това да се отдели от „периферията“ на ЕС.

Интеграцията на България в най-голяма степен в ядрото на Икономическия и паричен съюз е важна с оглед настоящата геополитическа и икономическа ситуация. Това не само ще направи страната по-подготвена за сегашните, но и за последващите кризи, с които тя може да се сблъска в бъдеще, но и ще повиши ролята на страната ни при взимането на решения в рамките на ЕС, което ще допринесе допълнително за националния ни суверенитет.

Наред с икономическите ползи, въвеждането на еврото се очаква да доведе и до институционална конвергенция с развитите страни от ЕС, особено що се отнася до

качеството на институциите в България и доверието на гражданите в тях. Подобряването на качеството на българските институции ще има както социални, така и икономически ползи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Предизвикателства пред българската икономика по пътя към членство в еврозоната Колективна монография на катедра „Икономика“ София, 2022 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
2. Величков, Н. (2021) Реална и структурна конвергенция на България към еврозоната. Икономически предизвикателства: криза, шокове, преструктуриране, политики. ИК-УНСС, 133 - 141.
3. Дамянов, Д. (2021) Конвергенция на отрасловата производствена структура на българската икономика към еврозоната. - Икономически и социални алтернативи, 27(3), 117 – 132.
4. Рангелова, Р., Бобева, Д., Златинов, Д. (2021) Икономически растеж и конвергенция в Европейския съюз. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
5. Симеонов, К. (2022) Пътят на България към еврозоната: от Европейското споразумение за асоцииране до ЕRM II, София, СУ „Климент Охридски“
6. Европейска комисия (2014) Политиките на Европейския съюз: Икономическият и паричен съюз и еврото.
7. Европейска комисия (2015) Европейски семестър за 2015 г. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Европейския съвет, Съвета, Европейската централна банка и Еврогрупата.
8. Европейска комисия (2020a). Доклад за България за 2020 г. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Европейския съвет, Съвета, Европейската централна банка и Еврогрупата, <https://eurlex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52020SC0501> (достъпен на 01.05.2022 г.).
9. Европейска комисия (2020b) Европейски семестър за 2020 г. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Европейския съвет, Съвета, Европейската централна банка и Еврогрупата.
10. Европейска комисия (2021) Доклад за механизма за предупреждение за 2021, <https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/european-semester/2021/> (достъпен на 01.05.2022 г.).
11. Европейски парламент (2021a) Свободно движение на работници. Информационни фишове за Европейския съюз. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/41/free-movement-of-workers>.
12. Европейски парламент (2021b) Макроикономическо наблюдение. Справочник за Европейския съюз –2021. www.europarl.europa.eu/factsheets/bg.
13. Решение 2000/427/ЕО на Съвета от 19 юни 2000 г. в съответствие с член 122, параграф 2 от Договора за приемане от Гърция на единната валута през 2001 г. (ОВ L 167, 7.7.2000 г., стр. 20).
13. Регламент (ЕО) № 1478/2000 на Съвета от 19 юни 2000 г. (ОВ L 167, 7.7.2000 г., стр. 1).

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

ON THE DISCOURSE ON THE SINGLE-TIME REQUEST AND PROVISION OF DATA IN ADMINISTRATIVE SERVICES – PROBLEMS AND PROSPECTS

Emilia Milanova

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The present publication analyzes the possibilities for compliance with and improvement of the application of the fundamental principle enshrined in the Electronic Governance Act and the Regulation on Administrative Service Provision, namely the principle of requiring and providing data from users of administrative services only once.

The foundation of this publication is the practice of municipal administrations, which provides grounds to consider that the mentioned principle is being undermined, while the lack of updates in the names of administrative services in accordance with the Unified System for Administrative Services (USAS) is just one of its manifestations.

Guided by the above, the scientific study proposes an algorithm of actions for meeting the requirements of the Electronic Governance Act and the Regulation on Administrative Service Provision, ensuring the practical implementation of the principle of requiring and providing data from users of administrative services only once.

Key words: electronic governance act, regulation on administrative service provision, single data request and provision from users of administrative services.

ОТНОСНО ДИСКУРСА ПО ЕДНОКРАТНОТО ИЗИСКВАНЕ И ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ДАННИ ПРИ АДМИНИСТРАТИВНОТО ОБСЛУЖВАНЕ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Емилия Миланова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Настоящата публикация анализира възможностите за спазване и усъвършенстване прилагането на основополагащия за Закона за електронно управление и в Наредбата за административното обслужване принцип за еднократно изискване и предоставяне на данни от потребителите на административни услуги.

Фундамент на публикацията е практиката в общинските администрации, даваща основание да се счита, че упоменатото правило е подложено на денегация, а липсата на актуализация в наименованията на административните услуги съобразно заложените в СУНАУ е само една от проявите и форми.

Водени от горното, чрез научното изследване се предлага алгоритъм от действия за изпълнение изискванията на Закона за електронно управление и Наредбата за административното обслужване, осигуряваща приложно поле на принципа за еднократно изискване и предоставяне на данни от потребителите на административни услуги.

Ключови думи: Закон за електронно управление, Наредба за административното обслужване, еднократно изискване и предоставяне на данни от потребителите на административни услуги.

УВОД

С влизане в сила на Закона за електронното управление и Наредбата за административното обслужване се установиха основополагащи за качеството и достъпния характер на административното обслужване принципи. Основните измежду тях, съдържателно залегнали в Закона за електронно управление /ЗЕУ/ са насочени доминантно към:

- Администрацията - изцяло в полза на гражданите;
- Въвеждане изискването за еднократно събиране на данни;
- Задължение за предоставяне на унифицирани електронни услуги на гражданите и бизнеса;
- Задължително ползване на стандарти при създаване, съхранение, обработка и обмен на информация между различните държавни органи и организации;
- Условия за достъп по електронен път до информацията в държавните органи и организации.

Целта на настоящата статия е да покаже, че администрациите в България, в частност общинските администрации, все още не спазват фундаменталният принцип заложен в Закона за електронно управление за еднократно изискване и предоставяне на данни от потребителите на административни услуги.

Законът за електронно управление въвежда изискването за еднократно събиране и представяне на данни. Чл. 2, ал. 1 от ЗЕУ регламентира, че административните органи, осъществяващи публични функции и организациите, предоставящи обществени услуги, не могат да изискват от гражданите и организациите представянето или доказването на вече събрани или създадени данни, а са длъжни да ги съберат служебно от първичния администратор на данните. В чл. 2, ал. 2 на визирия закон се посочва, че първичния

администратор на данни е административен орган, който по силата на закон събира или създава данни за гражданин или организация за пръв път, както и изменя или заличава тези данни. Той предоставя достъп на гражданите и организациите до цялата информация, относима за тях.

Наред с този принцип, Законът въвежда и т.нар. служебно уведомяване, а именно - първичният администратор на данни изпраща служебно данните на всички административни органи, на лицата, осъществяващи публични функции, и идентични, които предоставят обществени услуги и на законово основание също обработват тези данни и са заявили желание да ги получават / вж. чл. 3 от ЗЕУ-б.а./.

Законът за електронно управление въвежда автоматизираното представяне на данни. Практиката е нормирана в чл. 4, ал. 1 от гореспоменатия закон - уведомяването и депозирането на искане за предоставяне на данни се извършва автоматизирано под формата на вътрешна административна електронна услуга. Освен това при липса на технологична възможност за автоматично подаване на данни и в случаите, когато е регламентирано ръчното поддържане на регистри, данните се изискват и впоследствие изпращат във вид на електронен документ, форматиран с незадължителни реквизити или се предоставят на хартиен носител.

Съществува друг нормативен акт, който въвежда принципа за служебното начало, а именно Наредбата за административното обслужване. В чл. 11 на цитирания документ надлежно е записано, че администрациите са длъжни служебно да осигуряват всички издавани от тях документи, необходими за предоставяне от тях административна услуга. Заедно с това Наредбата задължава администрациите да осигуряват по служебен път документи, необходими на потребителя на административна услуга от други администрации, освен в случаите на обективна невъзможност-по реда на т.нар обвързана компетентност. В контекста, в чл. 13 съдържа нормативното изискване администрациите служебно да събират и обменят за целите на обслужването информация, документи и данни от други администрации.

С цел унифициране наименованията на предоставяните услуги, на 13.11.2008 г. с Разпореждане на Министъра на държавната администрация /Министерство на държавната администрация не съществува към момента / бе одобрен актуализирания списък на унифицираните наименования на административните услуги /съкр. СУНАУ-б.а/.

Предвид описаните обстоятелства се налага изводът, че съществува адекватна национална правна регламентация за еднократно изискване и предоставяне на данни при административното обслужване и унифициране наименованията на комплекса административни услуги в държавната администрация, но те контрастират на реалностите и очакванията .

Кратко практическо проучване на опита в произволно подбрани общински администрации показва, че публикуваната информация за административните услуги не е съобразена със списъка на унифицираните наименования на административните услуги, а номенклатурата на изискваните документи за изпълнение на административните услуги не е адекватна на практиката за еднократно изискване и предоставяне на данни.

Настоящото изложение рамкира някои приложни особености за общинските администрации, които предполагат изискване на документи, издавани от самите администрации с регламентиран референтен достъп до информационни бази с данни (вж. таблица №1).

Таблица 1. Ранжиране и формални изисквания за представяне на административни услуги

ВИД АДМИНИСТРАТИВНА УСЛУГА	НЕОБХОДИМИ ДОКУМЕНТИ
ИЗДАВАНЕ НА РАЗРЕШИТЕЛНО ЗА ТАКСИМЕТРОВИ ПРЕВОЗИ НА ПЪТНИЦИ С ЛЕКИ АВТОМОБИЛИ	<ul style="list-style-type: none"> • Молба по образец - получава се в деловодство • <u>Копие от документа за платен патентен данък</u> • Копие от лиценза и списъка към нея • Квитанция за платена такса за разрешително. • Копие от удостоверенията за годност на автомобилите. • Копие от удостоверенията за "Водач на лек таксиметров автомобил. • Копие от удостоверенията за "Психологическа годност".
Удостоверение за наследници	<ul style="list-style-type: none"> • <u>Молба-декларация от пряк наследник, в която са посочени всички законни наследници на починалото лице с техните данни - година, месец и ден на раждане, трите им имена, година, месец и дата на смърт, ако някой е починал.</u> • Документ за самоличност на декларатора или чрез пълномощно.
ИЗДАВАНЕ НА ВИЗА ЗА ПРОЕКТИРАНЕ ПО ЧЛ.140 ОТ ЗУТ	<ul style="list-style-type: none"> • <u>Скица от Служба по кадастър</u> • <u>Скица от одобрен регулационен план /издава се от общината/</u>

Преди всичко общинските администрации следва да съобразят наименованията на административните си услуги със списък, съдържащ унифицираните наименования за отделните категории услуги. Той включва следните по-съществени групи услуги, изпълнявани от общинските администрации, а именно:

1. АДМИНИСТРАТИВНИ УСЛУГИ ПО ГРАЖДАНСКА РЕГИСТРАЦИЯ И АКТОСЪСТАВЯНЕ;
2. АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕХНИЧЕСКИ УСЛУГИ, “ОБЩИНСКА СОБСТВЕНОСТ”;
3. АДМИНИСТРАТИВНИ УСЛУГИ “РЕКЛАМА”;
4. АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕХНИЧЕСКИ УСЛУГИ ПО “УСТРОЙСТВО НА ТЕРИТОРИЯТА”;
5. ПРАВНИ И АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕХНИЧЕСКИ УСЛУГИ;
6. АДМИНИСТРАТИВНИ УСЛУГИ “ТРАНСПОРТ”;
7. АДМИНИСТРАТИВНИ УСЛУГИ – МЕСТНИ ДАНЪЦИ И ТАКСИ и ред други, свързани с обществения ред и териториалното благоустройство.

В този аспект основанията за унифициране наименованията на административните услуги се свеждат главно до изискването на ЗЕУ за предоставяне на унифицирани електронни услуги на гражданите и бизнеса и подчертано правната основа на доминантната част от административните услуги, предоставяни от общините. Комплексът от мероприятия с резон върху технологията на административното обслужване има целенасочен общественополезен характер - значително улесняване на потребителите. Оттук се гарантира и качествен предмет на услугата – конкретен краен продукт, с рефлексия върху позитивната обществена преценка за администрацията.

Практико-приложната консеквенция допуска евентуалното налагане и ранжиране на комплекс от логически действия за изпълнение изискванията на ЗЕУ, както следва:

1. Първа фаза – обхваща случаите, когато служебното осигуряване на информацията може да се реализира от нейните служители:

1.1. Преглед на административните услуги по групи и анализ на изискуемите документи за тях по отношение източника на издаването им;

1.2. Извършва се промяна в административните услуги, при които като изискуеми са посочени документи, издавани от администрацията, изпълнител на услугата като:

- Конкретизират се като изискуеми от заявителя на услугата документите, които се издават от администрацията – изпълнител;

- Изрично се променя алгоритъма за изпълнение на услугата (нейната технологична карта-б.а.) като в него се включват действията по осигуряване на съответните данни по служебен път и се определят звената или специалистите с профилирана компетентност;

- Преценка на необходимостта от промени в стойността на извършваната услуга (ако е платена-б.а.) и насоки на актуализациите;

- Мотивиран коректив спрямо срока за изпълнение на услугата.

В тази връзка са разработени публични регистри , които могат да се ползват от общинските администрации, без да се изисква депозиране на документи от заявителите, а именно:

*Национална/локална база данни население (ГД “ГРАО”);

*Данъчно задължени лица към общината;

*Кадастър (Агенция по геодезия, картография и кадастър);

*Търговски регистър на Агенцията по вписванията;

*Централен професионален регистър на строителя;

* Регистър на занаятчиите.

2. Втора фаза – включва случаите, когато за служебното осигуряване на информацията се включват и други администрации (по реда на вътрешната административна електронна услуга – чл. 4, ал.1 от ЗЕУ – б.а.)

Актуалните съществени елементи при стандартизирането на общинските административни услуги се свеждат до правното основание на услугата, измеримо с прекия интерес на ползвателя ѝ, категоризация на услугата, както и формализация на процедурите, респ. изискуемите от заявителя изходни документи. Кумулацията на горните елементи, както и придържането към последователно наложената практика е с дистрибутивна рефлексия върху цените на услугите, срочността при изпълнението им и оттам върху процедурната икономия на средства и време.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, изложените съждения не претендират за изчерпателност, а са детерминирани главно от целта за постигане на качествено и унифицирано предоставяне на административни услуги, в т. ч. и обмен на информация във всички направления между администрациите чрез използване на съвременни информационни технологии. Оттук отправените предложения, обективирани в конкретни модели на административно

обслужване могат да се възприемат като скромен опит за изява на иновативна научно-практическа позиция на автора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон за електронно управление.
2. Наредба за административното обслужване.
3. Списък на унифицираните наименования на административните услуги /СУНАУ/.
4. <https://blagoevgrad.bg/>
5. <https://portal.registryagency.bg/>
6. <https://sandanski.bg/>

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

CHARACTERISTICS, ANALYSIS AND TECHNOLOGY OF WINES FROM TRADITIONAL BULGARIAN GRAPE VARIETIES

Petya Raeva, Silviya Zlateva, Snezhana Ivanova

University of Food Technology, Department Catering and Nutrition, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: On the basis of the statistical research, the six wine growing regions in Bulgaria and the production of wines from other grape varieties are considered. To determine the annual periods, a comparison was made between these yields, and the reasons for this were examined. The dynamic development of wine production in Bulgaria goes through different stages, which is why we set ourselves the goal of distinguishing our wine-growing regions by natural, climatic conditions, soil content and other features for the production of white and red wine using other technologies. All grape varieties in the individual regions and microdistricts for the production of different types of quality wines have been examined. The improvement of the methods of technological processing of the grapes for the production of quality young wines are analyzed. The scientifically based care in monitoring the wines in order to achieve the maximum development of their qualities is also shown. An overall intensification of the production process was considered to improve the assortment structure and increase the economic efficiency of wine production. The implementation of these tasks shows results for the improvement of production technological schemes, creation of new assortments and brands of wines, offering quality wines to the consumer. This makes it possible to produce a diverse range of quality wines, known far beyond the borders of Bulgaria.

Keywords: wine, traditional grape varieties, quality.

INTRODUCTION

The production of high quality wines has always been considered a great art. According to the Wines Act 1978, wine is a beverage obtained exclusively from the partial or full alcoholic fermentation of grapes or grape must. Beverages obtained by fermentation of fruit juices or fresh fruit pulps may be labeled "wine" only if the name of the fruit from which they are produced is added. For example, "raspberry wine", "currant wine", cherry wine and other assortments [9].

From a biochemical point of view, wine is a water-alcohol mixture in which more than 200 organic and mineral compounds are dissolved. With this composition, it is an unstable physico-chemical system that is constantly changing and can therefore be classified as a biological product [10]. The main component of wine is water. It serves as a solvent for all other ingredients and reaches 70-80%. In addition, wine contains a number of nutritional and biologically active substances, such as sugars (glucose and fructose), organic acids (tartaric, malic, succinic and lactic), nitrogenous compounds (amino acids, proteins), pectin substances and some pentosans. Also included are mineral substances (potassium, calcium and phosphorus) as well as a number of trace elements (iron, copper, zinc, bromine and iodine), which participate in the exchange of substances as biocatalysts [16].

Although in minimal quantities, wine also contains a number of vitamins (C, B1, B2, P and PP), which determine its specific effect. Wine has also been found to have a radioactive effect. In terms of the amount of radioactive substances, it is equal to a number of radioactive mineral waters. The wine has antiseptic and bactericidal effects, which are caused by the presence of phenolic compounds, dyes, lactic acid and high actual acidity. The specified nutritional, medicinal, antiseptic and other ingredients and properties of wine confirm that its moderate use is beneficial for the human body [8, 16]. Some of the components of the wine (dyes and tannins, mineral salts, non-volatile acids, etc.) come directly from the grapes, and others (ethyl alcohol, glycerin and acetic acid) are obtained as a result of alcoholic fermentation. A third group (aldehydes, acetals and some volatile acids.) are formed as a result of the complex physico-chemical, biochemical and biological processes that take place during the storage of the finished wine [7]. A number of scientists compare wine to a living organism, the life of which proceeds in the following stages:

- ❖ Birth - creation of the wine during alcoholic fermentation.
- ❖ Formation - period after the quiet fermentation.
- ❖ Storage (maturity) - the time of storing the wine in barrels.
- ❖ Aging (old age) the period of keeping the wine in bottles.
- ❖ Dying - degradation of ingredients, deterioration of wine quality [7].

All stages of the wine's "life" take place under normal conditions. Left unattended, undesirable processes take place in the wines and in a short time they become unfit for consumption. That is why, since ancient times, obtaining good wine has been considered a great art [8].

Studying the essence of all the stages through which the production of wine passes, and skillfully guiding and directing the processes in order to obtain a product of the highest possible quality, is the goal of winemaking technology. To achieve the goal, the following tasks are set:

- Study of the different grape varieties in the individual regions and microdistricts in order to obtain different types of quality wines.
- Improving the methods of technological processing of grapes to produce quality young wines.
- Scientifically based care in growing the wines in order to achieve maximum development of their qualities.
- Overall intensification of production, a process for improving the assortment structure and increasing the economic efficiency of wine production.

The fulfillment of these tasks leads to the improvement of production technological schemes, creation of new assortments and brands of wines, offering quality wines to the consumer. Thanks to the wonderful climatic and soil conditions, our country is rich in various valuable wine grape varieties. This makes it possible to produce a diverse range of quality wines, known far beyond the borders of Bulgaria.

MATERIALS AND METHODS

The main theoretical knowledge and methods for researching the technology of white, rosé and red wines from traditional grape varieties in Bulgaria were used for the implementation of the present study. The methodology of static processing and normative documents of the Ministry of Agriculture, Agrostatics Department, Bulgaria was used, and a quantitative marketing study was carried out for the development of wine production by region. A literature review was made on the basis of technological requirements of wine production and on the basis of statistical data from Legislation:

- Regulation (EU) № 1337/2011 of the European Parliament and of the Council;
- Regulation (EU) № 887/2014 concerning the technical format for the transmission of European statistics on vineyards [9,10].

RESULTS AND DISCUSSION

A scientific review has been made regarding the history, development and improvement of wine production in the Bulgarian lands from traditional vine varieties. The statistical data according to regulations and legal requirements of the wine regions in the Republic of Bulgaria for the last current years have been examined. The modern technologies for the production of white and red wine have been reviewed in order to obtain high-quality Bulgarian wines that are competitive both on the Bulgarian and foreign markets.

Development of wine production in Bulgaria

In the lands that comprise today's Bulgaria, viticulture and winemaking have been known since ancient times. Archaeological finds, historical records, numismatic materials and a number of celebrations and rituals in honor of Dionysus, the god of vines and wine, serve as irrefutable proof of this. The information shows that already in the Neolithic period (IV, III millennium BC) there were conditions for growing vineyards in these lands, and the grape seeds discovered during the excavations (in Nova Zagora and Lovech) confirm this. The Thracian tribes inhabiting this area cultivated vines and produced wine as early as the 8th-6th centuries BC. In the era of the Roman Empire, vines were already grown in large farms, and the resulting wine was exported to Greece, Asia Minor, Egypt and a number of other countries. The frescoes in the Kazanlak tomb, the Panagyur gold treasure, many coins and bas-reliefs of the god Dionysus confirm the wide development of viticulture and winemaking in this period [2,18]. After the settlement of the Slavs and Proto-Bulgarians on the Balkan Peninsula and the formation of the Bulgarian state in 681, the new nationality inherited and continued the experience and traditions of growing the vine and making wine. Later, the production and consumption of wine took on large proportions and forced the Bulgarian Khan Krum (803-814) to issue his famous laws against drunkenness. This naturally did not stop the further development of winemaking and it remained a flourishing industry until the fall of Bulgaria under Turkish rule [18]. Despite restrictions in the following five centuries, wine continued to be produced in significant quantities. During this period, the cultivation of a number of new dessert varieties also began. After Liberation, the area of vineyards increased rapidly, but they were mainly in the hands of small owners. Almost every farmer grows vineyards and produces wine for himself. The methods of wine production, its storage and processing do not meet even the most elementary scientific requirements. Until 1944 year there were no established brands or types of wines with world fame in our country. Dessert, semi-sweet wines, cognac, vermouth and other similar

assortments were not produced. It all came down to getting only ordinary wines [3]. The statistics give the most eloquent data about viticulture and winemaking during this period. In 1934 year there were 1,181,669 acres of vineyards in Bulgaria, cultivated by 487,230 farmers. Of them, 113,615 owned up to one decare, 328,560 owned from 1 to 5 decares, and only 194 farmers had more than 50 decares of vineyards. During this period, the number of wine varieties was more than 30, the most widespread being the Pamid variety (44.6%), followed by the Gamza variety (18.9%) and Dimyat (11.7%). The other varieties are less common. In most cases, the plantations are mixed.

Wine production has the same character. In 1939 year 20,846,636 dm³ of wine were produced in our country by 361,822 winegrowers. Of them, 92.8% produced up to 1000 dm³ of wine, 2.7% - from 1000 to 1500 dm³ and only 4.5% - over 1500 dm³ [18]. A turning point in the development of wine production occurred after 1947 year when the Law on the Creation of a State Spirit Monopoly was voted. In a short time after that, the old fragmented and mixed vines were uprooted and new huge vines were created, suitable for machine processing. The varietal structure of the vineyards is renewed and improved. Along with the local wine varieties Pamid, Dimyat, Gamza and Shiroka Melnishka Loza, large plantings of foreign varieties with excellent technological qualities are being created, such as Cabernet Sauvignon, Merlot, Rkatsiteli, Riesling, Ligot, Misket Otonel and Yuni White. "Vinprom" provides conditions for intensive development of wine production on a socialist basis. From backward and fragmented for a short time, wine production occupies a significant share of the food industry in the country [4]. Now, in our conditions, the existing ones have been expanded and a significant number of new wine cellars have been built, equipped with modern, high-performance equipment. In the processing and bottling of wines, concentration and specialization are carried out, automatic lines have been introduced, with increased automation and mechanization. A change was made to the structure of the Bulgarian wine industry and it switched to the production of bottled wines and high-alcohol beverages. Existing technologies have been improved and a number of new technologies have been developed. Now a large number of brands of dry, semi-dry and dessert wines, (champagne) wines, cognacs, vermouths, etc. are produced in our country. Many of these assortments not only equal the world samples, but in a number of cases surpass them. The fact that about 70-80% of the production of the wine industry is exported to different countries of the world is indicative [14].

Viticulture and wine regions of Bulgaria

NUTS 2 level of the European Classification of Territorial Units divides the country into 6 statistical regions:

- Northwest - includes the districts Vidin, Vratsa, Montana, Lovech, Pleven;
- North Central - includes the districts of Veliko Tarnovo, Gabrovo, Rousse, Razgrad, Silistra;
- Northeast - includes the districts of Varna, Dobrich, Targovishte, Shumen;
- Southeast - includes the districts of Burgas, Sliven, Yambol, Stara Zagora).
- Southwest - includes the districts Blagoevgrad, Kyustendil, Pernik, Sofia;
- South Central - includes the districts of Kardzhali, Pazardzhik, Plovdiv, Smolyan, Haskovo.

According to Bulgarian legislation, Viticulture regions are defined on the basis of the administrative-territorial division of the country's territory. The boundaries of the wine-growing regions may coincide with those of the administrative-territorial unit, cover more than one administrative-territorial unit or refer to a specific production area such as a river basin or river valley. To approve a wine from a specific region, the producer must submit an application to the regional wine-growing chamber (RGC), whose territorial scope includes all or most of the wine-growing region in which the wine is produced (Fig 21).

Fig. 1. Wine regions in Bulgaria, Source: [21]

The individual farm data represents the data available in the Vineyard Register as of 31 July 2020.

In accordance with the requirements of Regulation (EU) № 1337/2011 for permanent crops and Regulation (EU) № 887/2014 Bulgaria is obliged to provide information on the vine variety by the planting year. It is assumed that the vineyards planted between 2018 and 31.07.2020 are young, not yet in production vineyards.

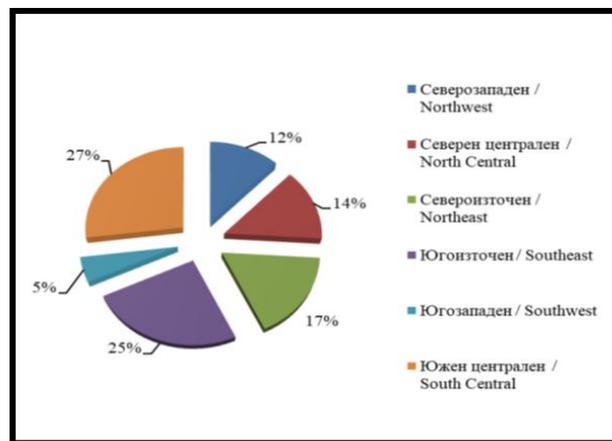
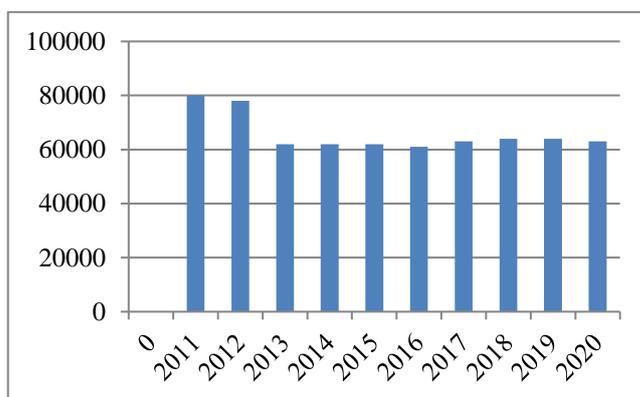

Fig. 2. Percentage of the number of holdings and cultivated area under wine vines by statistical regions, Source: Executive agency on vine and wine (EAVW), Vineyard register, Processing: Ministry of Agriculture, Agrostatics Department, [22]

The holdings cultivating wine grape varieties in Bulgaria are 44 289. Most of the

holdings growing wine grape varieties are concentrated in the South Central region - 27% of all holdings, followed by the Southeastern region with 25% of all holdings.

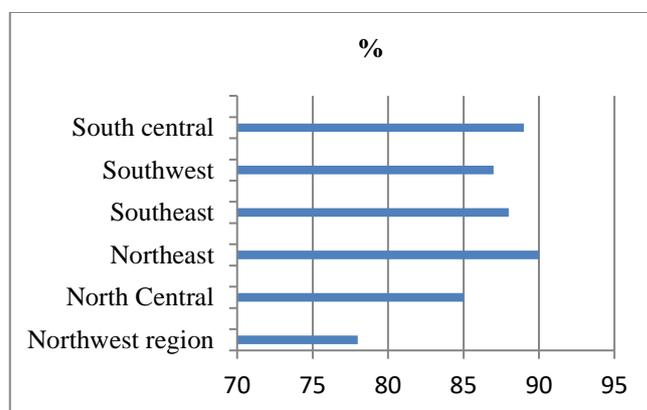
Any regional wine can also be indicated with the geographical indication of origin from a certain wine-growing area. When such is used, the wine must be associated with the wine-growing region from which the grapes originate. Based on this, in Bulgaria, wines from a certain region are divided into quality wines with a guaranteed designation of origin and quality wines with a guaranteed and controlled designation of origin.

Fig. 3. Vineyards in Bulgaria for the period 2011-2020, hectares,
Source: Ministry of Agriculture, Agrostatistics Department

According to data from the Executive Agency for Vine and Wine (IALV), in 2017, about 1,000 ha of wine vineyards were established. The wine produced in 2017 was 1,193,092 hectoliters, of which 113,195 hectoliters were produced in non-industrial conditions.

The quality of white wines and rosé is improving. In contrast to 2017 and 2018, in 2019 and 2020 over 30% of ranked wines are not red. Of these, 12 are white, one is sparkling, and 5 are rosé. In sync with global trends in red wines, more ethereal, light and well-balanced flavors are valued. The importance of the sense of the place of growth and development (terroir - "terroir" from French, means "territory") is growing. In the TOP 50 for 2020, there is also a record number (19) of wines from local Bulgarian varieties or blends with their participation.

Fig. 4. Relative share of harvested areas to fruit-bearing vineyards by statistical regions, Source: Ministry of Agriculture, Department "Agrostatistics", "Monitoring the production of grapes and wine - harvest 2022", [23]

Grape and wine production in 2022

In 2022, the areas with vine plantations in the agricultural holdings, including fruit-bearing (including abandoned, with the possibility of restoration) and young vines that have not started bearing fruit, are 33,188 ha. 28,466 ha were harvested, which is 0.2% less than the previous year. As a result of bad weather conditions, no production was harvested from 996 hectares of vineyards. The relative share of the harvested areas with red wine varieties is 61% of the harvested areas with wine grape varieties, and for white - 39%. Young vines that have not started fruiting are 2% of the farm area.

According to data from the Executive Agency for Vine and Wine, the newly planted vine plantations are 367 ha. Grapes produced were 161,720 tons, 9% less than the previous year. 41% of the grapes were produced in the South-East region, and 36% in the South-Central region. The average yields of the wine grape varieties are lower than the previous year by 10%. In North and South-East Bulgaria, the average yields of dessert varieties are also lower by 14%, and in South-West and South-Central Bulgaria they are higher by 3%. The highest average yields for wine grape varieties are observed in the South-Eastern and North-Eastern regions, and for dessert - in the South-Eastern and South-Central regions. Of the grapes produced, 8% is for direct consumption, and the remaining amount is intended for processing (Fig. 4), [12].

East Bulgarian (Black Sea) region

It is located along the Black Sea coast, including some counties belonging to it. Characteristic of the region is the warm and long autumn, which ensures good ripening of the grapes and the accumulation of a sufficient amount of sugars with optimal acidity. The region covers 29% of Bulgaria's vineyards and is divided into three subregions. Northern seaside subdistrict. Covers Varna, Tolbuhin and Silistre Districts. In it, the vineyards are located in the flat and hilly part on typical carbonates and exposed chernozem soils. The varieties Rkatsiteli, Dimyat, Riesling, Misket Otonel, Fetjaska white Aligote, etc. are mainly grown here. From them, high-quality white dry wines, champagne wine materials, wines with residual sugar and dessert wines are obtained. The most famous are the wines "Evksinograd", "Dimyat", "Riesling", "Manastirska izba", "Tamyanka" and others. Inner Subdistrict. Covers Shumen, Targovisht and Razgrad districts. The topography here is hilly, and the soils are mostly chernozem. The same white grape varieties (Dimyat, Riesling and Chardonnay) are grown, from which high-quality white dry wines, wines with residual sugar ("Targovishte", "Loznitsa", "Riesling", "Tamyanka") and dessert wines ("Tamyanka", "Varna", etc.). Cognacs and champagnes, wine materials are also obtained. Southern Subdistrict. It covers the territory of the cities: Pomorie, Burgas and Aytos. Varieties with white grapes Dimyat, Red Misquet, Riesling, Rkatsiteli, etc., with red Pamid, Cabernet Sauvignon, Alicante Bouche and Grand Noir are grown here. They produce high-quality white dry wines ("Misket", "Smoke", "Prosenishko wine"), rosé wines ("Pomorie Rose" and "Cabernet Rose"), dessert wines ("Pomorie", "Sea Waves", "Burgas") etc. Large quantities of cognac wine materials are obtained in this sub-region [11,12].

North Bulgarian region

The region covers the whole of Northern Bulgaria without its eastern part. The climate here is temperate continental, with warm summers and a large number of sunny days. In terms of viticulture, the region is also divided into three sub-regions. *Northwest Subdistrict*. Covers Vidin, Mihailograd and Vrachan districts. Mainly Rkatsiteli, Gamza, Caberne Sauvignon, Misket Vrachanski, etc. varieties are distributed here. They produce high-quality red dry wines ("Gamza ot Novo selo", "Caberne"), wines with residual sugar ("Veslets") and dessert wines ("Vrachanski Misket"). *Danube Subdistrict*. It covers the area of the cities of Nikopol, Svishtov and Ruse. The same varieties are grown here. The wines obtained from the Caberne Sauvignon variety are of very high quality. *Central Subdistrict*. Covers the regions of the cities of Pleven, Pavlikeni,

Suhindol and Lyaskovets The main grape varieties grown here are Gamza, Caberne Sauvignon, Rkatsiteli, Merlo and others. They produce very good dry red wines ("Gamza from Suhindol", "Gamza from Pleven", "Trakia Merlo", "Trakia - Caberne" and "Balkanski ogn") and dessert wines ("Tarnovo" and "Rubin") [13].

Sub-Balkan region

The Sub-Balkan region extends south from Stara Planina and is divided into two sub-regions. *Eastern Subdistrict*. It covers the Sungurlar Valley with the villages of Slavyantsi, Sungurlare, Padarevo and Straldzha. The main variety is Misket red. It produces high-quality dry wines ("Misket from Sungurlare", "Straljanski Misket"), dessert wines ("Slavyanka") and flavored wines - Vermouth ("Vinprom", "Orpheus" and "Rouen"). *Western Subdistrict*. Covers the region of Karlovo and Brezovo. Here again, the main variety is Misket red, but there are also significant plantings of the Rkatsiteli and Caberne Sauvignon varieties. From them, high-quality white dry wines ("Misket ot Rozova Dolina", "Brezovsky Misket"), dessert wine "Slavyanka" and high-quality red dry wines ("Caberne") are obtained [13].

South Bulgarian region

The area covers the lands along the Maritsa, Arda and Tundzha rivers. It is divided into three sub-districts. *Eastern Subdistrict*. It covers the vineyards of Sliven and Yambol districts with the main varieties Caberne Sauvignon, Rkatsiteli, Merlo, Shevka, Misket Otonel and others. From them they are produced high-quality red dry wines ("Cabernet from Sakar", "Mekhanjiysko", "Slivenska shevka", etc.) and dessert wines ("Sliven" and "Corten").

Central Subdistrict. It covers the flat and hilly parts of Plovdiv, Starozagora and Haskovo districts. The main grape varieties here are Mavrud, Caberne Sauvignon, Merlo, Rkatsiteli and Misket Otonel. From them they produce high-quality red dry wines ("Mavrud from Asenovgrad", "Wine from Brestnik"), wines with residual sugar ("Asenitsa", "Manastirsko shushukane", "Gergana"), dessert wines ("Chirpan", "Tarnovo"). as well as significant quantities of sparkling wines (red and white "Iskra") [13].

Western Subdistrict. Covers the regions of Pazardzhik and Septemvri. Main grape varieties are Pamid, Mavrud and Merlo, from which the wines "Pamid", "Rose Trakia", "Vetrensko" and others are obtained. Jerez-type wines are also produced here - "Hebros" and "Besapara" [22,23].

Southwestern region

The area covers the vineyards of Kyustendil and Blagoevgrad districts. It is very small in area, but has specific climatic conditions, very favorable for the development of viticulture. The main varieties grown there are Shiroka Melnishka Vine, Cabernet Sauvignon, Misket Otonel, etc. From them they produce high-quality dry wines ("Melnishko from Hersovo", "Cabernet", etc.), wines with residual sugar ("Melnik 13") [13].

Innovations in the technologies of high quality white and red wines

Modern advances in the development of technology and especially biotechnology have caused significant changes in the practice of winemaking. These changes are primarily expressed in the management of the grape vinification process. It is known that obtaining a final product with qualities that meet the increasing demands of the consumer is a complex problem. Above all, it is very important that the grapes are of suitable technological and polyphenolic maturity. The assessment of these two parameters provides to the technologist with useful information to predict the future composition of phenolic substances, which turned out to be the most essential component of the wines. This is because the ability of grapes to express their full potential in wine is not only related to the absolute content of phenolic substances, but also to the ability of

the tissues and cells of the grapes to release them into a water-alcohol mixture that develops during of alcoholic fermentation. The quality of the wine is based on the variety and the quality of the grapes, which depends on the genetic predisposition, the soil and climatic conditions and the timely applied agrotechnical measures. The countries of the so-called "New World" produce quality grapes because they managed to combine the biological properties of the vine with the terroir /soil and climatic conditions of the area/ [12].

The technological maturity of the grapes for the production of a certain type of wine was determined on the basis of the sugar content, and for champagne wine materials on the total /titratable/ acidity. The new moment includes the so-called polyphenolic maturity, which means determining the content of phenolic compounds and their extraction in a water-alcohol environment created during vinification. This obliges the technologist to predict the bioproducts and chemical elements necessary to weaken the membrane of the grape cells and create conditions for a faster and complete diffusion of the components of the grapes, including the phenolic compounds. In practice, this means: - to determine the manner and duration of physical effects on the grapes; - to choose and apply such technology and technique, which guarantees maximum efficiency and high quality of the final product - wine.

Considering the fragility and delicacy of the grapes, avoid excessive destruction of its cellular structures by applying rough mechanical impacts, because they contribute to extracting the bitter and astringent tannins that give nuances of roughness to the future wine. That's why they recommend softer-acting grape crushers, which crush and then grind the grapes, for crushing the grapes. Of the presses, the pneumatic ones are suitable, where the regime is softer. Acceleration and improvement of diffusion can be achieved by using enzymes and moderate doses of sulfur dioxide, which does not inhibit the action of enzymes. Enzymes can be used to process both grape pulp and grape must to produce white wines [20].

Maceration with enzymes

Maceration with enzymes is the second new moment in technology. In order to achieve the desired maceration effect /increase the amount of volatile aromatic components, reduce acidity, increase polyphenol compounds, polysaccharides and nitrogen compounds/ the following conditions must be observed: the state of the grapes, sulfiting with 2 g/hl of sulfur dioxide, temperature 10-18°C, time 2-3 hours, inert gas and enzyme preparation in a dose of 30 g - per 100 kg of grape pulp, technical support of the process [5].

Preparation of the wort for fermentation

It is recommended to decant the wort not quite clear, in order to create conditions for intensive fermentation. Enzyme treatment of the skins allows large amounts of aromatic substances to be extracted. These flavors may be in the free state and are organically active or in the form of precursors in the form of a compound with sugars. The bound fractions were found to be quantitatively more important than the free fractions. In terpenes, the glucoside fraction is 3 to 5 times larger than the free one. This shows how the significant aroma potential of a given grape variety is often represented by the aroma precursors, the hydrolysis of which can be carried out by enzymatic treatment [16]. The enzymes that release the aromatic substances are usually put in at the end of the fermentation / when resp. i.e. less than 1010/. In order to have an optimal effect, it is necessary:

- the temperature should be higher than 10°C;
- the contact time from 2 to 10 weeks /until the first transfer/. The process is controlled by tasting;
- the effect of the enzyme is blocked with bentonite. In order to protect the aromatic substances from oxidation, the doses of tannin /5-10 g/hl/ are recommended. The use of tannin as an antioxidant is in small doses/1-2g/hl/ immediately before bottling. The alcoholic fermentation of the processed must takes place in metal vessels with the ability to control and regulate the

temperature, which is sometimes done by means of a computer. The temperature should not exceed 18-20°C. The wines fermented at a low temperature are characterized by finesse in taste and a pronounced fruity aroma, straw color with pronounced green shades. After fermentation, the wines are poured into oak barrels with a volume of 225 liters, in which the gas exchange is more intense and the storage period is shorter. During the maturation period, the wines are processed only when needed. They are then transferred to large tanks where they are processed for bottling. Characteristic in the production of white wines is that the maceration and fermentation processes are separated, which allows them to be guided, controlled and regulated according to the requirements for the production of high-quality wines preferred by consumers [5].

In the production of red wines, the main requirement is to create conditions for maceration to take place at a relatively low temperature. The use of enzymes ensures the extraction of coloring and aromatic substances, as well as sufficient phenolic compounds, without unnecessary coarsening of the taste. Alcoholic fermentation also takes place at a lower temperature, which guarantees the production of wines with an intense color, a dense but soft harmonious velvety taste and a pronounced fruity aroma. During the silent fermentation and aging in wooden barrels, malolactic fermentation takes place in the wines, the first act of the maturation process, which is characterized by the improvement of the taste and aroma of the wine. The retention of the wine in the wooden / oak / barrels depends on the type and its chemical composition and lasts from several months to a year, and may be longer. It is then assembled in large tanks where, if necessary, it is processed, stabilized and bottled. When the wines are stored in wooden "Barrique" barrels made of American oak, they extract tannins from the wood, which are transformed into aromatic compounds, bringing nuances of spices, resin, vanilla, smokiness, etc., which harmonize with the fruit and fermentation aromas and form the characteristic and specific bouquet for old /aged/ wines [5].

The innovations are expressed in the following:

- introduction of new indicators /phenolic compounds/ when determining the technological maturity of grapes for the production of quality wines;
- selection of grapes during the grape harvest. Removing the greens and crushed grapes;
- transportation in containers preventing crushing of the grapes;
- quick processing of grapes;
- use of machines /technological lines/ providing a gentle mode of operation during the grinding and pressing of grapes;
- separation of the maceration and fermentation processes, which take place at low temperatures (not higher than 20-22°C/ - fermentation is carried out with dry yeast;
- use of enzyme preparations ensuring the extraction of a larger amount of useful fractions from aromatic substances and phenolic compounds, including anthocyanins;
- creation of conditions for malolactic acid fermentation in red wines, using dry bacteria;
- use of oak barrels of the "Barrick" type with a volume of 225 l, which ensure more intensive gas exchange and faster maturation of the wines;
- processing, stabilization and bottling of wines in shorter terms [1].

Technology of production of white wine from red grape varieties

By draining

White wine can be obtained from red grapes when varieties with colorless juice are used for this purpose. By draining. This method boils down to quickly separating the wort from the mash before the dyes have dissolved. In this case, good quality white wine is obtained, but the yield is very low. In order to obtain a high yield, a longer draining of the grape mash and a first pressing are sometimes used. The must obtained from pressing has a light pink color, which later disappears.

In order to convert a larger amount of the must into white wine, there are two methods: by oxidation and by adsorption of the coloring substances [6].

By oxidizing the dye substances

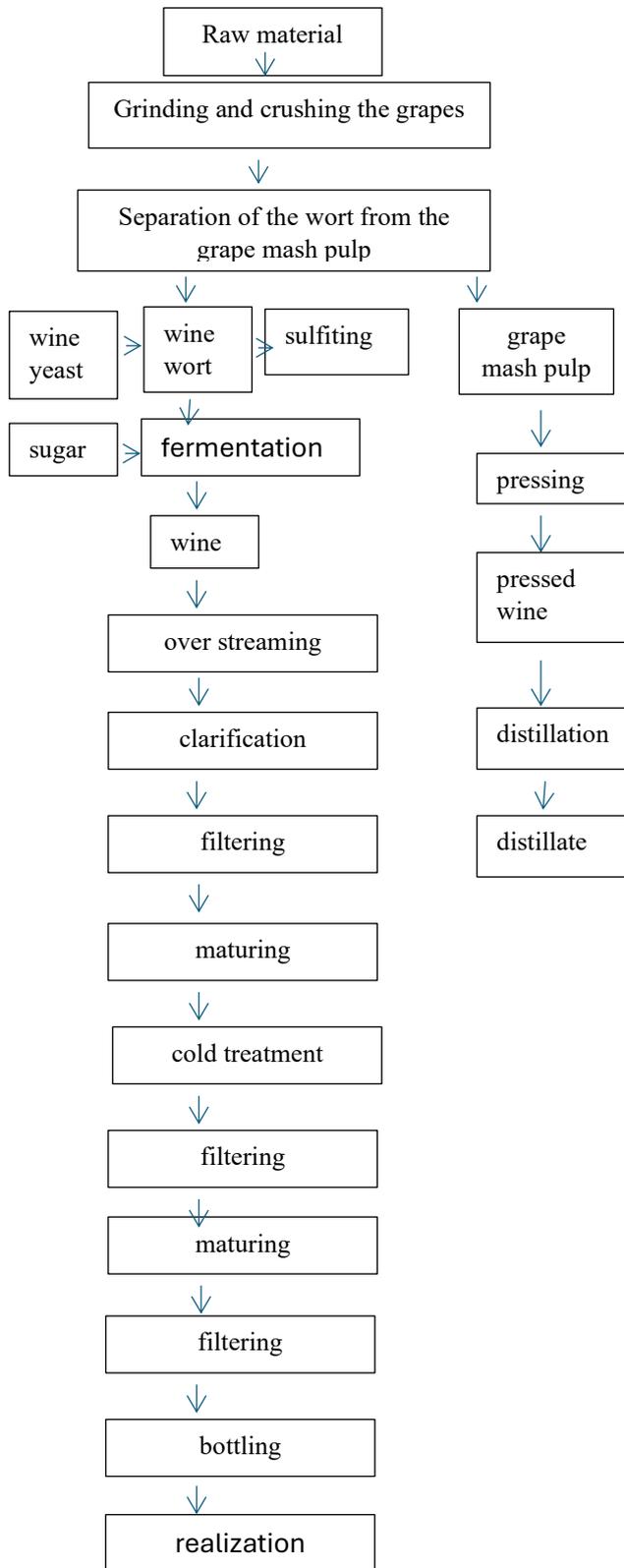
In this case, the oxidizing enzymes activate the oxidation of the dyes. As a result, they settle and the wort becomes discolored. In the preparation of white wines by this method, the grapes are crushed well and after draining the wort, the grape mash is subjected to the first pressing. The lees and the wort from the first pressing are mixed and the total mass thus obtained is subjected to vigorous aeration, which continues depending on the content of coloring substances and the activity of polyphenol oxidase. In order not to overdo the aeration, attempts are periodically made by filtering the must through a paper filter. From the moment it runs out colorless, the aeration stops. The wort is then inoculated with a pure culture of wine yeast and allowed to ferment. After fermentation, the coloring matter settles and the wine becomes clear [6].

During the aeration along with the dyes, the aromatic substances of the grapes are oxidized, so the white wines obtained in this way are inferior in quality to the rosé wines obtained from the same must, where the must is not aerated. On the other hand, when the wort is more colored, prolonged aeration is not enough to oxidize and precipitate the dye substances, so this method has not found application in practice [19].

Adsorption of dye substances

Discoloration of wort with charcoal is due to adsorption. When using this method, decolorization must be applied to the wort before fermentation has begun. For this purpose, 120-150 g of coal per 100 dm³ of wort is required. Sometimes 50-80 g is enough. In order to determine the exact required dose of coal, preliminary experiments should be done. Coal is mixed with a little wort in a vessel and used as a uniform slurry, which is mixed with the wort for decolorization. After fermentation, the coal settles and the wine is clarified. If it does not settle, it is necessary to proceed with clarifying or filtering the wine. This method also has many major drawbacks. Coal adsorbs not only the dyes, but also other constituents of the wort. In this case, the aromatic substances of the grapes are very sensitively affected. As a result, the taste qualities of charcoal-treated wines are significantly altered. For these reasons, this method has been abandoned from winemaking practice.

From what has been said so far, it can be seen that of the known methods for producing white wine from red grapes, the best remains the first one by quickly draining the wort from the grape mash (Fig. 5). It is widely used in winemaking practice in the production of champagne wine materials from red grape varieties.

Fig. 5. Technological scheme for the production of white wines

Technology of production of red wine

The technology of red wines is differs from that of white wines. In the production of red wines, the wort is fermented together with the hard parts of the grapes - skins, seeds, pips in some wines. For the quality of red wines (taste, chemical composition, aroma, color), the variety is crucial. High-quality red wines are obtained from high-quality red varieties, for example, the Pamid variety gives slightly colored, low-acid, extractive substances wines, while the wines of the Mavrud variety are highly colored, rich in extract and with good acid content. From two high-quality varieties, high-quality wines are obtained, which, however are differ from each other. Each of them carries the characteristic features of the variety [8]. This is the case with the wines obtained from the local high-quality Gamza and Mavrud varieties. The two wines are differ in color, aroma and taste, although both are of high quality. The Gamza wines have the characteristic aroma of the Gamza variety, which differs from that of the Mavrud variety. They taste are different, although they are produced using the same technology [14].

After the variety, technology has a decisive influence on the quality of wines. Given that the individual mechanical constituent parts of the grapes have a different composition, through appropriate processing of the grapes, the content of one or another substance in the wine can be increased or decreased. For example, the wort fermented with the grapes, the resulting wines are richer in phenolic substances and have a more tart taste.

As a result of the fermentation of the must together with the solid parts dyes and tannins, mineral salts are dissolved in the wine [17]. Of these compounds, the most important for red wines are dyes and tannins. Acceptance and grading of grapes is done in the same way as for white wines (Fig. 6). The grapes received are immediately processed to prevent spontaneous fermentation of the crushed grains and bunches. Snoring has advantages and disadvantages. Red wines obtained from crushed grapes have the following advantages over wines from uncrushed grapes:

- contain about 0.5 vol.% more alcohol because the corks are removed and do not transfer some of their water to the wine;
- have a higher titratable acidity;
- contain less tannin and have a more pleasant taste than those fermented together with the pods;
- occupy less volume, which saves vessel capacity by 2-4%.

On the other hand, crushing has its disadvantages:

- about 0.1 - 1% of the must of the total amount of processed grapes remains on the bunches, which cannot be used for wine;
- with the separation of the grapes, part of the tannin, mineral salts and other substances are removed as a result of which the extractive content of the wine is reduced by about 2 g/dm³;
- the separation of the bunches makes it somewhat difficult for the aeration of the grape mash, the alcoholic fermentation, the draining and pressing of the girders as they play the role of conductors [15].

Purging is almost a regular practice in the production of quality wines and is applied to all our red wines.

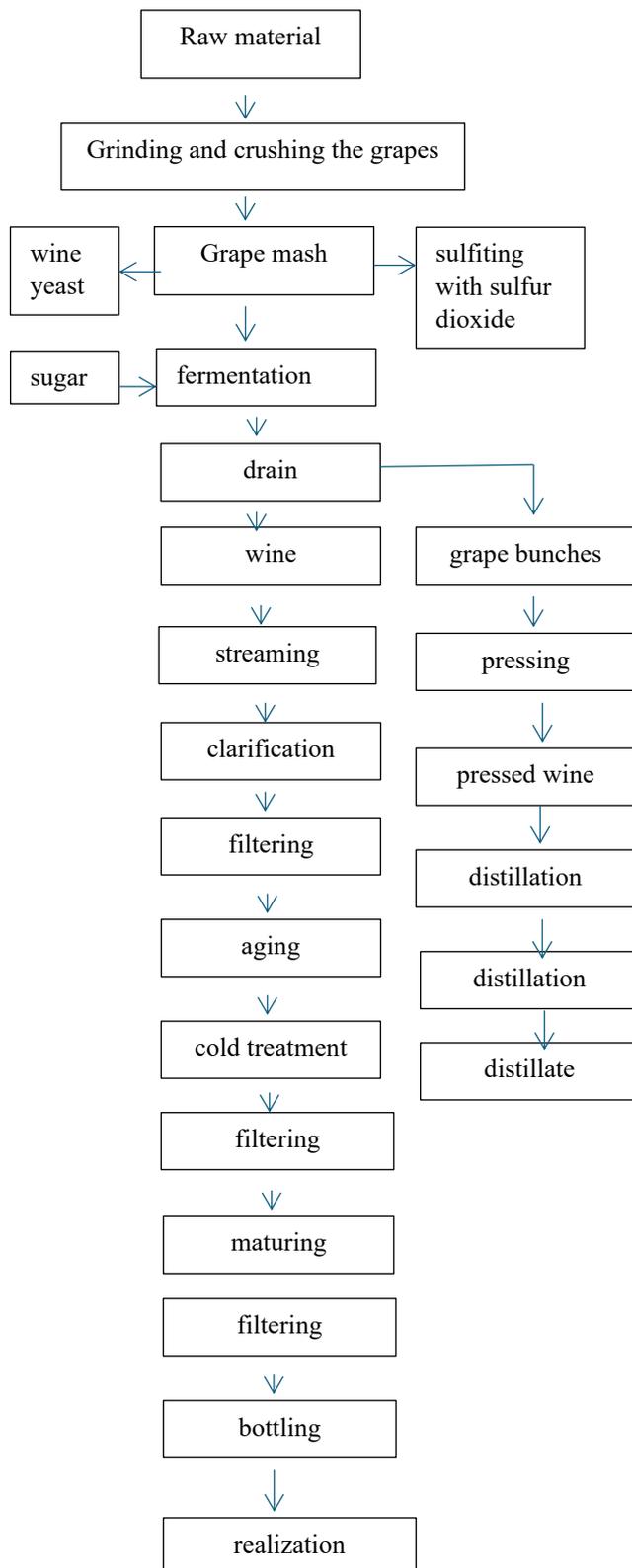

Fig. 6. Technological scheme for the production of red wines

CONCLUSION

After the previous scientific review and the research conducted below, you can use the following conclusions: Wine production in Bulgaria is at a good level. Every year the Ministry of Agriculture reports and controls both the wine-growing regions and the different types of wines produced by them by registered and home wineries. In order to obtain quality wines, the wine cellars in Bulgaria try to use technologies from foreign varieties of vines, by applying high-quality yeast. Use of machines providing a gentle mode of operation when crushing and pressing the grapes; separation of the maceration and fermentation processes taking place at low temperatures (not higher than 20-22°C/ - fermentation is carried out with dry yeast; use of enzyme preparations ensuring the extraction of a greater amount of useful fractions of aromatic substances and phenolic compounds, including anthocyanins, creating conditions for malolactic fermentation in red wines, using dry bacteria and using oak barrels of the "Barrique" type, which provide more intensive gas exchange and faster maturation of wines. The use of old technologies to increase the production of white and red wines by applying the innovative methods in the technological schemes shown proves their importance in obtaining a high-quality product with very good standard indicators. This makes Bulgarian wines one of the best and most competitive products on the Bulgarian and international markets.

REFERENCES

1. Chalkov, I. Secrets of winemaking. Dionis, Sofia, 2008. [in Bulgarian]
2. Ethnography of Bulgaria.. Introduction to ethnographic science and socio-normative culture. Bulgarian Academy of Sciences, v. 1, 1980.
3. Ethnography of Bulgaria. Material culture. Bulgarian Academy of Sciences, v. 2, 1983.
4. Ethnography of Bulgaria. Spiritual culture. Bulgarian Academy of Sciences, v. 3, 1985.
5. Ivanov, T. General technology of wine. Dionis, Sofia, 2011. [in Bulgarian]
6. Kostadinov, H. Wine-production and control, ed. Enyovche, Sofia, 2020. [in Bulgarian]
7. Kostadinov, Hr. The wine. Production and control. Enyovche", Sofia, 2010. [in Bulgarian]
- 8 Kostadinov, H. Domestic wine, Enyovche, Sofia, 2011. [in Bulgarian]
9. Law on wine and spirits. Announcement, SG No. 45 of 15.06.2012, in force from 16.09.2012, amended, no. 15 of 02/15/2013, in force from 01/01/2014.
10. Law on wine and spirits, 16.09.2012
https://www.mzh.government.bg/media/filer_public/2020/06/10/zakon_za_vinoto_i_spirnite_na_pitki.pdf
11. Ministry of Agriculture, Agrostistics, Sofia. [in Bulgarian]
12. Ordinance No. 12 OF 19.10.2005 on the terms and conditions for creating and maintaining a register of vineyards and a specialized map of vineyards. Issued by the Ministry of Agriculture and Forestry and the Ministry of Regional Development and Public Works, Pub. DV. no. 86 of 28. 10. 2005
13. Ordinance on the rules and requirements for the production of regional wines. Adopted by PMS No. 4 of 14.01.2002, promulgated, SG No. 8 of 22.01.2002, amended and supplement, no. 3 of 11.01.2008.
14. Spirov, N. Domestic wine." Zemizdat, Sofia, 2002. [in Bulgarian]
15. Tzakov, D. Domestic wines. Enyovche, Sofia, 2011. [in Bulgarian]
16. Tzakov, D. The wine. Enyovche, Sofia, 2008. [in Bulgarian]
17. Tzakov, D. Production of homemade wines and brandies. Enyovche, Sofia, 2006.
18. Vakarelski, Hr. Ethnography of Bulgaria. Science and Art, 1974. [in Bulgarian]
19. Yankov, A. Winemaking technology. Zemizdat, Sofia, 1992. [in Bulgarian]
20. Yankov, A. Wine technology. Zemizdat, Sofia, 1989. [in Bulgarian]

21. https://www.google.bg/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fbulgarianwinemakers.com%2Fsite%2F%25D0%25B2%25D0%25B8%25D0%25BD%25D0%25B5%25D0%25BD%25D0%25D0%25BA%25D0%25B0%25D1%2580%25D1%2582%25D0%25B8&psig=AOvVaw2y9UcN3nY4j9Lak-NwiV35&ust=1703375768013000&source=images&cd=vfe&ved=0CBQQjhxqFwoTCODy_rCfpIMDFQAAAAAdAAAAABAE.

22. https://www.dnevnik.bg/hrana_i_napitki/2021/03/25/4190095_otново_cherveno_a_osven_tova_kupaj_-_koi_sa_nai-dobite/.

23. <https://agrovestnik.com/%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%81-%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB-%D0%B7%D0%B0-%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B5/>

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

EVALUATION AND ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF ECONOMIC HIGH SCHOOLS USING THE DEA (DATA ENVELOPMENT ANALYSIS) METHOD

Иlian Pehlivanov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The present article analyzes the efficiency of economic high schools in Bulgaria by applying the Data Envelopment Analysis (DEA) model. For the purposes of the study, the software MAXDEA 12.2 was used to assess the technical efficiency of schools, with appropriately selected input and output variables. The results indicate that the average efficiency of the analyzed high schools is 0.8634, with nine schools achieving maximum efficiency (1.000), while the rest show varying degrees of deviation from the efficiency frontier. The analysis reveals significant differences in resource utilization and achieved results, suggesting opportunities for optimization and the sharing of best practices. Based on the obtained data, recommendations have been formulated to improve efficiency through better resource management, the promotion of best practices, and the implementation of measures to enhance educational outcomes.

Keywords: efficiency, DEA analysis, economic high schools, education.

ОЦЕНКА И АНАЛИЗ НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ГИМНАЗИИ ЧРЕЗ DEA (DATA ENVELOPMENT ANALYSIS) МЕТОД

Илиан Пехливанов

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Настоящата статия анализира ефективността на икономическите гимназии в България чрез прилагането на модела за анализ на граничната ефективност (DEA). За целите на изследването е използван софтуерът MAXDEA 12.2, за оценка на техническата ефективност на училищата, като за избрани подходящи входни и изходни променливи. Резултатите показват, че средната ефективност на изследваните гимназии е 0,8634, като девет училища постигат максимална ефективност (1.000), докато останалите показват различна степен на отклонение от границата на ефективност. Анализът разкрива значителни различия в използването на ресурсите и постигнатите резултати, което предполага възможности за оптимизация и споделяне на добри практики. Въз основа на получените данни са формулирани препоръки за подобряване на ефективността чрез добро управление на ресурсите, насърчаване на добри практики и прилагане на мерки за повишаване на учебните резултати.

Ключови думи: ефективност, DEA анализ, икономически гимназии, образование.

ВЪВЕДЕНИЕ

Ефективността на образователните институции е ключов фактор за устойчивото развитие на обществото и икономиката, като осигурява подготовката на квалифицирани кадри, отговарящи на изискванията на съвременния трудов пазар. В този контекст, оценката на ефективността на икономическите гимназии в България представлява съществен аспект от образователната политика и управлението на ресурсите. В настоящото изследване се прилага методът за анализ на граничната ефективност (DEA – Data Envelopment Analysis), който позволява оценка на относителната ефективност на учебните заведения чрез сравнение на ресурсите (входни променливи) и постигнатите резултати (изходни променливи).

Изследването има за цел да оцени техническата ефективност на икономическите гимназии в България чрез прилагането на DEA модела, използвайки софтуера MAXDEA 12.2. Фокусът е насочен към анализ на ефективността на училищата по отношение на тяхното ресурсно осигуряване и образователните им постижения, измерени чрез резултатите от държавните зрелостни изпити. Чрез сравнителен анализ се идентифицират училищата, които постигат оптимални резултати, и тези, които изостават по отношение на използването на ресурсите, което създава предпоставки за формулиране на конкретни препоръки за подобрене.

Настоящото изследване допринася за разширяване на съществуващите познания в областта на ефективността на средното образование и предоставя практически насоки за по-ефективно управление на ресурсите в икономическите гимназии.

МЕТОДОЛОГИЧНИ ОСНОВИ НА DEA АНАЛИЗА: КОНЦЕПЦИИ И ПРИЛОЖЕНИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ СЕКТОР.

Data Envelopment Analysis (DEA) е метод за оценка на относителната ефективност на отделни звена (Decision Making Unit, DMU), които използват сходни ресурси и генерират сходни резултати. „DEA се определя като техника на линейното програмиране,

която идентифицира най-добрата практика сред извадка от единици и измерва ефективността въз основа на разликата между най-добрата практика и наблюдаваните единици¹. Методологията на DEA е предложена за първи път през 1978 г. от Абрахам Чарнс, Уилям Купър и Едвард Родс. Този метод се базира на "непараметричен подход, основан на линейно програмиране, който оценява техническата ефективност, като съпоставя единици спрямо "ефективна граница"². Така може да бъде изведена основната цел на първоначалното приложение на DEA, а именно сравнителна оценка на производствената ефективност на сходни звена, известни като звена за вземане на решения. Методът DEA предоставя възможност за количествено определяне на ефективността. В настоящия доклад техническата ефективност на икономическите гимназии в България е оценена чрез прилагане на този метод. Анализът обхваща държавните икономически гимназии, които са финансирани от Министерството на образованието и науката (МОН) и обединени в Асоциацията на икономическите училища в България. Изборът на тези учебни заведения като обект на изследването се основава на тяхната структурирана организационна рамка и унифициран модел на финансиране, което позволява сравнителен анализ на ефективността при относително хомогенни условия.

Методът DEA предлага ценна възможност за анализ на множество входни и изходни фактори, като същевременно отчита спецификите и характеристиките на всяка отделна оценявана единица. Това го прави особено подходящ за прилагане в различни сектори, включително нестопански организации като училища, където ефективността не се измерва чрез финансови показатели, а чрез постижения, качество на предоставяните услуги и оптимално използване на наличните ресурси. В този контекст DEA е широко използван в сферата на образованието, здравеопазването, банковия сектор и строителството, предоставяйки обективна оценка на ефективността на организациите с различни цели и структури. Borge и Naper (2005) изследват потенциала за ефективност в основните училища в Норвегия, като използват оценките по основни предмети, като математика и английски език, като изходни променливи. Резултатите показват, че средната стойност на ефективността е 0.78 от максималната стойност 1, което означава, че най-ефективните училища постигат резултат, равен на 1³.

DEA включва два основни модела, които отразяват различни предположения относно възвръщаемостта от мащаба:

- CCR модел (Charnes, Cooper и Rhodes): "Той оценява общата техническа ефективност, като разглежда всички DMU като опериращи при постоянна възвръщаемост от мащаба"⁴. Този модел предполага, че ефективността не зависи от размера на единицата. Въпреки това, CCR моделът няма да бъде използван в настоящия труд, тъй като неговите допускания за постоянна възвръщаемост от мащаба не са приложими за училищната среда, където размерът и условията значително варират.

- ВСС модел (Banker, Charnes и Cooper): "ВСС моделът допуска променлива възвръщаемост от мащаба, което позволява разделяне на ефективността на техническа ефективност и ефективност от мащаба."⁵ Този модел е подходящ за анализи, където

¹ Steering Committee for the Review of Commonwealth (SCRC)/State Service Provision. (1997). Data Envelopment Analysis: A technique for measuring the efficiency of government service delivery. AGPS, Canberra.

² Салчев, П., Атанасов, П., & Димитрова-Савова, Т. Анализ на структурата на разходите на болничната помощ за периода 2012-2014. Българско списание за обществено здраве, 2015 г.

³ Borge, L.E. & Naper, L.R. (2005). Efficiency Potential and Efficiency Variation in Norwegian Lower Secondary Schools. Working Paper Series No 12/2005 Department of Economics, Norwegian University of Science and Technology

⁴ Неновски, Н., & Михайлова-Борисова, Г. Ефективност на българските банки в началото на 20-ти век: Историческа реконструкция чрез нетрадиционни методи. Известия на ЦСНИ, 2017 г.

⁵ Салчев, П., Атанасов, П., & Димитрова-Савова, Т. Анализ на структурата на разходите на болничната помощ за периода 2012-2014. Българско списание за обществено здраве, 2015 г.

размерът на DMU оказва влияние върху ефективността. В настоящото изследване се използва BCC моделът, тъй като той включва променлива възвръщаемост от мащаба (Variable Returns to Scale, VRS), което го прави по-гъвкав и приложим за училища.

ИЗБОР НА ВХОДНИ И ИЗХОДНИ ПРОМЕНЛИВИ ЗА DEA АНАЛИЗА

Подборът на входящите променливи е от ключово значение за гарантиране на обективността и прецизността при оценката на ефективността на икономическите гимназии. Те са внимателно избрани, за да отразяват основните ресурси, с които разполагат училищата, и да включват финансовата подкрепа, предоставяна от държавата. Входящите променливи обхващат както основното финансиране, базирано на броя на учениците, така и допълнителни средства, предназначени за специфични нужди, като например подкрепа за ученици със специални образователни потребности. Освен това, са взети предвид и регионалните особености чрез прилагането на коригиращ регионален коефициент, който отчита спецификите на съответния район.

За настоящия анализ са избрани следните **входни** променливи:

- Основна компонента по формула (MCF): основното финансиране на училищата, зависещо от броя ученици.
- Допълнителни компоненти (AC): средства за специфични нужди, като подкрепа за ученици със специални образователни потребности.
- Регионален коефициент (RC): коригиращо финансирането спрямо регионалните условия, като отдалеченост и население.
- Общо средства с регионален коефициент (TRRC): сумата от всички компоненти на финансирането, адаптирана към регионалните условия.
- Брой ученици (NS): общият брой записани ученици, ключов за разпределението на ресурсите и мащаба на дейността на училището.

В таблица № 1 са представени всички входящи променливи, заедно с техните стойности, извлечени от официалните бази данни на Министерството на образованието и науката (МОН). Данните, използвани в настоящото изследване, са емпирични, тъй като са извлечени от официалните бази данни на МОН.

Таблица 1. Входящи променливи и емпирични стойности (в лева)

№	Име на училището	MCF	AC	RC	TRRC	NS
1	ДТГ „Д. Хадживасилев“	792725	30122	41818	864665	165
2	ПГМ „П.Р. Славейков“	824133	31140	86931	942204	180
3	ПГИ "Георги С. Раковски"	918319	37915	16199	972433	216
4	Професионална гимназия по механоелектротехника	936699	34440	82256	1053395	238
5	ПГЛПИ "Атанас Буров"	1228105	26802	42515	1297422	269
6	Професионална гимназия по лека промишленост и туризъм	1531798	34048	26248	1592094	357
7	Професионална техническа гимназия "Никола Й. Вапцаров"	1540891	34529	53373	1628793	356
8	Старопрестолна професионална гимназия по икономика	1568345	35255	54328	1657928	361
9	ПГСУАУ „Атанас Буров“	1571190	35013	52204	1658407	368
10	ПГИ "Алеко Константинов"	1592776	69461	56319	1718556	418
11	ПГИУ „Елиас Канети“	1736147	41251	0	1777398	456
12	ФСГ „Васил Левски“	1741258	40759	30186	1812203	440

№	Име на училището	MCF	AC	RC	TRRC	NS
13	ПГИТ "Алеко Константинов"	1743649	39351	120811	1903811	412
14	ПГ „Проф. д-р Асен Златаров“	1768659	71444	93094	1933197	410
15	ПГИ „Робер Шуман“	1774410	39961	30734	1845105	423
16	ПГТ „Пенчо Семов“	1821906	40273	30853	1893032	423
17	ПГ по транспорт и транспортен мениджмънт	1844408	38573	31896	1914877	391
18	ПГИМ „Йордан Захариев“	1919207	43770	65396	2028373	474
19	Професионална гимназия по икономика	1933474	46000	33531	2013005	512
20	ПГ по туризъм „Александър Паскалев“	1956004	75500	34415	2065919	435
21	ПГИ „Иван Илиев“	1959310	88024	34683	2082017	518
22	ПГИТ „Проф. д-р Асен Златаров“	2000435	45892	138654	2184981	504
23	ПГ по икономика	2208721	50187	0	2258908	526
24	ПГИ „Проф. д-р Д. Табаков“	2455892	57760	42580	2556232	629
25	ФСГ „Атанас Буров“	2468222	105844	43606	2617672	617
26	Варненска търговска гимназия „Г. С. Раковски“	2574841	61745	0	2636586	692
27	ПГ по икономика и мениджмънт	2962188	69785	0	3031973	767
28	ПГ „Ген. Владимир Заимов“	3238590	129788	228246	3596624	737
29	Неврокопска професионална гимназия „Димитър Талев“	3270584	74814	226675	3572073	817
30	Национална финансово-стопанска гимназия	3504453	84890	0	3589343	961
31	Национална търговска гимназия	3522429	84690	0	3607119	944
32	Национална търговско-банкова гимназия	5158705	121610	0	5280315	1327

Изборът на изходящи променливи в настоящото изследване е от съществено значение за обективната оценка на ефективността на икономическите гимназии. Тези променливи трябва не само да отразяват резултатите от учебния процес, но и да бъдат измерими, надеждни и широко приложими в образователната система. Основният фокус е върху академичните постижения на учениците, тъй като те представляват ключов индикатор за качеството на предоставяното образование и ефективността на използваните ресурси. Избрани са променливи, които отразяват постигнатите резултати в края на учебния процес и са официално признати от Министерството на образованието и науката (МОН), като те са публично достъпни и подлежат на ежегоден мониторинг. Въз основа на тези съображения за изходни променливи са избрани следните три показателя, които осигуряват съпоставимост и обективност на оценката:

- Среден успех от държавния зрелостен изпит (ДЗИ) по Български език и литература (Average Bulgarian Language and Literature State Matriculation Exam Score, ABLSMES) - ДЗИ по БЕЛ е задължителен за всички завършващи средно образование и е регламентиран със закон, което го прави универсален и обективен индикатор за качеството на обучението в гимназиите.

- Среден успех от Националното външно оценяване (НВО) по Български език и литература в 10. клас (Average Bulgarian Language and Literature National External Evaluation Score, ABLNES) Този изпит е важен показател за оценка на напредъка на учениците преди навлизането им в последния гимназиален етап.

- Среден успех от Националното външно оценяване (НВО) по математика в 10. клас (Average Mathematics National External Evaluation Score, AMNES) - НВО по математика е обективен критерий за измерване на аналитичните и логическите способности на учениците.

Таблица № 2 предоставя емпирични данни за всяка от изходящите променливи, използвани в настоящото изследване.

Таблица 2. Емпирични данни за изходящите променливи

№	Име на училището	ABLСMES	ABLNES	AMNES
1	ДТГ „Д. Хадживасилев“	3,50	50,55	22,05
2	ПГМ „П.Р. Славейков“	3,62	42,55	46,67
3	ПГИ "Георги С. Раковски"	3,52	42,01	52,03
4	Професионална гимназия по механоелектротехника	2,66	38,8	21,18
5	ПГЛПИ "Атанас Буров"	2,97	47,16	63,54
6	Професионална гимназия по лека промишленост и туризъм	2,97	43,2	17,53
7	Професионална техническа гимназия "Никола Й. Вапцаров"	3,72	53,31	42,67
8	Старопрестолна професионална гимназия по икономика	3,66	51,49	25,78
9	ПГСУАУ „Атанас Буров“	3,90	47,93	23,84
10	ПГИ "Алеко Константинов"	3,32	33,05	24,25
11	ПГИУ „Елиас Канети“	4,47	64,33	34,94
12	ФСГ „Васил Левски“	3,96	63,29	33,54
13	ПГИТ "Алеко Константинов"	3,41	33,74	17,75
14	ПГ „Проф. д-р Асен Златаров“	3,62	48,91	19,69
15	ПГИ „Робер Шуман“	3,23	40,19	16,94
16	ПГТ „Пенчо Семов“	3,23	42,95	17,94
17	ПГ по транспорт и транспортен мениджмънт	2,60	25,66	15,76
18	ПГИМ „Йордан Захариев“	3,60	40,42	19,6
19	Професионална гимназия по икономика	3,49	42,95	19,65
20	ПГ по туризъм „Александър Паскалев“	3,24	34,21	19,57
21	ПГИ „Иван Илиев“	4,01	53,66	26,56
22	ПГИТ „Проф. д-р Асен Златаров“	3,20	36,19	17,98
23	ПГ по икономика	3,66	54,17	28,85
24	ПГИ „Проф. д-р Д. Табаков“	3,62	55,67	24,04
25	ФСГ „Атанас Буров“	3,48	41,49	22,54
26	Варненска търговска гимназия „Г. С. Раковски“	4,30	65,27	43,48
27	ПГ по икономика и мениджмънт	3,63	54,24	25,44
28	ПГ „Ген. Владимир Заимов“	3,63	47,8	21,69
29	Неврокопска професионална гимназия „Димитър Талев“	3,68	51,36	28,51
30	Национална финансово-стопанска гимназия	4,57	61,99	34,85
31	Национална търговска гимназия	4,81	64,56	40,61
32	Национална търговско-банкова гимназия	4,63	65,19	43,01

Включването на различни аспекти на финансирането и академичните резултати позволява да се анализира връзката между използваните ресурси и постигнатите образователни резултати. Чрез внимателния подбор на тези променливи се гарантира съпоставимостта и надеждността на анализа.

КОРЕЛАЦИОНЕН АНАЛИЗ НА ВХОДНИТЕ И ИЗХОДНИТЕ ПРОМЕНЛИВИ.

Чрез изчисляване на коефициентите на корелация и визуализиране на резултатите чрез корелограми ще се анализира посоката и силата на връзките между входящите и изходящите променливи. „Корелацията анализира и оценява връзката, асоциацията между двете променливи.“⁶ „Коефициента на корелация е статистическа оценка, която представя зависимостта между две случайни променливи.“⁷

В настоящия анализ са разгледани следните най-значимите двойки входяща → изходяща променлива, а именно:

TRRC → ABLSMES

TRRC → ABLNES

TRRC → AMNES

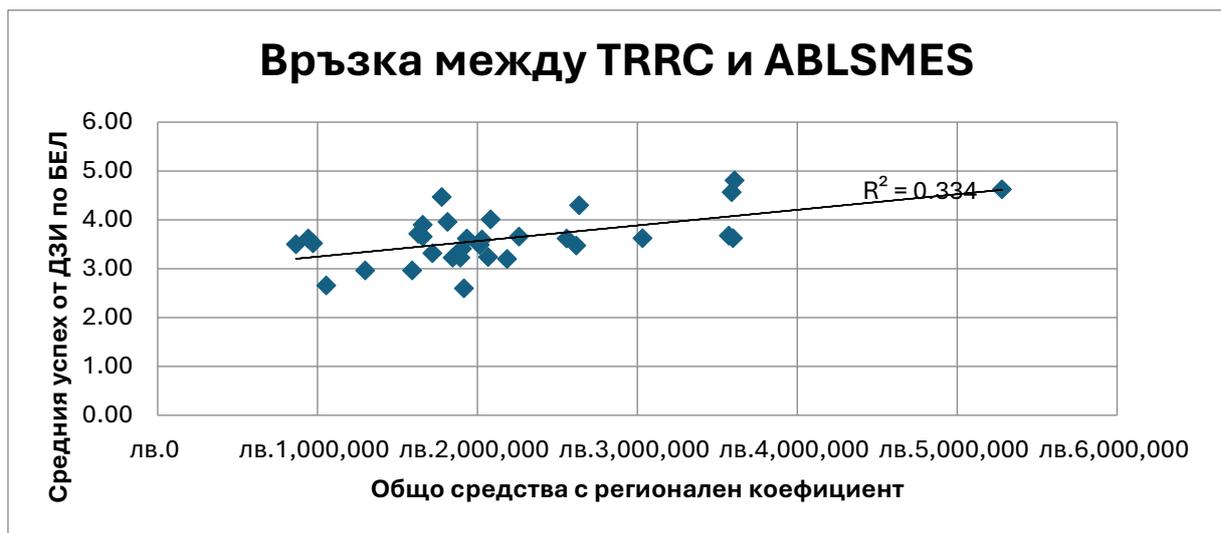
NS → ABLSMES

NS → ABLNES

NS → AMNES

На Графика № 1 е визуализирана зависимостта между входящата променлива TRRC и изходящата променлива ABLSMES посредством корелограма. Трендлинията, изобразена на графиката, показва умерена положителна връзка между двете променливи, което се подкрепя от стойността на коефициента на корелация $r = 0.578$.

Получената стойност на $p\text{-value} = 0.0005$ показва, че връзката е статистически значима при стандартно ниво на значимост от 5%.

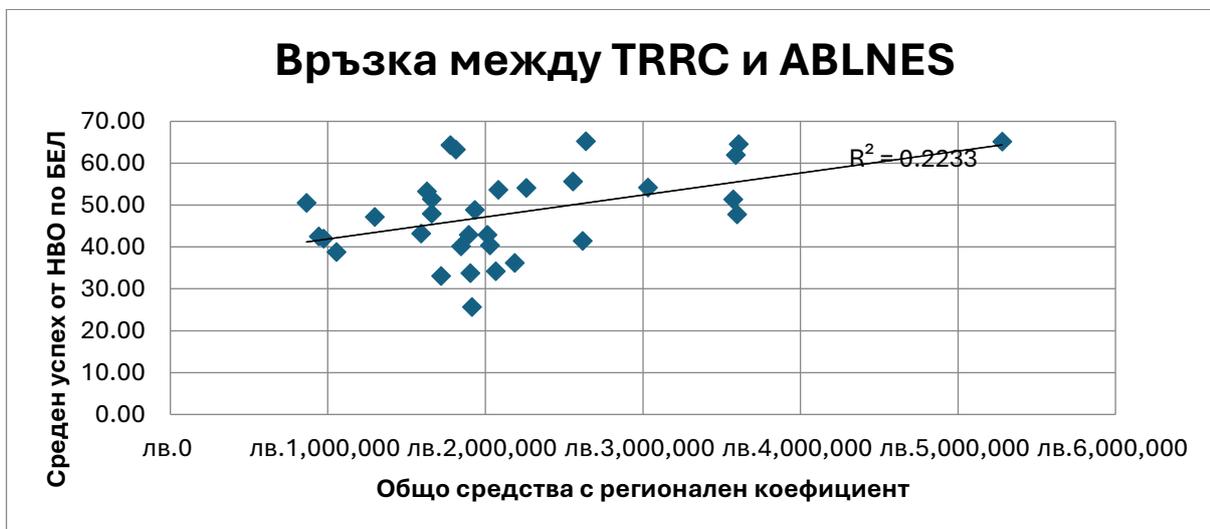
Графика 1. Корелограма на зависимостта между TRRC и ABLSMES

⁶ Ганева, З. Да преоткроем статистиката с IBM SPSS Statistic. Печат Елестра ЕООД, 2016

⁷ Димитров, С. (n.d.). Корелационен анализ. Дата на достъп 21.01.2025г., от <https://stan-dimitrov.com/корелационен-анализ/>

На Графика № 2 е визуализирана зависимостта между входящата променлива **TRRC** и изходящата променлива **ABLNES** посредством корелограма. Трендлинията, изобразена на графиката, показва умерена положителна връзка между двете променливи, което се подкрепя от стойността на коефициента на корелация $r=0.473$.

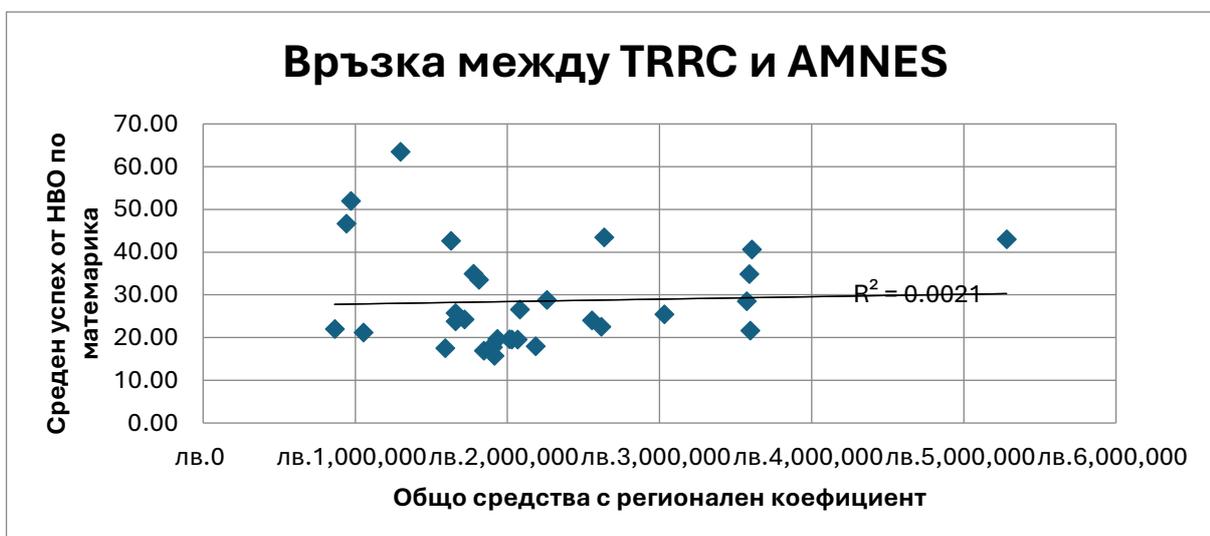
Получената стойност на $p\text{-value} = 0.0063$ показва, че връзката е статистически значима при стандартно ниво на значимост от 5%.

Графика 2. Корелограма на зависимостта между **TRRC** и **ABLNES**

На Графика № 3 е визуализирана зависимостта между входящата променлива **TRRC** и изходящата променлива **AMNES** посредством корелограма. Трендлинията показва слаба положителна връзка, подкрепена от коефициента на корелация $r = 0.046$. Получената стойност на $p\text{-value} = 0.804$ дава допълнителна информация за характера на зависимостта.

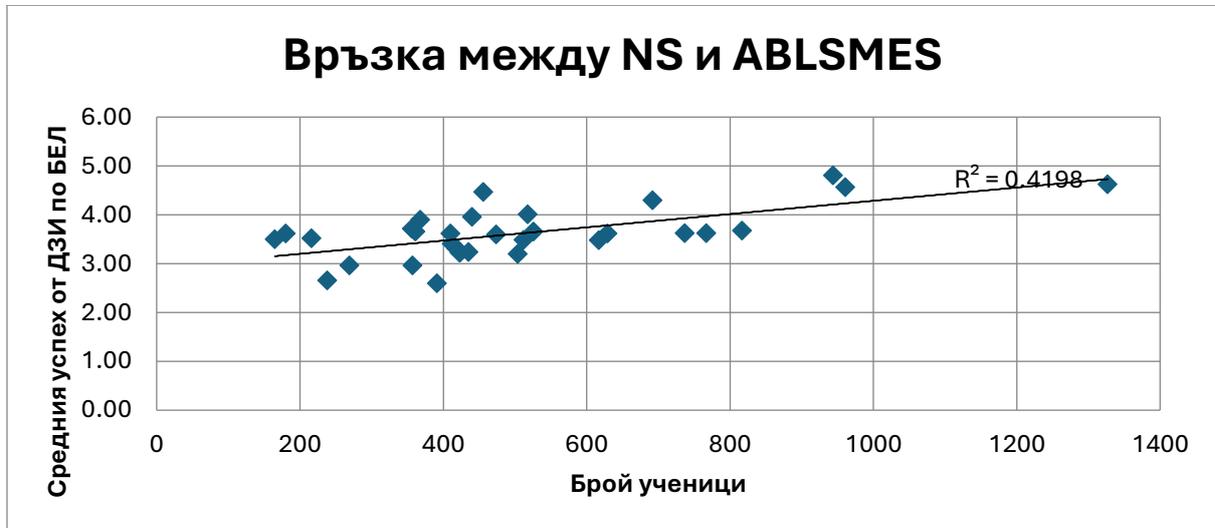
Въпреки че стойността на $p\text{-value}$ не показва значима връзка, анализът на тези показатели остава подходящ за DEA модел. DEA методологията предоставя възможност за цялостна оценка на ефективността, като разглежда комплексното взаимодействие между входящите ресурси и изходящите резултати, дори когато липсва ясно изразена линейна зависимост.

Графика 3. Корелограма на зависимостта между **TRRC** и **AMNES**

На Графика № 4 е визуализирана зависимостта между входящата променлива NS и изходящата променлива ABLSMES посредством корелограма. Трендлинията показва умерена до силна положителна връзка, подкрепена от коефициента на корелация $r=0.648$.

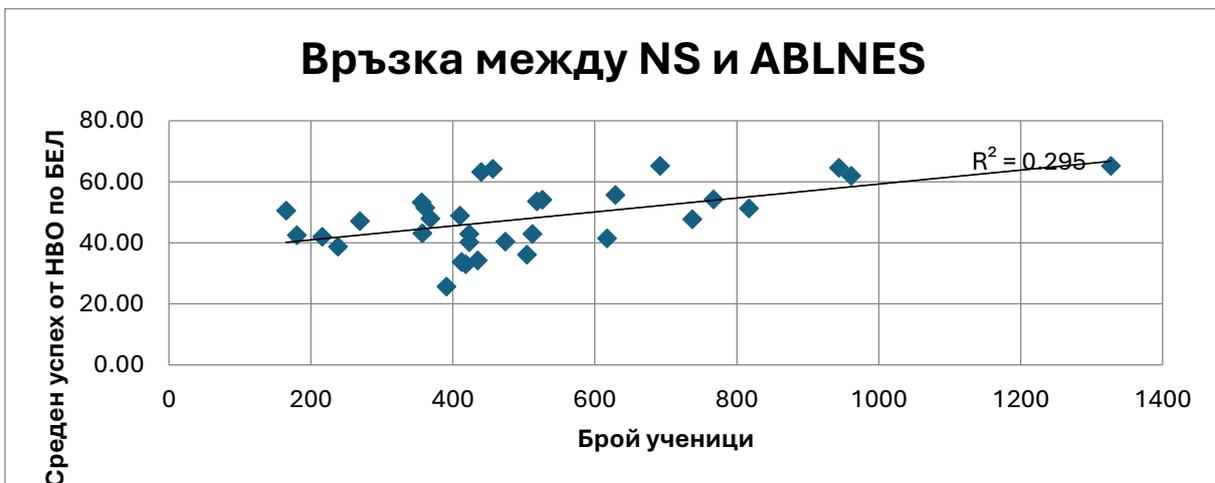
Получената стойност на $p\text{-value} = 0.00006$ показва, че зависимостта е статистически значима. Тези резултати предполагат, че броят на учениците (NS) е значим фактор за анализа на ефективността в DEA модел

Графика 4. Корелограма на зависимостта между NS и ABLSMES

На Графика № 5 е визуализирана зависимостта между входящата променлива NS и изходящата променлива ABLNES посредством корелограма. Трендлинията показва умерена положителна връзка, подкрепена от коефициента на корелация $r=0.543$.

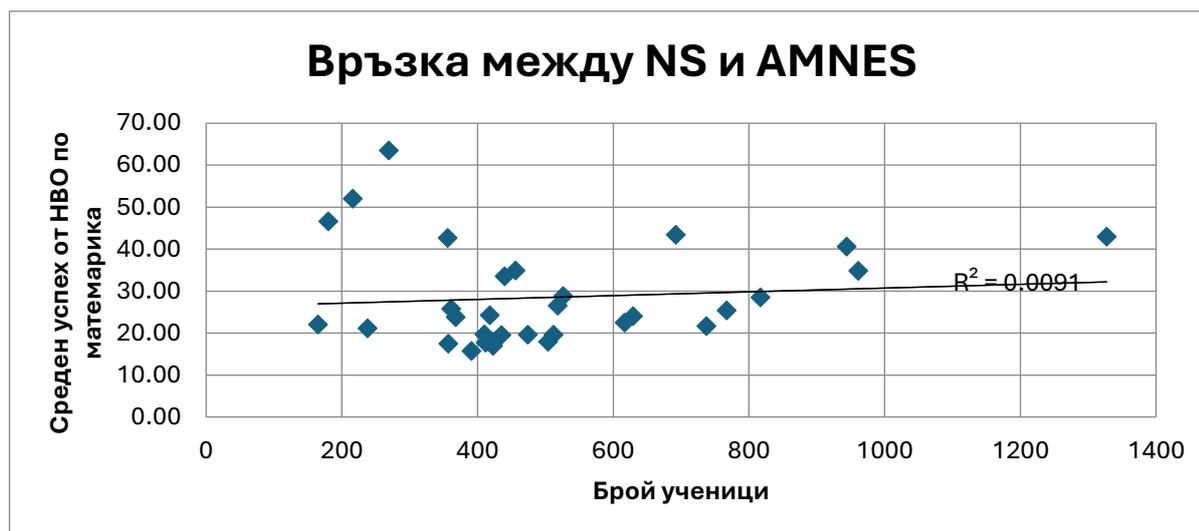
Получената стойност на $p\text{-value} = 0.0013$ подкрепя значимостта на връзката. Тези резултати показват, че броят на учениците (NS) е подходяща променлива за анализ в контекста на DEA модел

Графика 5. Корелограма на зависимостта между NS и ABLNES

На Графика № 6 е визуализирана зависимостта между входящата променлива NS и изходящата променлива AMNES посредством корелограма. Трендлинията показва слаба положителна връзка, подкрепена от коефициента на корелация $r=0.095$.

Въпреки слабо изразената връзка, използването на тази зависимост в DEA модел е подходящо, тъй като DEA позволява да се анализира ефективността на базата на множество фактори и да се разгледат различните влияния върху резултатите.

Графика 6. Корелограма на зависимостта между NS и AMNES

Анализът на корелационните връзки между входящите и изходящите променливи показва значимостта на някои зависимости, които могат да бъдат ключови за ефективността на икономическите гимназии.

ПРИЛАГАНЕ НА DEA МОДЕЛА ЗА ОЦЕНКА НА ЕФЕКТИВНОСТТА.

„DEA е сред методите, основаващи се на производствените граници. За разлика от параметричния метод „Анализ на стохастичната граница“ (SFA), при DEA не се изисква да бъде предварително дефиниран видът на производствената функция. Това е и едно от основните предимства на непараметричния метод DEA“⁸.

За извършване на DEA анализа в настоящото изследване е използван софтуерът MAXDEA 12.2, който е утвърден инструмент за анализ на ефективността на организационни единици (DMU). MAXDEA предоставя широк набор от възможности за изчисления, включително поддръжка на CCR и BCC модели, и позволява както входно ориентирани, така и изходно ориентирани анализи. Резултатите от проведеното изследване на техническата ефективност на икономическите гимназии са представени в Таблица № 3.

Таблица 3. Ефективност на икономическите анализи

№	DMU (име на училището)	Score (оценка)	Rank (Ранг)
1	ДТГ „Д. Хадживасилев“	1	1
2	ПГМ „П.Р. Славейков“	1	1
3	ПГИ "Георги С. Раковски"	1	1
4	Професионална гимназия по механоелектротехника	0,753	27
5	ПГЛПИ "Атанас Буров"	1	1
6	Професионална гимназия по лека промишленост и туризъм	0,7785	22

⁸ Charles, V., M. Kumar, 2012. Data Envelopment Analysis and Its Applications to Management. Cambridge Scholars Publishing.

№	DMU (име на училището)	Score (оценка)	Rank (Ранг)
7	Професионална техническа гимназия "Никола Й. Вапцаров"	0,9737	11
8	Старопрестолна професионална гимназия по икономика	0,9262	13
9	ПГСУАУ „Атанас Буров“	0,9887	10
10	ПГИ "Алеко Константинов"	0,7656	25
11	ПГИУ „Елиас Канети“	1	1
12	ФСГ „Васил Левски“	0,9956	9
13	ПГИТ "Алеко Константинов"	0,7911	21
14	ПГ „Проф. д-р Асен Златаров“	0,8363	17
15	ПГИ „Робер Шуман“	0,7406	28
16	ПГТ „Пенчо Семов“	0,7394	29
17	ПГ по транспорт и транспортен мениджмънт	0,6125	32
18	ПГИМ „Йордан Захариев“	0,8031	19
19	Професионална гимназия по икономика	0,7743	24
20	ПГ по туризъм „Александър Паскалев“	0,7355	30
21	ПГИ „Иван Илиев“	0,8886	14
22	ПГИТ „Проф. д-р Асен Златаров“	0,7106	31
23	ПГ по икономика	0,8384	16
24	ПГИ „Проф. д-р Д. Табаков“	0,8562	15
25	ФСГ „Атанас Буров“	0,7595	26
26	Варненска търговска гимназия „Г. С. Раковски“	1	1
27	ПГ по икономика и мениджмънт	0,8317	18
28	ПГ „Ген. Владимир Заимов“	0,778	23
29	Неврокопска професионална гимназия „Димитър Талев“	0,7937	20
30	Национална финансово-стопанска гимназия	0,9591	12
31	Национална търговска гимназия	1	1
32	Национална търговско-банкова гимназия	1	1

Woodbury и Dollery (2004, pp. 615-636) смятат, че анализа с обхват на данни (DEA) комбинира цялостната информация за входящи ресурси и изходящи продукти в единна мярка на производствена ефективност, която се намира между нула (изцяло неефективна) и еди-ница (изцяло ефективна).

Средната ефективност на анализираниите икономически гимназии е 0,8634, което показва, че като цяло училищата работят с висока степен на ефективност. Това означава, че повечето учебни заведения оптимално използват наличните си ресурси за постигане на желаните резултати. Въпреки това, съществуват значителни разлики в индивидуалната ефективност на отделните училища, което предполага необходимостта от допълнително задълбочаване на анализа.

От представените резултати може да се отбележи, че 9 училища са постигнали максимална ефективност със стойност 1, което означава, че те работят на границата на производствената ефективност според използваните входни и изходни показатели. Тези училища могат да служат като пример за останалите институции в системата. В противоположност, училищата с най-ниски показатели могат да се възползват от детайлен анализ на слабите си страни и целенасочени политики за повишаване на ефективността.

Въз основа на получените резултати и направения анализ, могат да бъдат формулирани следните препоръки, насочени към подобряване на ефективността на икономическите гимназии и оптимизиране на управлението на ресурсите:

- Оптимизиране на разпределението на ресурсите. Училищата с ниска ефективност трябва да получат насоки за по-ефективно използване на ресурсите, базирани на добри практики от водещите гимназии. Възможно е да се въведат механизми за целево финансиране, насочено към подобряване на слабите звена в учебния процес.

- Подобряване на управлението на училищата. Провеждане на обучения за управленския персонал с акцент върху стратегическото планиране и използването на анализи за вземане на решения. Разработване на индикатори за вътрешен мониторинг, които да позволяват навременна реакция при отклонения в ефективността.

- Насърчаване на обмен на добри практики. Организиране на форуми и работни срещи между успешните и по-слабо представящите се гимназии с цел споделяне на добри практики.

- Допълнителни изследвания и мониторинг. Препоръчително е да се провеждат периодични DEA анализи, които да проследяват тенденциите във времето и да идентифицират прогреса на училищата. Разширяване на анализа чрез включване на допълнителни фактори, като среден успех на учениците.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от проведеното изследване чрез DEA анализа предоставят детайлна картина на ефективността на икономическите гимназии в България, като средната стойност на ефективността възлиза на 0,8634. Получените данни показват, че девет от анализиранията училища са постигнали максимална ефективност (1.000), докато останалите демонстрират различна степен на отклонение от границата на ефективност. Това подчертава съществуването на значителни различия в управлението на ресурсите и степента на постигане на образователните цели.

Изследването разкрива, че най-ефективните училища следва да бъдат разглеждани като примери за добри практики, които могат да послужат като модел за останалите учебни заведения. В същото време, училищата с по-ниска ефективност се нуждаят от целенасочени стратегии за повишаване на резултатите чрез оптимизация на ресурсното разпределение, подобряване на управленските практики и въвеждане на иновативни образователни подходи.

Заключението на настоящото изследване подчертава значението на DEA модела като надежден инструмент за оценка на ефективността и предоставя насоки за по-добро използване на наличните ресурси в образователния сектор. Бъдещите изследвания могат да се фокусират върху динамичното проследяване на ефективността във времето и анализ на влиянието на различни фактори върху качеството на образованието.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганева, З. Да преоткрием статистиката с IBM SPSS Statistic. Печат Елестра ЕООД, 2016.

2. Димитров, С. (n.d.). Корелационен анализ. Дата на достъп 21.01.2025 г., от <https://stan-dimitrov.com/корелационен-анализ/>.

3. Неновски, Н., & Михайлова-Борисова, Г. Ефективност на българските банки в началото на 20-ти век: Историческа реконструкция чрез нетрадиционни методи. Известия на ЦСИИ, 2017 г.

4. Салчев, П., Атанасов, П., & Димитрова-Савова, Т. Анализ на структурата на разходите на болничната помощ за периода 2012-2014. Българско списание за обществено здраве, 2015 г.

5. Borge, L.E. & Naper, L.R. (2005). Efficiency Potential and Efficiency Variation in Norwegian Lower Secondary Schools. Working Paper Series No 12/2005 Department of Economics, Norwegian University of Science and Technology.

6. Steering Committee for the Review of Commonwealth (SCRC)/State Service Provision. (1997). Data Envelopment Analysis: A technique for measuring the efficiency of government service delivery. AGPS, Canberra.

7. Woodbury, K. and B. Dollery (2004) "Efficiency Measurement in Australian Local Government: The Case of New South Wales Municipal Water Services".

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

FINANCING THE OLYMPIC GAMES

Kiril Borisov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The purpose of this article is to study the consequences of holding the Olympiads in different countries and on this basis to develop recommendations and proposals for the effective holding of the games and minimizing the negative consequences for the host country and its population. The basis for the study is the planned and actual costs of holding the Olympic Games for a period from 1976 to 2024. A comparative analysis of the successful costs of holding the games was made by criteria such as planned and actual costs, the share of actual costs relative to the planned share of state funding. Sources of financing and the socio-economic consequences of the games. Based on the results of the study, proposals are made to increase the return on investment in the Olympic Games.

Organizing and hosting the Olympic Games is a serious responsibility of the host country and its residents, therefore, when they are planned, all economic, social and financial aspects must be considered and calculated in order for the Olympics to be financially successful. Thus, the Olympics can negatively affect the well-being of the population, but they can also contribute to its increase.

Keywords: Olympic Games, finance, income, expenses, social consequences, economic consequences, sports infrastructure.

ФИНАНСИРАНЕ НА ОЛИМПИЙСКИТЕ ИГРИ

Кирил Борисов

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Целта на настоящата статия е да се проучат последиците от провеждането на олимпиадите в различни страни и на тази основа да се разработят препоръки и предложения за ефективно провеждане на игрите и минимизиране на негативните последици за страната домакин и за нейното население. Основа на изследването са планираните и действителните разходи за провеждане на олимпийските игри за един период от 1976 до 2024 г. Направен е сравнителен анализ на успешните разходи за провеждане на игрите по критерии като планирани и реални разходи, дялът на реалните разходи спрямо планирания дял от държавното финансиране. Анализирани са източниците на финансиране и социално-икономическите последици от игрите. Въз основа на резултатите от проучването са формулирани предложения за увеличаване на възвръщаемостта на инвестициите в Олимпийските игри.

Организирането и домакинството на Олимпийските игри е сериозна отговорност за приемащата държава и нейните жители. Следователно, когато те се планират, трябва да се обмислят и изчислят всички икономически, социални и финансови аспекти, за да бъде Олимпиадата финансово успешна. По този начин олимпиадите могат да минимизират негативните ефекти върху благосъстоянието на населението, но могат и да съдействат за неговото повишаване.

Ключови думи: олимпийски игри, финансиране, приходи, разходи, социални последици, икономически последици, спортна инфраструктура.

УВОД

Периодически вниманието на световната общност се насочва към спортни събития, които носят идеи за мир, доброта, спортна конкуренция, обединявайки за кратко време представители на различни култури, етноси и социални класи. Това са Олимпийските игри. Традицията за провеждане на Олимпийски игри, се е зародила още от древността в Гърция като израд на религиозен култ.

Първите игри започват да се провеждат през 776 г. пр.н.е. в град Олимпия, смятан за свещено място за гърците. Провеждането и участието в олимпийски игри е въпрос на чест и престиж, което обяснява защо всяка страна води активна борба за правото да бъде държава - организатор. В продължение на две-три седмици вниманието на световната общественост е погълната от яркия цветен спектакъл на олимпийските игри - парад на световните спортни постижения. Подготовката на страната домакин, която е спечелила правото за организиране и провеждане на Олимпиадата продължава няколко години.

Основният въпрос, който се поставя за дискутиране е – защо страните кандидатстват за домакинство на Олимпийските игри? Директно свързан с този въпрос е следващият - кой финансира игрите и каква е възвръщаемостта от направените инвестиции.

ФИНАНСОВИ ПАРАМЕТРИ НА ОЛИМПИЙСКИТЕ ИГРИ

Един преглед на резултатите по отношение на финансирането на олимпийските игри за един период от 20 години може да ни даде отговор на въпроса – винаги ли е печеливша дейност организирането и провеждането на олимпиадите.

Таблица 1. Финансови резултати от провеждане на Олимпийските игри за периода 1976-2024

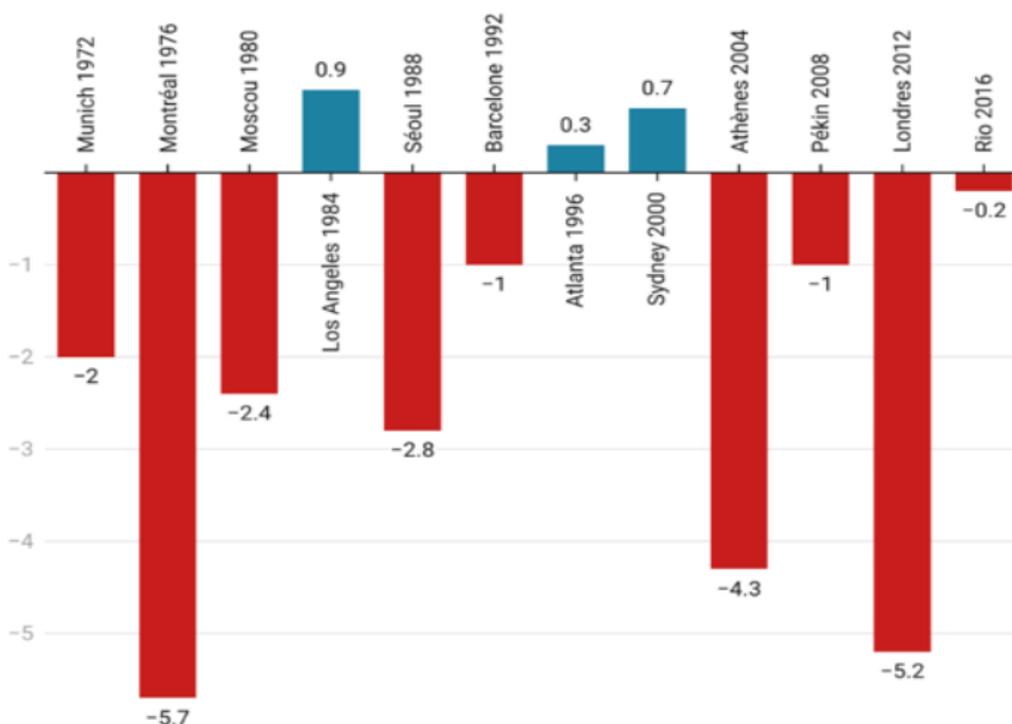
Година на провеждане	Място на провеждане	Планови разходи (млн.дол)	Реални Разходи (млн. дол.)	Отношение на реалните разходи към плановите	Дял на държавно-то финан-сиране
1976	Монреал	310	1600	5,2	95%
1980	Москва	-	1400	-	99%
1984	Лос-Анджелис	347	1200	3,5	2%
1988	Сеул	1700	710	0,41	46
1992	Барселона	677	1800	2,7	38%
1996	Атланта	1000	1700	1,7	15%
2000	Сидни	960	4100	4,3	30%
2004	Атина	1600	10800	6,8	75%
2008	Пекин	14300	42000	2,9	84%
2010	Ванкувър	833	6000	7,2	0%
2012	Лондон	2370	12000	5,1	0%
2014	Сочи	6000	46000	7,7	88,5%
2016	Бразилия	7000	14000	2,0	90%
2020	Токио	7500	15400	3,4	-
2024	Париж	6200	9000	1,4	-

Източник: по данни на WalletHub; The Wall Street Journal.; Фонд за изследвания в областта на управлението и държавната политика (iFRAP) <https://www.ifrap.org/budget-et-fiscalite/jo-de-paris-2024-6-9-ou-11-milliards-deuros>

Често се случва желанието за домакинство разходите за провеждане на игрите да не могат да се покрият от бюджета на страната -домакин. Това налага вземането на заеми или да се увеличават данъците върху местното население, за получаване на допълнителни средства провеждане на игрите. Това поставя въпроса за дали подобни мерки са оправдани и дали трябва да се поемат такива рискове в името на националното самочувствие или за политическо самоутвърждаване на дадената държава за един краткосрочен план. За да се даде обоснован отговор на тези въпроси трябва да се направи анализ данните за планираните разходи за провеждане на обимпийските игри и реално направените разходи от страната – домакин за един значителен период от 1976 до 2024 година (вж. таблица 1).

В проучване, публикувано през 2022 г. от изследователи от университета в Лозана за икономическите въздействия, авторите заключават, че „в повечето случаи разходите надвишават приходите“.

Всъщност проучването показва, че малко държави са успели да направят преките общи разходи (публични и частни), направени на Олимпийските игри, печеливши: само 3 държави/града домакини (Лос Анджелис/САЩ, Атланта/САЩ, Сидни/Австралия) публикуваха лек излишък спрямо 12 с дефицит. (вж. фигура 1)

Фиг. 1 Възвръщаемост на инвестициите в провеждане на олимпийските игри след 1972 г. (в млрд. дол.)

Източник: <https://www.ifrap.org/budget-et-fiscalite/jo-de-paris-2024-6-9-ou-11-milliards-deuros>

По данни от организаторите на летните олимпийски игри през 2024 г. в Париж прогнозните разходи от 6 млрд и 200 млн долара бяха надхвърлени и достигнаха 9 млрд долара.

Анализът на данните показва, че от тринадесет страни-домакини само три са постигнали финансов успех, което е 61%. Заслужава да се отбележи, че една от най-нерентабилните олимпиади е тази в Монреал през 1976 г. следвана от Атина и Лондон.. В тези олимпиади действителните разходи за Олимпийските игри значително надвишават планираната им стойност. Олимпийските игри в Сочи също имаха ниво на несъответствие с планираните разходи (-2.8).

Показателни са резултатите от Зимните олимпийски игри във Ванкувър 2010 г. Той е осмият по големина град в Канада, като населението заедно с предградията има повече от два милиона души. В Зимните игри във Ванкувър са участвали 2622 състезатели от 91 страни. Когато Ванкувър за първи път спечели правото да провеждане на Олимпиадата през 2003 г., организаторите определят първоначалния бюджет за подготовка на събитието на 1,4 млрд. евро. А седем години по-късно реалните разходи от провеждането на Олимпиадата през 2010 г. струва на Канада 4,2 милиарда евро, тоест 3 пъти по-скъпо от планираното. Канада не успява да осигури планираното финансиране, което надхвърли значително икономическите възможности както за града, така и за страната като цяло. Причината се оказа разразилата се световната финансова криза след 2008 г.

Общинските власти във Ванкувър са били принудени спешно да изтеглят заем от 319 милиона евро за завършване на строителството Олимпийско село, след като частното финансиране е било преустановено. В резултат от това действие е последвало недоволство от страна на населението, нежелание да се примирява с нехигиеничните условия и невъзможността да си позволи собствено жилище, докато държавата харчи значителни суми пари за изграждане на хотелски апартаменти за туристите и олимпийското село за

спортисти. Много обществени организации в Канада също организират активни протести срещу строителството на обекти и пътища.

В същото време като положителната страна от провеждането на игрите е добрата оценка според рейтинга за оценка на благоприятния климат за провеждане на бизнес, проведено от групата на Световната банка¹. През 2006-2007 г. Канада се класира на високо 4-то място (от 175 анкетирани държави) в света по отношение на качеството на бизнес климата.

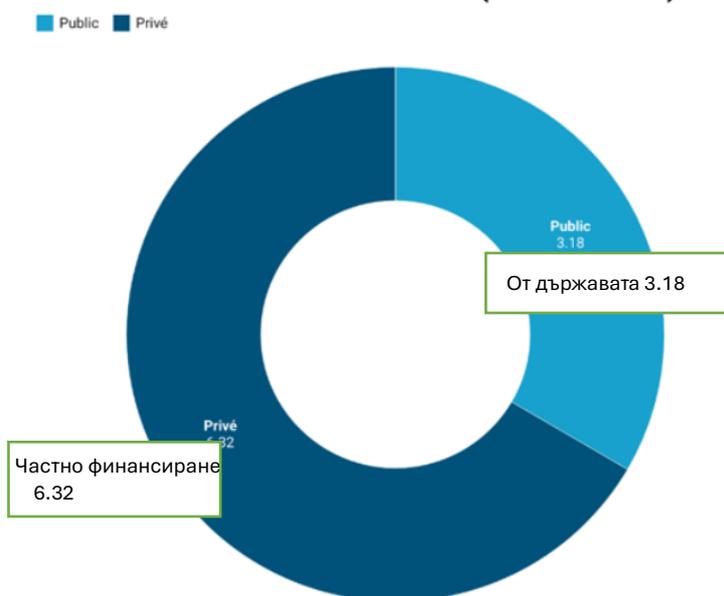
По-успешен пример за провеждане на Олимпиада са XXVI летни олимпийски игри в Атланта 1996 г. В тази олимпиада са взели участие 197 държави, 10320 спортисти (6797 мъже, 3523 жени). В общото класиране по медали САЩ взеха първо място (44 златни, 32 сребърни, 25 бронз, общо 101), България изпраща общо 110 спортиста в 17 спорта и печели общо 15 медала – 3 от които златни и се класира на 22-ро място в общото класиране². САЩ имаха значителна преднина от всички участващи страни. Съединените американски щати са единствената страна в света, в която федералното правителство почти не финансира спорта, а също така не участва във финансирането големи спортни събития. Практика е във финансирането да участват и местните власти, но след като получат подкрепата на местните жители, които като данъкоплатци трябва да дадат своето съгласие.

Бюджетът на Олимпийските игри в Атланта през 1996 г. възлиза на повече от 1,7 милиарда долара, което беше резултат изключително от частни източници (основният дял от олимпийския фонд - 34% е получен чрез продажба на права за излъчване на състезания на телевизионни компании, 32% внесени от спонсори и около 26% от продажба на билети за състезанията). Организаторите се опитаха да сведат разходите до минимум: олимпийското село не е построено специално за настаняване на състезателите, оторите са били настанявани в студентските общежития, много спортни съоръжения бяха декомплектувани и след игрите бяха демонтирани. Печалбата от олимпийските игри възлиза на 60 милиона долара. Продажбата на права за телевизионни предавания е донесла 898 милиона долара. Организацията на игрите в Атланта беше подложена на сериозна критика от официални лица, спортисти и журналисти. Особено бяха изтъкнати проблемите с организацията на пътния трафик, некомпетентността на военните доброволци, пропуски в информационните системи. Силно беше критикуван прекаленият комерсиализъм на игрите. Сериозен инцидент беше причинен от експлозия в Олимпийския парк на 27 юли 1996. В резултат на експлозията един човек загива, сто единадесет души клепачите са получили тежки наранявания от различна степен. Игрите бяха финансово успешни, но от социална гледна точка бяха лошо подготвени, не бяха предоставени подходящи мерки за сигурност за провеждане на олимпиадата.

Опитът от проведените досега Олимпийски игри дава основание да се твърди, че доходността от провеждането на Олимпийските игри до голяма степен зависи от привличането на финансиране от частни инвеститори: колкото по-голям е техният дял в инвестициите чрез финансиране на частния сектор, толкова по-голяма е вероятността игрите да се изплатят.

¹ World Bank «Doing Business– 2007// – URL: <http://doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/Overview/DB07>

² https://bg.wikipedia.org/wiki/_1996

Фиг. 2. Финансиране на Олимпиадата в Париж 2024 г (в млрд. дол)

Източник: <https://www.ifrap.org/budget-et-fiscalite/jo-de-paris-2024-6-9-ou-11-milliards-deuros>

Източници на финансиране на Олимпийските игри са постъпления от спонсори, от правителствени държавни структури, от телевизионни права за регионални излъчвания на игрите, от издаване на лицензи, от продажба на билети, на олимпийски стоки и т.н. Държавата трябва да създава институционални предпоставки за привличане частния бизнес в организацията и финансирането на игрите, както и управление на макроикономически процеси при различни етапи от олимпийския бизнес цикъл.

Важни изводи могат да бъдат направени от опита на провеждането на игрите в Лос Анджелис през 1984 г година. Тогава за първи път като спонсор и организатор не беше държавата. Организационният комитет на игрите ръководи организацията като корпорация със свой борд на директорите, съставен от местни бизнесмени. Инвеститори бяха частни спонсори и телевизията. Предприемачите се вместиха в предвидения бюджет от \$413 милиона и в края на финансовата година отчетоха печалби.

Необходимо е да се вземат предвид интересите на местното население, изразени чрез референдум. Това се случи през 1976 г. в Денвър (щат Колорадо, САЩ). Този град беше избран столица на Зимните олимпийски игри след провеждане на референдум, организиран от правителството. Населението гласува против финансиране на игрите от местния бюджет, затова игрите бяха преместени в Инсбрук (Австрия).

За провеждане на събитията на високо ниво, когато те са от такъв мащаб трябва да се спазват общи правила като например:

- гарантиране на високо ниво на сигурност преди, по време и след събитието;
- компетентно организиране на трафика по време на събитието;
- създаване на центрове за обучение на доброволци и пълната им подготовка за събитието;
- осигуряване на непрекъсната работа на информационните системи;
- подобряване на качеството на събитието и подготовката за него;
- установяване на ясни правила за допинг контрол;
- не допускане на политическо влияние при вземане на решение за дисквалификация на спортисти и изобщо по време на олимпиадата, тъй като това събитие трябва да обедини човечеството и да бъде празник извън политиката.

Често ефективността на големите спортни обекти зависи от различните подходи за оценка и спецификата на изчисленията. Например, може да се цитират следните разпоредби, които не се отчитат от много експерти:

- не винаги се взема предвид целесъобразността на използваните поземлени участъци. А е възможно може би, те да биха могли да се насочат към изграждането на обществено значими или възвръщаеми проекти;

- социално-екологичните фактори – ръст на цените, временно спадане на качеството на живот местно население, влошаване на околната среда, наплив от туристи и др.;

- последващите разходи за издръжка и поддържане на изградените инфраструктурни проекти не винаги се вземат предвид;

- не се вземат предвид разходите за поддържане на мерки за сигурност.

Заслужава да се отбележи, че експертите бързат обявят следващата олимпийска проява за нерентабилна, без да се вземат предвид много компоненти на приходите на Олимпиадата. Така например, не се вземат предвид данъчните приходи. От чисто финансова гледна точка Зимните олимпийски игри в Сочи също може да се считат за успешни. Общият размер на приходите надхвърля 1,3 милиарда щатски долара. Благодарение на подкрепата на известни световни и руски партньори и компании бяха финансирани над 80% от разходите за провеждане и подготовка на Олимпиадата от извънбюджетни източници. Данъчните облекчения не винаги се вземат предвид в периода след турнира, както и от експлоатацията на свързаната инфраструктура. Данъците включват данъчни приходи в бюджети на различни нива. Това са данъци, получени в резултат на стопанска дейност през периода на спортни събития, както и данък приходи от инвестиционни проекти, изпълнявани през целия период на подготовка и провеждане на олимпийските игри. Данъчните приходи включват и данъци върху доходите на физическите лица, получени при създаването допълнителни работни места.

Следващият елемент от приходите, който също не се вземат предвид са разходите на националните отбори, участващи в олимпийските игри. Част от средствата, отпуснати от държавния бюджет участникът оставя в страната- домакин на игрите. Можем да заключим, че не трябва да се надяваме на бързи приходи от Олимпийските игри. Освен това не трябва да се надяваме, че Олимпийските игри ще се отплатят в средносрочен план, в рамките на следващите осем до десет години. Определено градът-домакин може да получи дългосрочни ползи при правилна политика от страна на градските власти. Ако говорим за това, как да се избегнат значителните загуби, то по отношение на случая с Олимпийските игри в Канада като домакин, има разбиране, че получаването на доходи от продължаващата олимпиада по принцип, беше невъзможно поради развихрилата се през 2010 г година икономическа криза.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ ЗА УВЕЛИЧАВАНЕ ВЪЗВРЪЩАЕМОСТТА ОТ ИНВЕСТИЦИИТЕ В ОЛИМПИЙСКИТЕ ИГРИ

В резултат на анализа на фактите от проведените през последните двадесет години Олимпийски игри са налагат следните изводи за насоките, които биха довели до увеличаване на възвръщаемостта на инвестициите на Олимпийските игри:

1. Повишаване ролята на частния бизнес във финансирането и провеждането на Олимпийските игри, включително създаването на Организационен комитет на игрите като корпорации със собствен борд на директорите от местни бизнесмени.

2. Засилване ролята на спонсорството в организацията и провеждане на олимпиада.

3. Формиране на ефективна маркетингова стратегия, която може да допринесе по-голяма комерсиализация на игрите.

4. Отчитане на интересите на местното население под формата на референдум за намаляване социалното напрежение в олимпийските обекти.

5. Рационално използване на съществуващата инфраструктура за настаняване на спортисти и гости на Олимпиадата, минимизиране на разходите за строителство на олимпийското село.

6. Разширено използване на механизма на публично-частното партньорство с изграждане на инфраструктурни съоръжения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Следователно, към организирането и провеждането на Олимпийските игри трябва да се подхожда сериозно и отговорно от страна на държавата–организатор и нейното население. Преди всяка страна-кандидатка да представи своята кандидатура за участие в конкурса, следва да се пресметнат обстойно всички аспекти, за да бъде Олимпиадата финансово успешна и да стане така, че тази спортна надпревара не само да не влоши благосъстоянието на местното население, но да го повиши. С компетентен подход към всяка начинание могат да се постигнат положителни резултати и ползи, дори от такива особено скъпи мероприятия като Олимпийските игри. Още повече, че в световната практика има много примери за такива успешни спортни проекти, за които стана дума в статията.

ЛИТЕРАТУРА

1. Andreff, W. The Winner`s Curse: Why is the Cost of Sports Mega-Events so Often Underestimated? In: W.Meannig A.Zimbalist (Eds) International Handbook of Economics of Mega Sporting Events. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2012, p. 37-69.

2. Cottrell M.P., Nelson T. Not Just the Games? Power, Protest and Politics at the Olympics // European Journal of International Relations. 2011. Vol. 17. No. 4. P. 729–753.

3. Physick R. The Olimpiada Popular: Barcelona 1936, Sport and Politics in an Age of War, Dictatorship and Revolution // Sport in History. 2017. Vol. 37. No. 1. P. 51–75.

4. Storm R.K., Denstadli J.M. Mass Participation Effects of Major Sporting Events. In: H.A. Solberg, R.K. Storm, K. Swart (Eds.), Research Handbook on Major Sporting Events. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2024. P. 758–775.

5. <http://doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/World Bank «Doing Business–2007//Documents/Annual-Reports/Overview/DB07>

6. https://bg.wikipedia.org/wiki/_1996

7. <https://www.ifrap.org/budget-et-fiscalite/jo-de-paris-2024-6-9-ou-11-milliards-deuros>

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

ОЦЕНКА НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ВИДЕО УРОЦИТЕ ПРИ ИЗУЧАВАНЕ НА СПЕЦИАЛИЗИРАНА ЛЕКСИКА В АНГЛИЙСКИЯ ЗА СПЕЦИФИЧНИ ЦЕЛИ

Ивайло Дагнев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив

Резюме: Включването на технологията в английския език за специфични цели (ESP) значително революционизира изучаването на лексиката, като въвежда усъвършенствани методологии, които подобряват образователните резултати. Изследванията показват ефикасността на дигиталните ресурси, включително чатботове, виртуална реалност (VR), мобилни приложения и видео файлове, за подпомагане на усвояването на специализирана терминология, която е от решаващо значение за различните дисциплини. Това проучване изследва влиянието на дейностите по разбиране на видео материал върху мотивацията и представянето на студентите в курсовете по английски за специфични цели в Медицинския колеж на Медицински университет – Пловдив. В продължение на две учебни години, 2022/2023 и 2023/2024, четири групи студенти от специалност „Рехабилитатор“ участват в експеримент, използващ видео съдържание в YouTube, за да подобрят разбирането си на специализирана медицинска лексика. Във всяка съответна година две от групите служат като контролни групи, докато другите две участват в самия експеримент. Оценяването на изследването включва въпросник за експерименталните групи и анализ на резултатите от теста върху изучаваната специализирана лексика. Резултатите от въпросника показват цялостната удовлетвореност на студентите от експерименталните методи. Въпреки, че проучването не претендира за статистическа значимост, то подчертава ключови аспекти на одобрение от страна на студентите на иновативните стратегии за учене, като по този начин резултатите от изследването потвърждават изводите от подобни изследвания, проведени в международен план.

Ключови думи: английски за специфични цели, видео уроци, рехабилитатор, мотивация.

ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF VIDEO LESSONS IN LEARNING SPECIALIZED VOCABULARY IN ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES

Ivaylo Dagnev

University of agribusiness and regional development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The incorporation of technology into English for Specific Purposes (ESP) has notably revolutionized vocabulary learning, introducing advanced techniques that improve educational outcomes. Research has demonstrated the efficacy of digital resources, including chatbots, virtual reality (VR), mobile applications, and video comprehension tools, in aiding the acquisition of specialized terminology crucial for various disciplines. This study examines the influence of video comprehension activities on student motivation and performance in ESP courses at the Medical College of the Medical University – Plovdiv. Over two academic years, 2022/2023 and 2023/2024, four student groups participated in an experiment utilizing YouTube video content to enhance their understanding of medical vocabulary. In each respective year, two groups acted as control groups while the other two engaged in the experimental approach. The evaluation included a questionnaire for the experimental groups and an analysis of vocabulary test results. Findings from the questionnaire indicated overall student satisfaction with the experimental methods. While the study does not claim statistical significance, it highlights key aspects of the acceptance of innovative learning strategies, aligning with similar research conducted internationally.

Keywords: ESP, video lessons, rehabilitator, motivation.

INTRODUCTION

1. The role of specialized vocabulary in the study of ESP

In recent decades, English has solidified its role as a global lingua franca across various sectors. The realms of science and technology predominantly utilize English for communication, as leading scientific journals publish their findings in this universal language to minimize misunderstandings and mitigate risks associated with errors. Business professionals from diverse nations converge on this common linguistic platform, where culturally distinct concepts are articulated through a specific English lexicon, ensuring mutual comprehension.

The field of English for Specific Purposes (ESP) has gained significant traction, addressing these communication challenges and becoming increasingly vital. On an international scale, English facilitates interactions in numerous fields, including science, technology, medicine, aviation, hospitality, and trade, transcending national boundaries and operating within a global context. Within this framework, grammatical precision is crucial for clarity, yet the significance of vocabulary often surpasses it; even if grammatical errors occur, effective communication can still be achieved through the correct use of terminology. Thus, acquiring specialized vocabulary in English for Specific Purposes (ESP) is a critical component of language education, particularly in professional and academic contexts. Coxhead suggests two reasons why vocabulary acquisition in ESP is central:

First of all, teachers and learners need to know that precious classroom time is directly related to their language needs. They should be reading material that contains key ideas and the language of their field and writing using those ideas and language. [...] Secondly, understanding and using this special purposes vocabulary shows that these learners belong to a particular group (Coxhead, 2013: 116).

What Coxhead claims is that mastering key terminology in a field vouchsafes belonging to a specialist discourse, so the significance of specialized vocabulary in ESP extends beyond mere linguistic competence. Moreover, the impact of specialized vocabulary on professional performance cannot be overlooked. Farahani and Zeinab highlight that the ability to accurately use specialized terminology is crucial for success in translation and other professional fields (Farahani & Zeinab, 2019). This underscores the importance of not only teaching vocabulary but also ensuring that learners understand the nuances and contexts in which specific terms are used. By emphasizing the practical application of vocabulary in professional scenarios, ESP courses can better prepare learners for the demands of their future careers (Farahani & Zeinab, 2019; Tran & Nhân, 2022). Successful acquisition of specialized vocabulary has another important tenet: it is also closely linked to learners' confidence and anxiety levels when communicating in English. Suadnyana and Nova discuss how speaking anxiety can hinder students' performance in ESP contexts, particularly when they feel unprepared or lack the necessary vocabulary to express their ideas (Suadnyana & Nova, 2021). Therefore, fostering a supportive learning environment that encourages practice and reduces anxiety is essential for effective vocabulary acquisition. This can be achieved through collaborative learning activities, peer feedback, and opportunities for authentic communication, which can help learners build their confidence and fluency in using specialized vocabulary (Suadnyana & Nova, 2021; Tran & Nhân, 2022).

2. The role of technology in facilitating vocabulary acquisition in ESP

The integration of technology in English for Specific Purposes (ESP) has significantly transformed vocabulary acquisition, providing innovative methods that enhance learning outcomes. Various studies have highlighted the effectiveness of digital tools, such as chatbots, virtual reality (VR), mobile applications, online platforms, and video comprehension in facilitating the learning of specialized vocabulary essential for specific fields.

Chatbots, as interactive online tools, have been shown to enhance ESP vocabulary learning by providing a dynamic platform for students to engage with the language contextually. Qasem et al. emphasize that the integration of such digital tools not only aids in vocabulary acquisition but also improves overall language skills and course design for ESP (Qasem et al., 2023). This aligns with findings from Rafiq et al., who note that mobile learning specifically targets vocabulary acquisition, which is crucial due to the specialized jargon inherent in various fields (Rafiq et al., 2021). The use of mobile-assisted learning (MALL) has been recognized for its motivational benefits, which are vital for effective vocabulary learning (Xodabande et al., 2022).

Moreover, the application of VR technology in educational contexts has been found to create immersive learning environments that enhance vocabulary acquisition. Chen et al. report that VR facilitates better recognition and recall of vocabulary by engaging learners through multiple modalities, which is more effective than traditional methods (Chen et al., 2021). This immersive approach is further supported by Li et al., who highlight the role of VR in fostering engagement and enhancing vocabulary retention in specialized subjects such as geography (Li et al., 2022).

Digital flashcards and gamification tools, such as Quizlet and Blooket, also play a significant role in vocabulary acquisition. Research indicates that these tools not only improve vocabulary mastery but also make the learning process more enjoyable, thereby increasing student engagement (Sartika, 2023). The use of mobile applications for vocabulary learning has been shown to enhance learner autonomy and recall, making them effective tools for ESP instruction (Sato et al., 2015).

Additionally, the incorporation of social media platforms, such as Facebook, in Massive Open Online Courses (MOOCs) has been shown to foster motivation and engagement in learning specialized vocabulary (Ventura & Martín-Monje, 2016). This reflects a broader trend where

technology is leveraged to create collaborative and interactive learning environments that are conducive to vocabulary acquisition.

2.1. Video comprehension as a powerful means of specialized vocabulary acquisition

The use of video comprehension tools in facilitating vocabulary acquisition in English for Specific Purposes (ESP) has gained significant attention in recent years. Various studies have demonstrated that video-based learning, particularly when enhanced with subtitles and captions, can effectively support vocabulary acquisition by providing contextualized language input and engaging learners through visual stimuli.

One of the primary advantages of using videos in vocabulary learning is their ability to create immersive and multimodal learning environments. Chen et al. highlight that video technology, including virtual reality (VR), can enhance vocabulary recognition and recall by engaging learners through multiple sensory modalities, which is more effective than traditional methods that rely solely on text or audio (Chen et al., 2021). This multimodal approach aligns with findings from Reynolds et al., who emphasize that viewing captioned and subtitled videos facilitates simultaneous content and vocabulary learning, particularly beneficial for beginners (Reynolds et al., 2022). The incorporation of visual elements allows learners to make connections between spoken language and its written form, thereby enhancing comprehension and retention.

Subtitled videos have been shown to be particularly effective in promoting incidental vocabulary acquisition. Teng's research indicates that captioned videos can significantly aid learners in acquiring new vocabulary without explicit instruction, as they provide contextual clues that help learners infer meanings (Teng, 2022). This is further supported by the work of Hariffin and Said, who found that authentic video materials positively impact vocabulary acquisition and motivate language learners (Hariffin & Said, 2019). The use of subtitles not only aids comprehension but also reinforces vocabulary learning by allowing learners to see and hear words simultaneously, which can enhance memory retention (Yu, 2023).

The motivational aspect of video-based learning cannot be overlooked. Lin's study reveals that video comprehension tools can cater to different learning styles and preferences, thereby increasing student engagement and motivation to learn (Lin, 2011). This is crucial in ESP contexts, where learners often face the challenge of mastering specialized vocabulary that is essential for their fields. The engaging nature of videos can make learning more enjoyable and less intimidating, encouraging learners to take an active role in their vocabulary acquisition (Nor & Rina, 2022).

METHODS

3. Design of the study

3.1. Sample

The research involved four groups of students at the Medical College at the Medical University of Plovdiv in the "Rehabilitator" major. The study was carried out in two successive school years i.e., 2022/2023 and 2023/2024. Two groups were involved in the school year 2022/2023 and two other groups in 2023/2024. All groups consisted of 15 students from the "Rehabilitator" major in their first year, respectively. In each school year, one of the groups served as the control one, while the other as the experimental one. All groups had done a Diagnostic test prior to the experimental phase and all the students were gauged as having acquired A2/B1 level according to CEFR. The experiment took two seminar sessions, each being 90 minutes in duration.

3.2. Experiment design

The experiment itself incorporated video comprehension activities held in the experimental groups, while the control groups proceeded with a more conventional approach. The material itself included covering the specialized vocabulary from a unit in the course textbook. The textbook in question is entitled: *English for Healthcare Professionals: A*

Coursebook for the Medical Colleges by Dagnev (2021). The unit in question was Unit 3 from the above textbook, entitled: “Illness and Disease”. The respective control groups studied the vocabulary in the conventional way envisaged by the textbook rationale, which involved:

- Doing the two comprehension texts
- Doing the follow-up vocabulary exercises
- Looking at the Topical Vocabulary section
- Doing the vocabulary exercises following the Topical Vocabulary section

The respective experimental groups did not use the textbook at all to learn the corresponding vocabulary, but watched several videos instead:

- Public Health – Concepts of Health and Its Determinants: By Natalie Lovesey M.D. <https://youtu.be/XQkYIpCmTDw?si=6SaXCGaUIHcXL9QS>

- The Common Cold: How We Catch It and Treat The Symptoms <https://youtu.be/z2jbR1TpykA?si=8-P5mGbk6jKcyvb>

- Every Common Disease Explained in 13 Minutes <https://youtu.be/68Q8sK6S9Ag?si=wGjN8OKMJLSMg2Tq>

- 13 IDIOMS for ILLNESS, SICKNESS & HEALTH | English Vocabulary Lesson (+ Free PDF & Quiz) <https://youtu.be/jd8rE04IqQg?si=UIR0gvHtFELuSvLU>

- ADVANCED MEDICAL VOCABULARY | Words & Phrases You Should Know https://youtu.be/GMKRBzAnwRA?si=1X7n_zSbfoDn9dM8

All the above videos were accompanied by a set of comprehension questions for discussion aimed at understanding and acquiring the core vocabulary presented by them.

3.3. Post experiment assessment

Assessment of the experiment was done in two different ways. First, a questionnaire was given to the respective experimental groups to measure their satisfaction level with the activities.

Questions in the questionnaire:

Q1. Did you enjoy learning the vocabulary via videos?

Q2. Do you think learning the vocabulary via videos is really effective?

Q3. Do you think vocabulary is better learned by watching video files than by doing traditional exercises?

Q4. Do you think vocabulary can be learned only by watching videos and doing video comprehension exercises?

Q5. Do you think grammar could also be learned by watching videos and doing video comprehension exercises?

Q6. Do you think textbooks are still necessary, but they should be combined with more interactive ways of learning specialized vocabulary?

Second, all groups did a paper-based test on the core vocabulary presented in the unit. All the vocabulary was present both in the textbook unit and in the video files. The test incorporated 20 questions mostly of multiple choice character, but also involving fill-in-the-gap exercises in short texts.

RESULTS

First, we present Table 1, which shows the results of the questionnaire with the students from the experimental groups. For convenience, we have dubbed the experimental group from 2022/2023 school year Group 1 and the experimental group from 2023/2024 – Group 2.

Table 1. Answers to the questionnaire by the experimental groups

Question No	Group 1 - Answers			Group 2 - Answers		
	Yes	No	Not sure	Yes	No	Not sure
Q1	14	-	1	15	-	-
Q2	13	1	1	14	-	1

Q3	12	1	2	14	-	1
Q4	8	2	5	9	-	6
Q5	9	2	4	10	2	3
Q6	5	8	2	3	8	4

As can be seen from Table 1 the respondents are almost unanimous in their opinions that video comprehension is enjoyable and an effective method of learning. They are in favour of this type of studying over the traditional one involving standard textbooks and the ensuing types of exercises. As far as the potential of the video comprehension mode, the students are not entirely sure whether they can learn the foreign language only in this way. Their answers to Question 6 show their enthusiasm for the use of interactive methods of learning and their willingness to transition to new ways of studying.

Table 2 shows the results from the conducted test upon completion of the experiment. Groups 1 and 2 are the control ones, the former being from the 2022/2023 school year, while the latter is from the 2023/2024 school year. Groups 3 and 4 are the experimental ones, with the former being from the 2022/2023 school year and the latter from the 2023/2024 school year.

Table 2. Results from vocabulary test

Group/Score	Poor	Average	Good	Very good	Excellent
Group 1	-	1	2	6	6
Group 2	-	2	3	4	6
Group 3	-	1	2	5	7
Group 4	-	1	2	5	7

From Table 2 we can conclude that there is no great difference between control groups and experimental groups. Overall all students have scored very good and excellent marks which shows that at least in terms of effectiveness, both traditional and interactive methods are effective in learning the vocabulary. The slightly lower results of Group 2 is perhaps related to the level of English shown by two or three students, which is statistically insignificant.

DISCUSSION

The assessment of the performed experiment unequivocally shows that the students involved in the experiment fully approved the new interactive methods applied in teaching specialized vocabulary and psychologically accepted the challenge. This fact, no matter how statistically insignificant given the small sample suggests that interactive methods are learning are welcomed by students and will have a greater role in the future. The results from the vocabulary test may not evince a clear difference between the control and the experimental groups, but given the small size of the experiment, that may become apparent in a larger study. Irrespective of the results, motivation is what drives learning outcomes, so if the students are more willing to learn from a certain source, they will be better informed from it eventually.

Our research aligns with other studies which indicate that the use of subtitled videos and video comprehension exercises can effectively facilitate vocabulary development in specific fields such as hospitality and tourism. Encalada & Sarmiento (2020) highlight that subtitled videos not only support lexicon generation but also enhance students' comprehension of relevant dialogues and documents pertinent to their future professions. This is echoed by findings from Hariffin & Said (2019), who report that captioned videos positively impact vocabulary acquisition among learners, suggesting that the combination of visual and textual information aids in memory retention. Moreover, a meta-analysis by Reynolds et al. (2022) supports the notion that viewing videos, especially when captioned, leads to varied types of vocabulary knowledge acquisition, reinforcing the effectiveness of this method in ESP settings.

The effectiveness of video comprehension exercises is also supported by studies that compare intentional and incidental vocabulary learning. Danilina & Shabunina (2020) highlight that authentic audiovisual materials can enhance both intentional and incidental vocabulary uptake, suggesting that exposure to real-world contexts through video can significantly benefit ESP learners. This is further reinforced by the work of (Wu & Liu, 2021), which discusses how captioned videos can facilitate incidental vocabulary acquisition by providing contextualized learning opportunities.

CONCLUSION

Although small-scale, the presented research indubitable shows that students are willing to learn in new, more interactive ways in line with the technological developments over the recent decades. Psychologically speaking, these new ways involving video comprehension and other means such as chatbots, virtual reality, interactive presentations etc are felt as more natural to the students' everyday routines and in this way, they can facilitate the learning process. These new interactive methods not only improve vocabulary retention but also engage learners in a more dynamic learning environment. The evidence suggests that integrating various multimedia tools can lead to significant improvements in learners' ability to acquire and retain specialized vocabulary, ultimately preparing them for their professional fields.

REFERENCES

1. Chen, C., Hung, H., & Yeh, H. (2021). Virtual reality in problem-based learning contexts: effects on the problem-solving performance, vocabulary acquisition and motivation of English language learners. *Journal of Computer Assisted Learning*, 37(3), 851-860. <https://doi.org/10.1111/jcal.12528>
2. Coxhead, A. (2012). Vocabulary and ESP. In *The Handbook of English for Specific Purposes*, edited by B. Paltridge and S. Starfield, 115–132. Boston: Wiley-Blackwell.
3. Dagnev, 2021. *English for Healthcare Professionals: A Coursebook for the Medical Colleges*. University Publishing House, Medical University – Plovdiv.
4. Danilina, S. and Shabunina, V. (2020). Intentional vs incidental ESP vocabulary acquisition by political science students. *Advanced Education*, 7(16), 18-27. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.200729>
5. Encalada, M. and Sarmiento, M. (2020). Developing vocabulary of hospitality and tourism in university students: subtitled videos for lexicon generation., In *Understanding EFL students' learning through classroom research: Experiences of teacher-researchers*, Soto, S.T. (compiler), First Edition, 9-34. <https://doi.org/10.48190/9789942241375.1>
6. Farahani, M. and Zeinab, A. (2019). The impact of teaching specialized terminology on translation performance. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 11(3), 506-521. <https://doi.org/10.1108/jarhe-10-2018-0223>
7. Feng Teng, M. (2020). *Language Learning Through Captioned Videos: Incidental Vocabulary Acquisition* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429264740>
8. Hariffin, A. and Said, N. (2019). The effects of captioned videos on primary ESL learners' vocabulary acquisition in a Malaysian rural setting. *International Journal of Humanities Philosophy and Language*, 2(7), 23-37. <https://doi.org/10.35631/ijhpl.27003>
9. Li, Y., Ying, S., Qu, C., & Guan, J. (2022). An experiential learning-based virtual reality approach to foster students' vocabulary acquisition and learning engagement in English for geography. *Sustainability*, 14(22), 15359. <https://doi.org/10.3390/su142215359>
10. Lin, L. (2011). Gender differences in l2 comprehension and vocabulary learning in the video-based call program. *Journal of Language Teaching and Research*, 2(2). <https://doi.org/10.4304/jltr.2.2.295-301>

11. Nor, H. (2022). The practice of video making projects in teaching listening for academic purposes. *Conference on English Language Teaching*, 2, 192-201. <https://doi.org/10.24090/celti.v2.47>
12. Qasem, F., Ghaleb, M., Mahdi, H., Khateeb, A., & Fadda, H. (2023). Dialog chatbot as an interactive online tool in enhancing ESP vocabulary learning. *Saudi Journal of Language Studies*, 3(2), 76-86. <https://doi.org/10.1108/sjls-10-2022-0072>
13. Rafiq, K., Hashim, H., & Yunus, M. (2021). Sustaining education with mobile learning for English for Specific Purposes (ESP): a systematic review (2012–2021). *Sustainability*, 13(17), 9768. <https://doi.org/10.3390/su13179768>
14. Reynolds, B., Cui, Y., Kao, C., & Thomas, N. (2022). Vocabulary acquisition through viewing captioned and subtitled video: a scoping review and meta-analysis. *Systems*, 10(5), 133. <https://doi.org/10.3390/systems10050133>
15. Sartika, K. (2023). The use of Blooket: a study of student's perception enhancing English vocabulary mastery. *English Franca Academic Journal of English Language and Education*, 7(2), 357. <https://doi.org/10.29240/ef.v7i2.7406>
16. Sato, T., Murase, F., Burden, T. (2015). Is mobile-assisted language learning really useful? An examination of recall automatization and learner autonomy. In Helm, Francesca; Bradley, Linda; Guarda, Marta; Thouëсны, Sylvie (Eds), *Critical CALL – Proceedings of the 2015 EUROCALL Conference*, Padova, Italy (pp. 495-501). Research-publishing.net. <https://doi.org/10.14705/rpnet.2015.000382>
17. Suadnyana, I. and Nova, M. (2021). Students' Awareness of Speaking Anxiety in English for Specific Purpose Speaking Project. *EduLia English Education Linguistic and Art Journal*, 2(1), 1-6. <https://doi.org/10.31539/edulia.v2i1.2768>
18. Tran, T. and Nhân, P. (2022). English Language Teachers' Perceptions of the Factors Affecting their English for Specific Purposes (ESP) Teaching. *TNU Journal of Science and Technology*, 227(06), 20-26. <https://doi.org/10.34238/tnu-jst.5739>
19. Ventura, P., Martín-Monje, El. (2016). Learning specialised vocabulary through Facebook in a massive open online course. In Pareja-Lora, Antonio; Calle-Martínez, Cristina; Rodríguez-Arancón, Pilar (Eds), *New perspectives on teaching and working with languages in the digital era* (pp. 117-128)
20. Wu, J. and Liu, Y. (2021). Book review: language learning through captioned videos: incidental vocabulary acquisition. *Relc Journal*, 54(3), 900-901. <https://doi.org/10.1177/00336882211024446>
21. Xodabande, I., Iravi, Y., Mansouri, B., & Matinparsa, H. (2022). Teaching academic words with digital flashcards: investigating the effectiveness of mobile-assisted vocabulary learning for university students. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.893821>
22. Yu, S. (2023). The impact of subtitles and transcripts in disciplinary videos for EAL learners. *Ascilite Publications*, 635-639. <https://doi.org/10.14742/apubs.2023.580>

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

MYTHOLOGY AS A RESOURCE FOR CULTURAL TOURISM

Angelina Titeryakova

University of Food technologies, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: An examination of mythology's role as a fundamental asset in cultural tourism, looking to modern day mythology and its potential as a resource for the cultural tourism sector. Employing a quantitative methodology, this study assesses the level of interest among potential customers regarding pop-culture mythology and its relevance to cultural tourism.

Keywords: cultural tourism, mythology, pop-culture.

Genesis of the myth

For a comprehensive exploration of mythology as a resource within the realm of cultural tourism, it is imperative to commence with a precise definition and an examination of its origins. The term "mythology," commonly employed both within scholarly discourse and everyday language, traces its etymology to the Greek words $\mu\theta\omicron\varsigma$ - story and $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ - teaching/, denoting the teaching of stories. According to Merriam-Webster's Dictionary, mythology is described as a pattern of beliefs that frequently symbolically conveys characteristics or prevalent attitudes within a given group or culture.

Definition

The Encyclopaedia Britannica provides a bases definition of mythology as a symbolic narrative, typically of indeterminate origin and, to some extent, grounded in tradition. These narratives, often entwined with religious convictions, convey stories that seemingly depict actual events. Crucially, myths are demarcated from symbolic behavior such as cults and rituals, as well as symbolic locations or objects like temples and icons. They manifest as specific chronicles involving deities or superhuman entities engaged in extraordinary events or circumstances, existing within a temporal framework distinctly separated from ordinary human experience.

Moscado, in his 2010 work, references additional perspectives on the definition of myths proposed by Adval and Ware in 1998. According to these scholars, myths embody structural

knowledge comprised of a sequence of thematically and temporally interconnected events. They are characterized as anecdotes possessing distinct narrative elements, including a commencement, a plot development, and a conclusive resolution, purposefully crafted to provide entertainment (Moscado, 2010). Bill Moyers, drawing insights from an array of literature on myths, articulates his personal interpretation of their essence, stating, "Myths are stories about the search over the centuries for truth, for meaning, for significance. We all need to tell our own story in order to understand it....We need to know that life means something, that it touches eternity, we want to understand the mysterious and discover who we are" (Камбъл, 2019).

In a conversation with the professor of comparative mythology Joseph Campbell in 1985-1986, when sharing these reflections, Campbell offered his perspective that the quest is not merely about seeking the meaning of life but rather understanding how to experience it. He emphasized that myths play a pivotal role in facilitating this experiential understanding. According to Campbell, the definition of myth is intrinsically tied to the experience of meaning itself (Камбъл, 2019). Burket defines myth as a traditional narrative; whatever its origin, it is characterized by its suitability for telling and retelling stories; myth is itself a cultural tradition (Burket, 1986).

Considering the array of definitions discussed, we can say that the myth is a narrative of traditional origin, encompassing a myriad of beliefs, experiences, and symbols. Central to the essence of myth is the exploration of meaning and direction, reflecting the human quest for understanding and purpose.

History of myth

The genesis of myth dates back to the early stages of humanity, evolving from primal expressions through various sounds imbued with specific meanings, eventually crystallizing into the formation of words. The earliest extant narratives of this nature trace their origins to the advent of writing (Burket, 1986).

In her "Short History of Myth," Karen Armstrong initiates the exploration of mythic history from the era of the Neanderthals. The preservation of their cultural legacy is indebted to archaeological investigations, which have unearthed a wealth of artifacts including burials, tombs, weapons, knives, and evidence of sacrificial practices, providing invaluable insights into the mythic dimensions of their civilization. With their help, we can unravel part of their beliefs, thus touching their mythology. The existence of these traditions tells us that Neanderthals, like *Homo sapiens*, were beings that sought meaning (Armstrong, 2008). Up to this point, the primitive understanding of myth at first sight overlaps with its modern dimensions, but in the beginning it had rather the meaning of something inexplicable, something real in an unreal world. Despite the overlapping elements, after looking at the main five things that the Neanderthals left us as mythology, again elaborated by Armstrong one can gain a more nuanced understanding of how myth evolved over time and the unique characteristics that distinguish its early manifestations from later, more complex iterations. The narratives woven within myths frequently serve as a means to explore, understand, and navigate the profound mysteries and anxieties associated with the human experience of mortality.

1) Mythology is usually inseparable from ritual, as we can see from the bones found that indicate the presence of sacrifices.

2) Myth is something unknown. Most often, Neanderthal myths are associated with graves; they are often extreme and aim to push us out of our comfort zone.

3) A myth is not just a story, it shows us what are the frameworks we must respect and how to make this happen.

4) The myth speaks of another reality that exists alongside ours.

The belief in an invisible, transcendent realm, often perceived as a domain inhabited by gods, constitutes a foundational element of mythology. In the evolutionary trajectory of human thought, this conceptualization of a divine or otherworldly realm forms the basis of what is

commonly identified as the world of the gods within mythological frameworks. In pre-modern contexts, and persisting in certain traditionally oriented tribes and communities today, this worldview is encompassed by what can be termed as a perennial philosophy. This philosophy not only encapsulates mythological concepts but extends its influence into aspects of social organization and rituals, reflecting the interconnectedness of belief systems, societal structures, and ceremonial practices. According to Karen Armstrong, everything that happens in our reality also happens in the other, but in a more intense way, as every earthly reality is a pale copy of the archetype from the other dimension (Armstrong, 2008). The conceptualization of another dimension and reality, rooted in the worldview of the Neanderthals, has persisted over time and stands as one of the enduring functions of mythology. This continuity is discernible in the myths of the ancient world, spanning from Mesopotamia to the Roman Empire. From this epoch, the oldest surviving accounts emerge, portraying gods, demigods, heroes, rituals, practices, and realms closely mirroring our own, yet moderated by the transcendent. These myths serve as conduits for understanding the interplay between the divine and earthly, perpetuating the notion that the archetypal truths of another dimension shape and influence the realities of our world. Perhaps the one that has gained the most prominence is ancient Greek mythology, thanks both to its wide spread throughout antiquity and to the numerous texts and plays that have survived to our days.

The hero in mythos

Ancient Greek mythology is characterized not only by the depiction of gods but also by the prominent presence of heroes. These heroes typically possess a divine connection, with one of their parents being a deity. Divine intervention often plays a role in their conception, and they frequently exhibit a connection to archetypal realities that resonate with aspects of the human experience. This infusion of divine lineage and archetypal resonance imbues the heroes of Greek mythology with a unique blend of human and divine qualities, rendering them central figures in narratives that explore the complexities of mortal and immortal realms.

Joseph Campbell's exploration in "The Hero with a Thousand Faces" identifies various stages that a hero undergoes in their journey. The initial stage is the "Departure," which encompasses several key steps. The mythological cycle commences with a "Call to Adventure," marking the moment when the hero is beckoned by destiny into the realm of the unknown. The hero's subsequent decision holds pivotal significance, as it determines their fate. Opting to either accept or reject the call to adventure becomes a critical juncture, and the chosen path significantly influences the narrative trajectory. Refusing the summons typically results in the premature conclusion of the adventure, often marked by an unhappy ending. In the majority of cases, the hero chooses to embrace the adventure, and a crucial moment of supernatural assistance often occurs at the inception of their journey, providing the hero with the necessary aid or guidance to navigate the challenges ahead.

The hero, having accepted the call to adventure, often receives a boon—be it an item, information, protection, or other forms of assistance—that proves indispensable for the impending quest. This aid becomes a crucial element without which the hero's task would be deemed insurmountable. Crossing the initial obstacle marks the hero's entry into the unknown, signifying the commencement of their quest. The hero's absorption by these mystical forces represents a profound transformative experience, akin to a symbolic rebirth. This stage underscores the hero's departure from the familiar and their immersion into the realm of the extraordinary, laying the foundation for their personal and spiritual evolution and is referred by Campbell as being "in the stomach of the whale," (Campbell, 2004). The various phases of the hero's journey delineate a profound inner calling to embark on a quest of exploration and experience. Upon choosing the unfamiliar yet enticing path, the hero, fortified by received assistance and guidance, gains assurance that they are moving in the correct direction.

Commencing the journey anew, the hero does so with a transformed perspective, heightened ambitions, and receptivity to newfound knowledge. The symbolism of rebirth is aptly employed to convey this metamorphic process, encapsulating the hero's departure from the familiar, the shedding of old identities, and the embrace of a revitalized and open-minded approach to the challenges and revelations awaiting them on their mythic odyssey.

The second step in the mythological journey is the initiation, which commences with the "Road of Trials." In this phase, the hero confronts a series of challenges that must be overcome to achieve the ultimate goal, marking a pivotal and significant segment of the myth. Following the trials, there is another noteworthy element, not often found in conventional narratives—the "Meeting with the Goddess." This encounter with a feminine figure, representing the divine feminine or creative forces, is a crucial step in the hero's journey. The woman, embodying an artistic and nurturing presence, serves as a natural extension of the meeting, symbolizing the interconnectedness of the hero's journey with broader cosmic and creative forces.

In the hero's journey, the phase of reconciliation with the father represents a poignant moment where the now wiser hero encounters forgiveness or reaches a comparison with a father figure. This marks a crucial step towards achieving balance and personal growth. Following this reconciliation, the hero has the potential to attain "apotheosis"—a state of transcendent or divine existence. This culmination often leads to the hero experiencing ultimate grace and fulfillment (Campbell, 2004). If we accept Karen Armstrong's theory that myths don't just tell us how the gods live because we're curious, but exist to show people an example and a guideline for how they should live and behave (Armstrong, 2008), we can say that the different stages in the hero's journey, such as development, life trials, finding a partner, and achieving grace, can be symbolically linked to the initial phase of a person's conscious life. In a broader cultural and historical context, reproduction has been a fundamental aspect embedded in traditions and cultures since ancient times, including in the Neolithic period. The imperative to reproduce, often seen as a means of safeguarding the continuity and survival of the community or society, has been a cornerstone of human traditions aimed at preventing extinction. This biological and cultural imperative has left an indelible mark on the narratives, myths, and social structures of various civilizations throughout history. Mircea Eliade in his work expresses a similar opinion, as Armstrong, that all imitations of the archetype (repetitions of the character) help a person to transfer to the other reality (Eliade, 1959) through similar experiences.

The third stage of the mythological journey is the return, which again depends on the hero's choice. Some adventures end here with a moment of return, while others continue their development with the magical flight. When the journey is successfully completed, the hero receives the next task, which is again supported by supernatural items, spells and omens.

Salvation from outside [forces] refers to instances where earthly realities intervene to rescue the hero from divine challenges. Through repeated crossings of this invisible barrier, the hero attains mastery over both earthly and divine realms. This mastery grants the hero the ability to freely navigate between these worlds. With newfound freedom, the hero contemplates the cyclical nature of life and death, symbolically closing the circle of their journey (Campbell, 2004).

Modern day mythos

This pattern persisted throughout the Middle Ages, evident in various mythological traditions such as Norse mythology. In Norse cosmology, Earth, known as Midgard, was one of nine realms that coexisted simultaneously (Davidson, 1981). Parallels to the journey of the mythical hero as described by Joseph Campbell can be discerned in monotheistic religions such as Christianity and Islam, where figures such as Jesus and Allah respectively, assume roles akin to that of the hero. In the modern world, mythology continues to resonate not only within theological contexts but also pervades popular culture, particularly in literature and visual media. Various franchises draw upon mythic themes and archetypal motifs to captivate audiences and

convey timeless narratives of heroism, adventure, and transcendence. During his conversation with Joseph Campbell, Bill Moyers gives an example of how when asked to his son why does he go to see the Star Wars movies so many times, he answers '*For the same reason you've been reading the Old Testament all your life*' (Камбъл, 2019). If we take Star Wars as an example, we witness the embodiment of mythological themes through characters like Luke Skywalker. The expansive world of Star Wars is replete with its own narratives, myths, and lore, which bear resemblances to our reality while also featuring just enough significant deviations. The presence of mythological elements is pervasive across a multitude of franchises beyond Star Wars, including Star Trek, Lord of the Rings, Harry Potter, Game of Thrones, and the Marvel and DC universes, among others. Through their storytelling, they provide audiences with a sense of wonder, excitement, and contemplation, much like the myths of old, demonstrating the enduring relevance and power of mythological themes in modern popular culture.

Myths in tourism academia

The interpretation of mythological narratives and the associated rituals remains a subject of contention within the realm of scholarly inquiry. While certain perspectives may dismiss myths as seemingly preposterous tales, others perceive them as expressions of imaginative constructs and fictional narratives. (Burket, 1986).

We already explored the ancient conceptualizations of myth, which were intricately intertwined with theology and the divine realm. Conversely, contemporary perspectives often emphasize the individual's subjective experience as central to myth interpretation. However, the evolution of myth interpretation has traversed various interpretive frameworks. Notably, during the Enlightenment era, the lexicons of myth and theology became entangled, assuming nearly synonymous connotations. Moreover, until the 19th century, references to myth predominantly conjured associations with the ancient Greek corpus. (Sloek, 1966), Under the pervasive influence of the Renaissance, which had commenced several centuries prior, which turned to ancient Greek culture and art. s the scope of mythology expands in science, theories begin to appear that connect ancient myths with modern rituals and understandings of time. James Frazer, a prominent anthropologist and folklorist of the late 19th and early 20th centuries, posits that myth transcends mere isolated or primitive ideation. Rather, Frazer contends that ancient shamans and contemporary researchers alike adhere to similar underlying principles, wherein events unfold sequentially, driven by enduring human exigencies. (Sloek, 1966), trying to find common ground between the eras. Edward Burnett Taylor, another anthropologist who lived at the same time as Fraser, suggests that the cognitive frameworks of primitive cultures, as manifested in their conceptions of death, suffering, sleep, and dreams, afford them a philosophical equivalence with their modern counterparts. (Sloek, 1966).

In contemporary scholarship, myth and its multifaceted expressions are subject to examination across various scientific disciplines, including psychology, anthropology, and sociology. On the other hand, within the domain of tourism studies, the exploration of myth remains relatively sparse, despite its significant relevance as a resource within the industry. Among the social sciences, anthropology emerges as the discipline most fecund in its contributions to the understanding and application of myth within the context of tourism (Korstanje²⁰¹⁴). Tourists these days don't just want to stand on the beach and get a tan, they want to immerse themselves in culture, meet local people and have authentic experiences (ITB Berlin, 2024); strive for memorable experiences (Boz, 2018).

In his 2015 study, Perez-Aranda posited that contemporary tourists aspire to attain psychological rewards throughout their journeys. These rewards encompass elements such as inspiration, authenticity, a sense of belonging to specific communities, as well as the discovery of intrinsic value and meaning in their travel experiences (Perez-Aranda ^{et al.}, 2015). In accordance with the European Commission for Education, Culture, Youth, and Sport, culture,

particularly history and traditions inherent to a destination, hold significant potential to foster sustainable economic growth, job creation, and promote social cohesion. According to the 2015 UWTOT Tourism and Culture Study, it is observed that international tourist arrivals dedicated to cultural tourism are experiencing a consistent upward trajectory, outpacing the growth rate of total tourist arrivals. (Boz, 2018).

As per the World Tourism Organization's definition, cultural tourism predominantly encompasses two key components: cultural heritage, which encompasses tangible and intangible aspects, and modern culture, which encompasses a diverse array of expressions including films, fine arts, design, fashion, exhibitions, new media, and other contemporary cultural manifestations (UNWTO, 2024). The realm of intangible cultural heritage, to which myths inherently belong, increasingly captivates individuals seeking to delve into the emotional depth and significance imbued within material artifacts. This interest underscores the notion that every material heritage possesses an intangible value, enriching the human experience by evoking profound sentiments and cultural connections (Boz, 2018).

An important part of intangible cultural heritage are myths and legends, pivotal in elevating the tourist experience into one that is truly memorable. The narratives woven around historical events and characters serve as indispensable resources, providing fertile ground for tourists to envision compelling stories with significant tourism appeal (Perez-Aranda ^{et al.}, 2015).

The depictions of cultural representations wield significant influence over destination selection, serving as guiding parameters for tourists upon arrival. These representations not only shape the contours of their exploratory paths but also influence the narratives that tourists construct about their experiences (Boz, 2018).

Tourist sites inherently embody a fusion of the imaginary and the tangible, with these dimensions intertwined inextricably. Embracing the notion that tourism serves as a narrative medium, it follows that the richness of the tourist experience hinges upon the accessibility and manner of storytelling dissemination (Boz, 2018).

Usage of myths in cultural tourism

In the contemporary landscape of global tourism, an escalating number of destinations are capitalizing on their intangible assets, such as myths and legends, to craft enticing tourism offerings. Given the rapid pace of development coupled with intensifying competition among destinations, there arises a compelling need to reassess prevailing strategies. Traditional cultural elements, while undoubtedly valuable, may no longer suffice in the face of evolving tourist demands. Consequently, there is a burgeoning imperative to integrate elements of popular culture alongside traditional cultural narratives to maintain competitiveness and appeal to diverse tourist demographics (Griffin et al., 2013).

A notable exemplar of the diversification of cultural tourism through mythology is the city of Dubrovnik. Renowned as a perennially popular tourist destination, Dubrovnik captivates visitors with its storied past, impeccably preserved fortress walls, and breathtaking vistas. In contrast to other economic sectors within the country, the tourism industry experienced notable growth between 2009 and 2014, playing a pivotal role in stabilizing the national economy. While Dubrovnik had long attracted significant tourist interest prior to 2011, its allure was further augmented when portions of the globally acclaimed television series "Game of Thrones" began filming in the city starting in 2012. Dubrovnik's portrayal as King's Landing has catapulted the destination to international fame, captivating fans of the series and the accompanying literary works. Renowned for its recurring appearances throughout the series, Dubrovnik's allure is further heightened as it becomes enshrouded in the mystique of political intrigue, clandestine machinations, and secrets characteristic of the narrative (Tkalec et al., 2017), which viewers bring to the real world and look for as an authentic experience in Croatia when visiting. According to data from the National Statistics Agency of Croatia, the period spanning from 2011

to 2015 witnessed a notable surge in visits to Dubrovnik, with a remarkable increase of 37.9%. Concurrently, overnight stays experienced a significant uptick of 28.5%. (Tkalec et al., 2017).

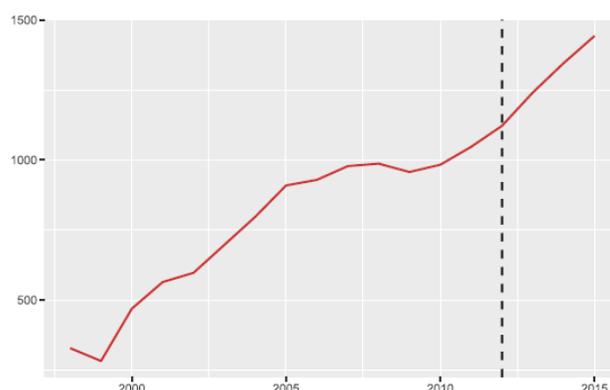

Fig. 1 Tourist arrivals (in thousands) (Tkalec et al., 2017)

Furthermore, there exists a consistent upward trend in the number of visitors opting to purchase tickets for ascending the walls of medieval Dubrovnik, a prominent feature prominently showcased in the series.

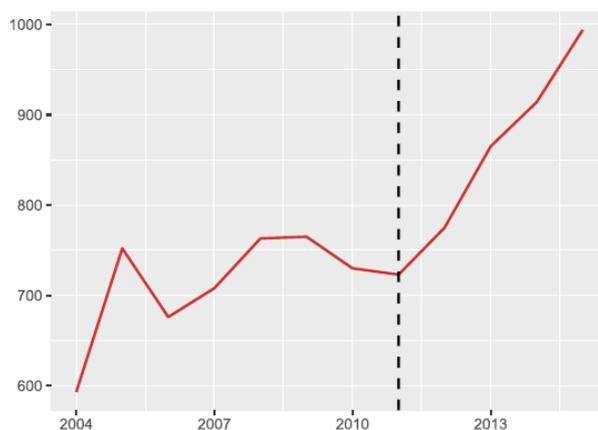

Fig. 2 Tickets sold to visit the walls of Dubrovnik (in thousands) (Tkalec et al., 2017)

Travelling for pop-culture mythology purposes – a quantitative approach

Similar examples are observed across various destinations worldwide that have strong ties to the film industry and popular media. Enthusiasts of pop culture mythology exhibit a distinct inclination to prioritize visits to destinations that resonate with their interests in these realms. This trend underscores the significant influence of pop culture on travel preferences, with fans actively seeking out destinations that offer immersive experiences aligned with their cinematic and media-related passions. Within the ambit of a quantitative investigation pertaining to the intersection of travel for tourism purposes and its interplay with contemporary pop-cultural mythology, a study was conducted at Megacon London 2024. This study entailed the dissemination of an online survey facilitated through a QR code distribution method. Through this approach, it became feasible to gauge the level of interest regarding the subject matter among a targeted demographic of fans within the Megacon London event attendees. Responses were gathered on-site from event attendees spanning two days, strategically timed to capture periods of anticipated higher foot traffic—one session conducted post-lunch and the other pre-lunch. The selection of Megacon London as the survey venue was driven by the congregation of individuals who harbor a fondness for media mythology and exhibit interest in travel experiences tied to this theme. Moreover, to broaden the outreach and engage a larger audience, the survey

was additionally shared during the event and disseminated in an online format through the official Megacon Discord group. The survey garnered responses from a cohort of approximately 104 to 114 individuals. It is noteworthy that a subset of ten respondents opted not to answer the final four questions. Among these individuals, eight hailed from Bulgaria, while one respondent each originated from the United States and Ireland.

In response to the initial question pertaining to gender self-identification within the demographic section, women constituted the predominant demographic, comprising 62.93% of the respondents. This figure notably surpasses the next largest demographic segment, which comprises men, accounting for 32.76% of the total respondents—a proportion approximately half that of women. In response to the second question concerning the age demographics of the respondents, the distribution appears relatively evenly dispersed across different age groups. Notably, the highest proportion, constituting 25.86% of respondents, falls within the oldest demographic category of 55 years and above. Furthermore, the respondents can be broadly segmented into two nearly equivalent groups: those aged under 35 and those aged over 35, each comprising a roughly equal share of respondents. The final demographic query concerning the respondents' residential locations revealed a notable distribution. The United States emerged as the primary domicile for respondents, constituting 34.21% of the total, followed closely by Great Britain with 25.44%. Bulgaria trailed slightly behind, representing 24.56% of respondents. Other countries, including Australia, Canada, Brazil, Belgium, the Bahamas, Denmark, Germany, Greece, and Sweden, each accounted for 0.78% of respondents. It is evident that the collected data predominantly reflects the interests, attitudes, and desires of individuals residing in Europe and North America. Among the respondents who completed the survey, the majority, comprising 41.23%, indicated that they engage in pleasure travel once or twice annually. Following this, 26.32% of respondents reported traveling less than once a year, while 21.92% indicated traveling three to four times annually. A smaller subset, constituting 10.53% of respondents, reported engaging in pleasure travel more than five times per year.

In order to gauge the preferences of individuals interested in pop culture mythology, the survey included a question presenting several prominent franchises for respondents to select their favorites from. The results demonstrated a notable level of similarity among the franchises, indicating that consumers harbor interest in multiple franchises concurrently. "Doctor Who" emerged as the most favored franchise, garnering the highest score of 16.70%, closely followed by "Harry Potter" with 15.11%. Other franchises, including "Marvel" (13.20%), "Star Wars" (12.92%), "Lord of the Rings" (12.52%), "Star Trek" (11.53%), "Game of Thrones" (9.54%), and "DC Universe" (8.55%), also garnered notable levels of interest among respondents. When questioned if they had visited locations associated with their preferred franchise, a little over half of respondents, constituting 53.10%, indicated that they had not visited such a location. The other 46.90% of respondents, affirmed having visited a place connected to their interests in the field.

As we saw from the previous question, about half of the respondents have already been to a location that is related to their favorite media, and when asked if they would be interested in visiting such a place, 91.6% answered positively and 8.04% answered negatively. An extremely high percentage of fans would like to visit sites that are tied to modern mythology. This includes both locations where scenes from various movies and series were filmed, as well as locations that inspired them or even those that are mentioned in the given pop-culture media.

According to the survey results, a significant majority of respondents, accounting for 67.57%, expressed interest in the prospect of partaking in a tour of locations associated with pop-cultural mythology. However, a notable portion, comprising 22.52% of respondents, remained undecided, while 9.91% indicated a lack of interest in such a service. It is worth noting that individuals who are hesitant may be swayed through targeted promotion or additional information provided at the point of booking. Additionally, it is pertinent to differentiate between

tourists who visit locations solely for sightseeing purposes and those who have cultural enrichment objectives in mind.

When queried about their preference for the type of tourist trip they would utilize, the highest proportion of respondents, comprising 33.64%, expressed a preference for joining an organized tour. Following closely behind, 30.91% indicated a preference for independent travel, wherein they would handle all trip arrangements themselves. A smaller subset, representing 19.9% of respondents, favored a hybrid approach, whereby they would travel independently but have the trip organized by a tour operator or agent. The analysis reveals an intriguing pattern regarding age groups and preferred travel arrangements. Individuals opting for organized tours or seeking assistance from travel agents tend to be clustered in the higher age brackets. Conversely, those inclined towards independent travel predominantly fall within the younger age categories. This suggests a generational divergence in travel preferences, with older individuals exhibiting a greater propensity for structured, guided experiences, while younger demographics prefer greater autonomy and flexibility in their travel endeavors.

When on-site, the survey reveals that 30.48% of respondents express a preference for hiring a tour guide. Close behind, at 28.57%, are those who opt for independent exploration, meticulously preparing in advance and relying on information boards onsite. Additionally, 23.81% indicate a preference for utilizing an audio-guide system, while 17.14% opt to solely rely on reading information signs on the spot, without prior preparation. These findings highlight the diverse range of preferences among respondents when it comes to navigating cultural sites.

Very often sites associated with pop culture mythology are located in more than one country, often adjacent to each other. When asked about the preference of the duration of the tour, a significant majority, constituting 65.38% of respondents, express a preference for longer tours. Among them, approximately half (32.69%) favor staying within a single country, while the remaining half (32.69%) opt for tours spanning multiple countries. Conversely, 34.62% of respondents prefer shorter tours limited to a single country. These findings underscore the market's potential to cater to diverse preferences, accommodating both shorter visits focused on media mythology sites and longer itineraries that can be seamlessly integrated with visits to other destinations.

When asked about how many days they would prefer to spend on such a trip 33.33% would spend between four days and a week on a similar tour, 26.47% would allocate between two and four days, 17.65% only one day, 16.67% ten days, 5.88% would allocate more than ten days for a similar type of tour.

When queried about the importance of verbal communication with the local population while traveling 43.27% regarded verbal communication as important, as it aids in gaining a deeper understanding of the local culture, 29.81% expressed that while it would be beneficial if feasible, it is not necessarily crucial, as a lack of verbal communication wouldn't pose a significant issue, 23.80% deemed verbal communication very important, as it contributes to a sense of safety and better orientation while traveling. A small 2.88% indicated that verbal communication with locals is inconsequential, as they do not prioritize such interactions and a small percentage of 0.96%, remained neutral on the matter, expressing indifference towards verbal communication with the local population.

The survey results targeting fans of pop-culture mythology indicate a keen interest in visiting locations and tourist sites associated with their favorite franchises. The majority of respondents fall within the paying age demographic and are willing to dedicate approximately a week to exploring one or more sites, primarily for cultural tourism purposes. To enhance their experience, they prefer participating in circular tours that provide insights into the mythology and pop-cultural heritage of the site in various forms.

Furthermore, to gain a deeper understanding of the local culture surrounding these locations, tourists express a preference for being able to communicate verbally with the local

population. In the modern era, achieving this connection is facilitated not only through language proficiency but also with the aid of technology.

Conclusion

The definitions provided by various scholars offer nuanced perspectives on the nature of mythology. The overall definition that can be said from the different variants provided highlight mythology as narratives of traditional origin, exploring diverse beliefs and symbols, and reflecting humanity's quest for understanding and purpose.

The genesis of mythology traces back to humanity's earliest stages, evolving from primal expressions to the formation of words with specific meanings. Neanderthal myths, often associated with graves, push the boundaries of comfort and offer insights into their beliefs. These early myths, while primitive, share overlapping elements with modern dimensions, reflecting a quest for meaning in an inexplicable world. Ancient Greek mythology, with its wide spread and surviving texts, stands out prominently in this continuum, depicting gods, demigods, and heroes in realms reflecting both divine and earthly influences.

The persistence of mythological patterns throughout history is evident in various traditions, including but not limited to Norse mythology, Christianity and Islam. Mythology remains influential in modern culture, permeating literature and visual media. Franchises like Star Wars, Marvel, Harry Potter, DC and others draw upon mythic motifs, captivating audiences with tales that evoke wonder and contemplation. These narratives demonstrate the timeless power and relevance of mythology in shaping modern popular culture.

Contemporary tourists seek psychological rewards from their journeys, including inspiration and authenticity. Cultural tourism, encompassing tangible and intangible heritage, is on the rise, with myths playing a pivotal role in enriching tourist experiences. The findings from the survey conducted among enthusiasts of pop-culture mythology reveal a strong desire to visit destinations and landmarks associated with their beloved franchises. Most of the participants belong to the demographic capable of spending on travel and express a willingness to devote approximately a week to exploring these sites, primarily driven by their interest in cultural tourism. Overall, the results suggest that fans have a strong interest in experiences that involve their favourite franchises, indicating that there is indeed a place for mythology in cultural tourism.

References

1. Камбъл, Джоузеф; Мойърс, Бил – „Силата на мита“; Сиела; София; 2019 / Campbell, Joseph; Moyers, Bill - The Power of Myth; Siella; Sofia; 2019.
2. Armstrong, Karen – ‚A short history of Myth‘, Chapter I; Canongate Books Ltd; Edinburgh; 2008.
3. Boz, Mustafa – ‚Myths and legends in destination tourism marketing: the story of Hero and Leander – Canakkale, Turkey‘. Heritahe tourism beyond Borders and civilizations; Proceeding of the Tourism Outlook Conference; 2018.
4. Burket, Walter – ‚Homo Necanus‘. The Antrhopology of Ancient Greek sacrificul ritual and myth‘. University of California Press; Berkley; 1986.
5. Campbell, Joseph – ‚The hero with a thousand faces‘; Princeton University Press; New Jersey; 2004.
6. Davidson, Hilda R.E. – ‚Gods and Myths of the viking age‘; Bell Publishing Company; New York; 1981.
7. Eliade, Mircea – ‚Cosmos and history. The mythof the eternal return‘; Harper Torchbooks; New York; 1959.
8. Griffin, K.; Raj, R.; Morpeth, N. – ‚Introduction to cultural tourism philosophy and management‘. Cultural Tourism. (Eds.) Griffin, K.; Raj, R.; Morpeth, N.; CABI; 2013.

9. Korstanje, M. – ‘Exegesis and myths as methodologies of research in tourism’. *Anatolica: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, Vol.25, №2; 2014.

10. Moscardo, G. – ‘The shaping of tourist experience: the importance of stories and themes’. *The tourism and leisure experience: consumer and managerial perspectives. Aspects of Tourism*; Channel View Publications; Toronto; 2010.

11. Perez-Aranda, J. R.; Guereiro, Manuela; Mendes, Julio – ‘Myths and legends used in tourism communication as a resource? The case of Algarve online brochures’; *Enlightening tourism. A pathwalking journal*, Vol.5, №1; 2015.

12. Sloek, Johannes – ‘Devotional Language’; *Theologische Bibliothek topelman*; B1.77; Walter Gruyter; Berlin/New York; 1996.

Tkalec, M.; Zilic, I.; Recher, V. – ‘The effect of film industry on tourism: Game of Thrones and Dubrovnik’ *International Journal of tourism research*, Vol.19, Issue 6; 2017.

13. Encyclopaedia Britannica < <https://www.britannica.com/> >

14. ITB Berlin < <https://www.itb.com/en/> >

15. Merriam-webster dictionary – Mythos < <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mythos> >

16. UNWTO; Tourism and Culture < <https://www.unwto.org/tourism-and-culture> >

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Академично издателство „Талант“

*Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив*

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Academic Publishing House „Talent“

*University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria*

<http://science.uard.bg>

METAPHYSICS OF THE CITY. SECULARISM AND THEOCRACY. THE ANTAGONISM "WITH GOD" OR "WITHOUT GOD"

Krasimir Asenov

University of agribusiness and rural development, Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The concept of the divine origin of cities is a universal metaphysical doctrine shared by many ancient civilizations. The idea that cities were created or blessed by gods was fundamental in the ancient world, which was an important condition for the legitimization of power and the importance of cities as centers of religious, political and cultural life. In a metaphysical context, the city can be defined as a complex ontological phenomenon that goes beyond its material manifestations and functions as a place of dialectical tension between the human and the transcendent. It is not just a physical center of social, economic and political structures, but also a symbolic space in which fundamental philosophical categories such as time, sacred and profane space, order, chaos and identity are embodied.

One of the main theses of the article is that the city is not only a physical, but also a metaphysical space that reflects fundamental ideas about human existence, power and spirituality. The balance (or conflict) between secularism and theocracy shapes the character not only of cities and their societies, but also of human existence itself, for life “with God” or “without God”. The article is an attempt to show how secularism and theocracy (the profane and the sacred) create different models of organization of society and the symbolic dimensions of urban space. It invites not only a deeper understanding of these interactions and their imprint on urban space in a historical, cultural and philosophical context, but also sheds light on a fundamental and ontological question related to the quintessence of human existence – existence “with God” or “without God”.

Keywords: metaphysics of the city, secularism, theocracy, "with God", "without God".

МЕТАФИЗИКА НА ГРАДА. СЕКУЛАРИЗЪМ И ТЕОКРАЦИЯ. АНТАГОНИЗЪМЪТ „С БОГ“ ИЛИ „БЕЗ БОГ“

Красимир Асенов

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Резюме: Концепцията за божествения произход на градовете е универсална метафизична доктрина, която се споделя в много древни цивилизации. Идеята, че градовете са създадени или благословени от богове, е основополагаща в древния свят, което е важно условие за легитимирането на властта и значението на градовете като центрове на религиозен, политически и културен живот. В метафизичен контекст *градът* може да бъде дефиниран като комплексен онтологичен феномен, който надхвърля материалните си проявления и функционира като място на диалектично напрежение между човешкото и трансцендентното. Той е не просто физическо средище на социални, икономически и политически структури, но и символично пространство, в което се въплъщават фундаментални философски категории като време, сакрално и профанно пространство, ред, хаос и идентичност.

Една от основните тези на статията е, че градът е не само физическо, но и метафизично пространство, което отразява фундаментални идеи за човешкото съществуване, властта и духовността. Балансът (или конфликтът) между секуларизма и теокрацията оформя характера не само на градовете и техните общества, но и на самата човешка екзистенция за живот „с Бог“ или „без Бог“. Статията е опит да се покаже как секуларизмът и теокрацията (профанното и сакралното) създават различни модели на организация на обществото и символните измерения на градското пространство. Тя приканва не само към по-дълбоко разбиране на тези взаимодействия и техния отпечатък върху градското пространство в исторически, културен и философски контекст, но хвърля светлина и към един фундаментален и онтологичен въпрос, свързан с квинтесенцията на човешкото битие – съществуване „с Бог“ или „без Бог“.

Ключови думи: метафизика на града, секуларизъм, теокрация, „с Бог“, „без Бог“.

ВЪВЕДЕНИЕ

Градът съчетава два основни аспекта: *материален аспект* – проявяващ се чрез архитектурни структури, инфраструктура и урбанистични модели, които отразяват човешкия стремеж към ред и устойчивост в хаотичния природен свят и *нематериалният аспект* – включващ културните, духовните и символичните значения, които градът придобива чрез историята, ритуалите и идеологиите на своите обитатели. Метафизичното измерение на града го позиционира като мост между вътрешния свят на човека (субективното) и външния свят (обективното). Той се явява сцена, на която се реализира непрекъснатият стремеж към хармония между земното и божественото, светското и сакралното, индивида и колектива. Освен това, градът може да бъде разглеждан като топос на антропоцентрична трансцендентност, където човешката цивилизация пресъздава космическия ред чрез урбанистично планиране и културно производство. В този смисъл, градът не е просто териториално организирано пространство, а метафизична конструкция, която отразява дълбинни структури на битието и съдържа в себе си метафората за човешкото съществуване като част от универсалния космос. И независимо от сложните и дълбоко вплетени в градската тъкан екзистенции на метафизичното и материалното, взаимното им съществуване често е под формата на ясно изразена дихотомия. И тази дихотомията между материалния и метафизичния град е концептуална рамка, която

разглежда града като пространство, съчетаващо физическата му форма и инфраструктура с по-абстрактните, символични и културни измерения, които го дефинират.

И ако материалният град представлява неговата физическа същност: улици, сгради, мостове, транспортни мрежи и всички други видими и осезаеми елементи, които формират урбанистичната среда акцентирайки върху функционалността, удобството и безопасността, то метафизичният град, от друга страна, включва нематериалните аспекти на градския живот, изразяващи се чрез културните символи, асоциирани с града, социалните взаимодействия и идентичности, историческите наративи и колективната памет, духовните и емоционалните преживявания, или всичко онова, което се възприема и преживява отвъд чисто физическите му измерения. И ако материалният Париж е Айфеловата кула, мостовете на Сена или Шанз-Елизе, то метафизичният Париж е усещането за романтика, град – символ на любовта, „градът на светлината“ и т.н.

Степента на противостояние между материалния и нематериалния град варира както в исторически, така и в културен план – от дихотомия към дуализъм и обратно.

Хилядолетия принципите на теокрацията¹ господстват в традиционните общества, при които религиозната власт е доминираща, а законите се основават на свещени текстове или религиозни принципи. В теократичните общества духовните лидери често изпълняват функции, които комбинират религиозното и светското управление. Традиционните общества често се възприемат като контрапункт на модерните и индустриалните общества, при които принципите на секуларизма са основни градивни сили. В много отношения двата вида социални организации – теокрация и секуларизъм, представят напълно противоположни възгледи за структурата на битието. Тази дихотомия често създава напрежение и в управлението и развитието на градовете. Процесът на отдалечаване на града и обществото от теокрацията и преминаването към секуларизъм започва в различни периоди и региони, но исторически той може да се свърже с ключови събития, движения и идеи в историята на Европа и Близкия изток. Този процес е сложен, постепенен и многообразен, защото включва промени както в мисленето, така и в социалните и политическите структури.

СЕКУЛАРИЗЪМ И ТЕОКРАЦИЯ

Противопоставянето между **секуларизъм** и **теокрация** представлява фундаментален въпрос за начина, по който се организират и управляват обществата. То се отнася до различни подходи към връзката между религията и държавата, източниците на власт и ролята на религиозните убеждения в обществения живот. Този конфликт обхваща области като политическа философия, социология, право и история, отразявайки различията в ценностните системи и подходите към управление на обществото. Секуларизмът (от латински *saecularis*, което означава „светски“ или „от този свят“) е идеология и полити-ческа практика, която изисква ясно разделение между религиозната и държавната власт. Основната идея е, че политическите решения трябва да се вземат въз основа на рации-нални и универсални принципи, които не зависят от религиозни догми. *Основни принципи на секуларизма са: разделение на църквата и държавата*, т.е. държавата е неутрална по отношение на религията, като не поддържа или дискриминира нито една религиозна общност; *равнопоставеност на гражданите* – всички индивиди имат равни права, незави-симо от религиозната им принадлежност или липсата на такава; *свобода на съвестта* – гарантира се правото на хората да изповядват или да не изповядват дадена религия. Секуларизмът се появява като ключов принцип на модерните демокрации, особено след Прос-вещението, когато рационалността и индивидуалните права стават основополагащи ценности. В различни държави този принцип се прилага с различна строгост. Ако Франция приема строг секуларизъм (лаицизъм), като ограничава

¹ От гръцки *theos* – „бог“ и *kratos* – „власт“

религиозните символи в публичните институции, то САЩ гарантират свободата на религията, но и избягват официално установяване на религия чрез Конституцията.

За разлика от секуларизма теокрацията е форма на управление, при която религиозната власт е основен принцип на политическата система. В теократичните общества религиозни лидери или институции контролират държавата, като твърдят, че властта им произлиза пряко от божествена воля. Самата дума „теокрация“ идва от гръцки – *theos* (бог) и *kratos* (власт), буквално означаваща „власт на Бога“. В теокрацията законите на държавата често се основават на религиозни текстове или принципи, като те се считат за върховен източник на легитимност. Основните характеристики на теокрацията са: управлението е съсредоточено в ръцете на духовенството или религиозните лидери, които служат като представители на божествената воля; липса на ясно разграничение между религиозни и светски институции; властта се представя като дадена от Бога или като част от религиозния ред; държавната правна система се основава на религиозни текстове или вярвания, като например шериат в ислямските теокрации; теократичните държави често не толерираат други религии или идеологии и т.н. Като исторически примери за теокрация може да се посочат: Древен Египет – фараонът се считал за бог или за представител на божествата на земята. Властта му била едновременно светска и духовна; Тибет (до 1950 г.) – управлението на Далай Лама представлява пример за будистка теокрация, където религиозният водач е и политически лидер; Папската държава (до 1870 г.) – Папата управлявал територии в Италия, съчетавайки духовна и светска власт; Иран (след 1979 г.) – Ислямската република на Иран е съвременен пример за теокрация, където върховният лидер е религиозна фигура, а законодателството се основава на шериата.

Когато се разглеждат като бинарна опозиция феномените секуларизъм и теокрация, несъмнено модерният секуларизъм се противопоставя на теокрацията, която е по-характерна за традиционните общества и до модерната епоха. Кои са основните предимства на теокрацията? Общите религиозни вярвания могат да сплотят населението около една обща идеология, което формира в обществото чувство за единство и стабилност. Друг важен момент при теокрацията са ясните морални основи, които регулират взаимоотношенията в обществото и са следствие от религиозните закони, които най-често са съставени от строги правила за морал и поведение. Друг положителен аспект на теокрацията – може да се формулира като *мотивирана власт*, т.е. лидерите на теокрациите могат да бъдат възприемани като носители на божествената истина, което засилва тяхната легитимност. Отвъд предимствата на теокрацията, съществуват и негативни аспекти, които са характерни за всяка теокрация, независимо от хронотопа ѝ. Така например теокрациите често налагат строги ограничения върху свободата на религията и изразяването, а несъгласието с властта може да бъде третирано като богохулство, т.е. притежават потенциал за репресии. При теокрацията различията в убежденията и ценностите не се толерират, което е явна форма на липса на плурализъм. Най-често при нея управлението е ограничено от фиксирани религиозни догми, които не отразяват промените в обществото, т.е. догматизмът е част от нейната същност. Сливането на религиозната и политическата власт при теокрацията несъмнено е предпоставка за злоупотреби.

Днес теокрациите са рядкост, но все още съществуват. В Иран управлението на държавата е поверено на върховния лидер (аятолаха), като религиозните принципи се прилагат в правната система. Във Ватикана, макар и с по-ограничена роля, Папата е както духовен, така и светски лидер на тази малка теократична държава. В Саудитска Арабия, въпреки че официално не е теокрация, законите на страната са изцяло базирани на шериата. Дебатът за теокрациите, който днес се води в обществото, касае най-често правата на човека, особено по отношение на малцинствата, жените и свободата на словото. Като поддръжниците твърдят, че теокрацията осигурява стабилност и морални

устои, докато критиците посочват липсата на демократични принципи и репресивния характер на такива режими. Дори в неконвенционалните теокрации религията често играе значителна роля в оформя-нето на политическите системи (напр. Индия, Турция или Израел).

Теокрацията е уникален модел на управление, който се корени в сливането на духов-ното и политическото. Докато тя предоставя морална основа за законодателство и управле-ние, липсата на гъвкавост и потискането на алтернативни възгледи често я правят обект на критика. В съвременния свят теокрациите се намират на кръстопът между традицията и натиска за модернизация, което поставя под въпрос тяхното бъдеще.

СЕКУЛАРИЗМЪТ – ГРАДЪТ КАТО АВТОНОМНА СФЕРА

Секуларизмът е една от най-съществените концепции за разбирането на модерния град, разглеждан не само като физическо пространство, но и като автономна социална, културна и политическа сфера. В този контекст, секуларизмът предлага модел, при който градът се отделя от религиозните институции и авторитети, а социалният ред се изгражда върху рационалност, граждански права и независимост от божествени или сакрални принципи. Секуларизмът е философска концепция, която изразява принципа на отделяне на религията от публичния и политическия живот. Основите му могат да бъдат проследени до Епохата на Просвещението, когато рационалността и индивидуалните свободи започват да доминират в разбирането за обществото. Идеите на мислители като Джон Лок, Иммануел Кант и Жан-Жак Русо предоставят основа за модерния секуларизъм, подчертавайки автономията на човешкия разум. В същия аспект Макс Вебер твърди, че модерността е процес на разпадане на сакралния поглед към света, при който рационалните институции заместват традиционните религиозни структури. Градът се превръща в център на рационалната организация, автономна от сакралното².

Градовете през по-голямата част от човешката история са били тясно свързани с религиозни принципи. В древните градове религиозните храмове и церемонии са били в центъра на градския живот. Например, в Месопотамия и Египет градовете са изградени около храмове, а управлението е теократично. В средновековна Европа градовете като Париж, Рим или Кьолн са били организирани около църкви и катедрали, а религиозните институции са доминирали публичния живот до модернизацията и Реформацията, когато започват да разхлабват контрола на църквата върху обществото. Градът постепенно се еманципира от религиозния авторитет. Секуларизмът променя характера на града, трансформирайки го в автономна сфера, независима от религиозните институции. Този процес включва няколко ключови аспекта: политическа автономия – секуларизмът установява разделение между държавната власт и религиозните институции. В контекста на града това означава, че управлението и правните системи се основават на граждански принципи, а не на божествени заповеди. Така например френският секуларизъм (*laïcité*) създава рамка, при която религиозната практика се отнася до частната сфера, а публичният живот е доминиран от граждански норми. В архитектурна и пространствена трансформация секуларизмът променя организацията на градското пространство. В традиционните общества религиозните сгради (катедрали, храмове) са били в центъра на града, символизирайки тяхната централна роля в обществото. В модерния секуларен град култур-ните, политическите и икономическите институции заместват тези функции. В градове като Париж или Лондон символите на модерността (музеи, университети, парламенти) изместват сакралните центрове като основни градски символи. В индивидуален план, в секуларния град индивидът е освободен от социалния натиск на религиозната общност. Градът се превръща в пространство за свободен избор, където

² Weber, Max. *Science as a Vocation*. In *From Max Weber: Essays in Sociology*, edited by H. H. Gerth and C. Wright Mills, 129–156. New York: Oxford University Press, 1946.

човек може да изразява идентичността си независимо от религиозни ограничения и още – градът дава възможност за плурализъм и мултикултурност, които често са в конфликт с еднородността на теократичните модели. Градът като автономна сфера предоставя условия за социална мобилност, независими от религиозните йерархии. Той предлага на хората нови форми на идентичност и принадлежност – например чрез професионални, културни или политически мрежи.

Въпреки очевидните предимства, секуларизмът в контекста на града е обект на критика. Духовната празнота – някои философи, като Чарлз Тейлър, твърдят, че секуларизмът води до „загуба на смисъл“, тъй като изключва сакралното от публичната сфера: *Модерният секуларен свят често води до чувство за изпразване на живота от по-висш смисъл. Загубата на връзка с трансцендентното поражда търсене на нови начини за смислено съществуване*³. Градът се превръща в „празна“ среда, фокусирана върху материализма и рационалността. В мултикултурните градове секуларизмът често влиза в конфликт с религиозните идентичности на мигрантите, които търсят място за своите традиции в публичния живот. Някои секуларни държави ограничават видимостта на религиозни символи (напр. забраната на ислямски забрадки във Франция), което предизвиква дебат за границите на свободата на изразяване. Въпреки тенденцията към секуларизация, съвременните градове преживяват завръщане на религиозните институции, особено в контекста на миграцията и глобализацията. Големите градове като Ню Йорк, Лондон или Париж стават арена за диалог (или конфликт) между секуларното и сакралното. В този аспект Юрген Хабермас въвежда понятието „постсекуларизъм“, което предполага, че модерното общество трябва да интегрира религиозните вярвания в публичния дискурс, без да се отрича секуларният характер на държавата⁴. Постсекуларният град е пространство за съвместно съществуване на религиозното и светското. Секуларизмът е основополагащ за разбирането на модерния град като автономна сфера, където рационалността и индивидуалните свободи заменят традиционните религиозни авторитети. Въпреки това, напреженията между светското и сакралното продължават да определят динамиката на градското пространство. В крайна сметка, градът в рамките на секуларизма остава жив организъм, в който въпросът за автономията е не само политически или културен, но и метафизичен – как хората намират смисъл и идентичност в пространство, освободено от сакралното, но все още зависимо от него в своята история и символика.

ТЕОКРАЦИЯТА – ГРАДЪТ КАТО БОЖЕСТВЕН РЕД

Теокрацията, като система на управление и социална организация, не просто обединява религиозното и политическото, но и създава рамка, в която градът функционира като проявление на божествената воля. Градът в теократичен контекст не е само физическо пространство, а и сакрална реалност, чийто ред е продиктуван от религиозни принципи. Настоящата статия разглежда теокрацията през призмата на града – като идея, символ и социален феномен – и как божественият ред формира структурата, живота и идентичността на града. Теокрацията представлява система на управление, при която религиозните лидери и институции упражняват върховна власт. Тя се основава на вярата, че божественият закон е най-висшата легитимация на политическите и социалните структури. Основни характеристики на теократичния модел включват: сливане на сакралното и светското – няма ясно разграничение между религиозни и политически функции. Управлението е част от божествения ред; божествена легитимност – властта на управляващите произтича от Бог или религиозен закон, а не от светски източници; цел на

³ Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 303–304.

⁴ Jürgen Habermas, *Glauben und Wissen*, in *Friedenspreis des Deutschen Buchhandels 2001* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001), 9–34.

управлението – теокрацията се стреми да установи свят, който отразява божествения идеал – място, където земният живот съответства на космическия ред.

В древни общества на Месопотамия и Египет градовете са били центрове на религиозен култ. Зикуратите в Шумер или храмовете на египетските фараони са били символи на теокрацията, където политическата и религиозната власт се преплитат. Фараонът е считан за бог или за проводник на божествената воля. Древният Йерусалим, със своя Храм, е бил пример за теократичен град, управляван от религиозни закони и култ към Яхве. Законодателството и социалният живот в града са били строго подчинени на Мойсеевия закон. В средновековния период, особено в християнския свят, градовете често се управляват от църковни институции. Пример за това е Папската държава, където папата е бил както духовен, така и политически лидер. Градовете като Рим са функционирали като сакрални центрове, проектирани около катедрали, манастири и други религиозни институции. В ислямските теокрации градовете като Багдад, Медина и Мека са модели на теократичен ред. Ислямското право (шерият) управлява всички аспекти на живота, включително градската структура, икономиката и социалните отношения. Джамиите са централни институции, определящи не само религиозния, но и политическия ред. Теократичният град е не просто административен или икономически център – той е смятан за микрокосмос, отразяващ божествения ред. Тази концепция се проявява в следните аспекти: пространствена организация – в теократичния град религиозната институция – храмът, джамията или катедралата – е физически и символичен център. Всички останали структури и функции на града се подчиняват на този сакрален център; сакрална архитектура – градската архитектура често е символична, отразявайки космическия ред. Пример за това са персийските градове, проектирани около концепцията за „райския“ градински град, който отразява съвършенството на божествения свят. Всекидневието на жителите на теократичния град е структурирано около религиозните ритуали. Така например, в ислямските градове времето се измерва чрез молитвените часове. Празниците и религиозните церемонии са неразделна част от социалния живот, придавайки на града ритъм, основан на сакралното време. Обществото в теократичния град е йерархично, като духовенството заема най-високите позиции. Социалната мобилност е ограничена от религиозните роли и предписания, а законите и правосъдието се базират на религиозни текстове, които диктуват както индивидуалното, така и колективното поведение. Разбира се теократичният град е натоварен със силна символика, която го дефинира като божествено място. Така в юдеохристиянската традиция Йерусалим е не само физическо място, но и метафизичен образ на „небесния град“, който олицетворява съвършенството на божествения ред. В ислямската традиция Мека и Медина са сакрални пространства, където вярващите се доближават до божественото.

Теократичният град често предлага силно чувство за общност и стабилност, основано на споделени вярвания, а самото управление на града се възприема като отражение на божествения ред, което укрепва доверието в социалните структури. Без съмнение теократичният град предоставя духовна рамка за живота на индивида, която осмисля всекидневните му дейности. Потискането на плурализма е едно от основните недостатъци на теократичните градове. Те често не толерират религиозното и културното разнообразие, което може да доведе до изключването на малцинствата и редица други слоеве от обществото. Характерното за теократичните общества склонност към отхвърляне на иновациите и фокусирането върху догмите може да ограничи културното и технологичното развитие на градовете. Друг негативен аспект на теокрацията е, че управлението най-често е концентрирано в ръцете на малка група религиозни лидери, което намалява участието на гражданите в управлението.

С развитието на глобализацията и демокрацията, теократичният модел е изправен пред множество предизвикателства. Същевременно, съществува интерес към връщане на сакралното в градовете като реакция на модерния секуларизъм. Постсекуларизмът

предлага възможност за съвместяване на теократични принципи със съвременния градски живот, създавайки нов тип сакрално пространство.

И така – теократичният град е повече от административен център – той е място, където земното и божественото се преплитат. Чрез своите закони, социална структура и симво-лика, теократичният град се стреми да въплъти божествения ред. Въпреки предизвика-телствата пред този модел в съвременния свят, теокрацията продължава да бъде вдъхно-вение за определени общности, които търсят духовно обоснован обществен ред. Градът като божествен ред остава концепция, която поставя въпроси за смисъла на управлението, мястото на религията в обществото и връзката между сакралното и светското.

Взаимоотношенията между секуларизма и теокрацията са едни от най-сложните аспекти на човешката история. Те представляват напрежение между две противоположни концепции за властта: едната основаваща се на автономията на разума и гражданските права, а другата – на върховенството на божествените закони и религиозните институции. Тази динамика е преминавала през етапи на конфликт, компромис и синтез, като всяка от тях е оставила траен отпечатък върху обществото, културата и политиката. Секуларизмът поставя човека и разума в центъра на обществото, докато теокрацията се базира на върховенството на Бог. Този конфликт между земната автономия и божествената власт често води до сблъсъци, които засягат всички аспекти на обществото – от правото и политиката до културата и личната идентичност. В общества с доминиращо религиозно население, теокрацията предлага морална основа за властта. Секуларизмът обаче настоява за универсални закони и равноправие, което често подкопава легитимността на религиозните институции. В мултирелигиозни общества, каквито са постмодерните общества, синтезът между секуларизъм и теокрация може да предложи модел на съвместно съществуване, където религиите участват в обществения живот, но не диктуват неговите основи.

Думите на Ювал Ноа Харири, историк и футуролог: *Секуларизмът може да ни предостави всички ценности, от които имаме нужда*⁵, експлицитно демонстрират заблудите и пристрастията, които са имплантирани в съвременното глобално общество. Харири често аргументира в своите произведения (като *"Sapiens"* и *"21 урока за 21-ви век"*) тезата, че секуларизмът, основан на рационалност, хуманизъм и наука, може да предостави всички необходими ценности за съвременния човек. Макар секуларизмът да предлага значителни морални и философски инструменти, тази теза може да бъде оспорена на философски, антропологичен, исторически и практически основания. Секуларизмът често се основава на хуманизъм и рационалност, но те не предоставят абсолютни морални принципи. Моралът в секуларизма е относителен, контекстуален и подлежащ на промяна. В проти-вовес, религиозните системи предлагат универсални и непроменливи морални кодекси (напр. Десетте Божии заповеди в християнството или шериатът в исляма), които осигуряват стабилност и последователност в етиката. Така например въпросите за абортите, евтаназията или генетичните модификации често предизвикват морални дилеми, които секуларизмът не може категорично да реши. Липсата на „висша морална инстанция“ в секуларизма оставя тези решения на индивидуалната интерпретация. Секуларизмът не предоставя отговор на екзистенциалните въпроси, като например „Какъв е смисълът на живота?“ или „Какво се случва след смъртта?“. Тези въпроси са основополагащи за човешката психика и култура. Религиозните системи предлагат отговори, които не само осмислят съществуването, но и вдъхновяват хората да търсят духовно израстване и морално усъвършенстване. Секуларните общества често се борят с ниските нива на щастие, отчуждение и „духовна празнота“. Изследвания в психологията сочат, че религиозните хора са по-склонни да изпитват чувство за смисъл и удовлетворение от живота. Непоследователността на

⁵ Харари, Ю. Н. 2019. „21 урока за 21-ви век“ Изд. Изток-Запад, стр. 193.

секуларизма в модерната история формира ясно изразена опозиция срещу него- „старанични ефекти“ – пустота, nihilизъм, авторитаризъм и пр. Макар секуларизмът да претендира, че създава морално по-добри общества, историческите факти показват, че секуларните идеологии също могат да доведат до масови трагедии и морален упадък. Могат да се дадат много примери за секуларни режими, които са се опитвали да наложат свои ценности: Френската революция – опитите за премахване на религията и налагането на „култ към разума“ породил по това време във френското общество неопишувем екстремизъм и терор; нацистка Германия – Макар не изцяло атеистична, националсоциалистическата идеология използва секуларни аргументи, за да оправдае престъпленията си срещу човечеството. Много от моралните принципи, които секуларизмът претендира да „притежава“ – като човешкото достойнство, правата на човека и социалната справедливост, всъщност произлизат от различни религиозни традиции. Така например идеята за равенство, широко прокламирана в секуларизма (Свобода, Братство, Равенство), е вкоренена в християнското учение, според което „всички хора са създадени по образ и подобие на Бога“⁶. Ислямът проповядва солидарност и милост към бедните чрез задължителния „закат“ или „зекят“. Будизмът не само учи, но и проповядва активно моралното усъвършенстване и ненасилието. Все категории, които са дълбоко имплантирани в тъканите на голяма част от световните религиозни доктрини. Въпреки че секуларизмът често кодифицира тези ценности, той не може да претендира, че ги е „създал“. Новото хилядолетие, ос-вен всеобхватна и безпрецедентна технологична революция, глобален възход на неоли-берализма и доктрината на трансхуманизма, отново се възражда и човешката нужда от духовност и сакрална екзистенция. Антропологични изследвания ясно показват, че религиозното мислене и вярата в сакралното са универсални аспекти на всички човешки култури. Дори в ясно изразените секуларни общества, хората започват все по-отчетливо да търсят духовни преживявания и по-дълбоки смислови рамки. Секуларизмът, независимо как ще го определим – доктрина, филозофия или политическа концепция (или всичките заедно), докато продължава да отхвърля сакралното, не може да задоволи тази фундамен-тална нужда на човека. Липсата на дълбок резонанс в човешката психика на секуларните абстрактни и технически символи (права, закони и пр.), води до отчуждение и нарастваща криза на морала и идентичността. В голяма част от секуларните общества се наблюдава морален релативизъм и отслабване на колективните ценности, което несъмнено води не само до социално разединение, индивидуализъм, депресия и самота, особено в модерните урбанизирани общества, но и до културна фрагментация, при която липсва обща морална рамка, която да удържи обществото от разпад. Ако приемем за задоволителни отговорите, които дават рационализмът и ортодоксалната наука за това как функционира светът, то отговорът на въпроса „защо“ функционира светът, категорично демонстрира компроме-тираната и ерозиращата същност на секуларизма във вида, в който е.

Секуларизмът се основава на принципите на рационализма и Просвещението, които издигат автономността на разума, науката и човешката воля над религиозния авторитет. Това означава, че секуларизмът предполага прогресивно „разомагьосване“ на света (според термина на Макс Вебер). Вебер използва термина „разомагьосване“, за да опише как модерността, чрез процесите на рационализация, научно обяснение и секуларизация, премахва магическите и религиозните обяснения на света. В традиционните общества хората възприемат света като изпълнен със свещени сили и мистерии. В модерните общества обаче тези обяснения са заменени от научно-рационални подходи, които виждат света като предвидим и контролиран. Според Вебер, този процес води до утвърждаването на рационалността, но същевременно създава чувство на екзистенциална празнота, защото светът губи своите трансцендентни и сакрални значения. Относно десакрализацията на света Вебер казва: *Главната характеристика на модерната*

⁶ Библия, Битие 1:27.

епоха е, че вече не прибъгваме до магия или мистицизъм, за да обясним света или да търсим спасение. Всичко може да бъде обяснено чрез изчисление и научно познание⁷. Според него модерността ще изгласка религията в частната сфера. Съществуват обаче няколко причини да се смята, че секуларизмът може да бъде „обречен“ или поне да срещне сериозни предизвикателства. Едно от тях е екзистенциалната несигурност – от хилядолетия религията е исторически устойчив механизъм за обяснение на смисъла на живота, смъртта и морала. Дори при секуларизирани общества, кризисни моменти като войни, пандемии и икономически катаклизми често водят до възраждане на религиозните вярвания. Друга причина е емоционалната функция на религията – социологически изследвания показват, че религията предоставя принадлежност и социална връзка, които трудно се заместват от секуларните институции. Има достатъчни исторически примери за „обратната секуларизация“. В много общества, които в определени моменти са се опитали да наложат строг секуларизъм (като Турция след реформите на Ататюрк, или комунистическите режими в Източна Европа), по-късно се наблюдава „религиозен ренесанс“ след края на секуларния режим. Това показва, че сакралното трудно може да бъде изцяло изместено. Секуларизмът сам по себе си не предотвратява манипулацията на религията за политически цели, което разбира се води до социални напрежения и понякога до отказ от секуларизма като легитимен модел. В този контекст философи като Юрген Хабермас говорят за „постсекуларна епоха“, в която секуларните и религиозните светогледи съществуват паралелно, т.е. религията се връща в публичното пространство, но с нова функция – като част от плуралистичния диалог, а секуларизмът не разполага с достатъчно виталност и механизми за да елиминира сакралното влияние, поради което се налага да се адаптира към това влияние, или да спре да съществува като доктрина и философия. Защото в общества с дълбоко вкоренени религиозни традиции (пр. ислямския свят), секуларизмът често се възприема като заплаха за културната идентичност и като форма на неоколониализъм. В други (пр. индийската демокрация), религиозните конфликти подкопават самата идея на секуларизма, поради това, че религиозните идентичности крайно се политизират.

И така, секуларизъм или теокрация? Кой е моделът, който ще доминира и ще е водеща парадигма в контекста на постглобалният свят? Дали секуларизмът е обречен или не, е сложен въпрос, който зависи от множество фактори, включително културния, историческия и политическия контекст на различните общества. Едно по-задълбочено научно разглеждане на въпроса би изисквало оценка на теоретичните, историческите и социологическите аспекти на секуларизма, както и на неговите ограничения. Въпреки че секуларизмът остава важен за гарантирането на индивидуалната свобода и равноправието в много общества, той не е универсално приложим и не е имунизиран срещу провал. Неизкоренимостта на религиозната потребност в човешката психика, политически и културни фактори, които поставят секуларизма в противоречие с традиционните ценности, невъзможността на секуларизма да отговори на нуждите от идентичност и принадлежност в условия на глобална несигурност – това са само част от факторите, които поставят принципите на сакралното (теократичното, божественото и метафизичното) над рационалните и материални измерения оказващи влияние и формиращи човешкия дух в постмодерната епоха. Въпреки това, дали секуларизмът е обречен или просто еволюира към „постсекуларен“ модел, зависи от начина, по който обществата се адаптират към променящите се реалности. Твърдението на Ювал Ноа Харири, че секуларизмът може да предостави всички ценности, от които имаме нужда, може да бъде оборено чрез философски, исторически, антропологични и практически аргументи. Секуларизмът има своите заслуги в осигуряването на свобода и плурализъм,

⁷ Max Weber, *Science as a Vocation*, in *From Max Weber: Essays in Sociology*, ed. H. H. Gerth and C. Wright Mills (New York: Oxford University Press, 1946), 129–156.

но е крайно ограничен в предоставянето на абсолютни морални основи, духовна наситеност и смислова дълбочина на човешката екзистенция. Историята и културата показват, че човешкото общество се нуждае от баланс между рационалното (секуларно) и сакралното (теократичното). Опитът на секуларистите да изключат сакралните ценности от биетето на цивилизацията, рискува да създаде свят на морален релативизъм, духовна празнота и културна фрагментация и в своята дълбочина дебатът между бинарната опозиция секуларизъм-теокрация, е всъщност контрадиалог, екзистенциално противопоставянето на свят *без Бог*, срещу свят *с Бог*. Съвременните философи и социолози виждат антагонизма между съществуването с Бог и без Бог като израз на конфликт между традиционния морален ред и модерната секуларност. Според Емил Дюркем, Бог е не само личен източник на смисъл, но и основа за социалния ред. Идеята, че Бог е както източник на личен смисъл, така и основа за социалния ред, е цент-рална за разбирането на Дюркемовата социология на религията. Емил Дюркем разглежда тази идея най-вече в своя основополагащ труд „Елементарни форми на религиозния живот“ (*Les Formes élémentaires de la vie religieuse*), публикуван през 1912 г. В този текст Дюркем изследва връзката между религията, обществото и колективния ред. Той твърди, че Бог и религията не са само въпрос на лична вяра и смисъл, но играят ключова роля в поддържането на социалния ред и колективната солидарност⁸.

Религията и вярата в Бог структурират обществото, обединяват хората и създават морална солидарност. Без Бог, обществото рискува да се разпадне на атомизирани индивиди, които не споделят общ морален кодекс и не чувстват принадлежност към общност. Това може да доведе до състояние на социална аномия – състояние на разпад и липса на обща посока, което прави обществото нестабилно и податливо на кризи. Антагонизмът между съществуването „с Бог“ и „без Бог“ засяга и психологията на човека. Юнг разглежда Бог и религиозните образи като основни архетипи, които структурират човешката психика и създават вътрешна стабилност. За Юнг, Бог е израз на колективното несъзнавано, и връзката с божественото предоставя на човека усещане за вътрешен ред. Без Бог, казва Юнг, човекът губи тази опора и изпада в състояние на психологическа разпиляност – психиката му остава без център, а той се чувства изолиран и безпомощен пред несъзнаваните сили, които обикновено намират форма и смисъл в религиозните вярвания. Юнг пише в „*Архетипите и колективното несъзнавано*“: „Образът на Бога е един от най-древните и универсални архетипи. Той изразява стремежа на човешката психика към цялостност и интеграция.“⁹ В друг труд - „*Психология и религия*“ той казва: „Религията и нейните образи имат незаменима психологическа функция: те структурират несъзнаваното и предлагат посока за човешката душа“¹⁰. Юнг разглежда религиозните представи за Бога като архетип на „Сянката“ и „Самостта“ и подчертава тяхното значение за осъзнаването и вътрешния ред на индивида.¹¹ В „*Отговор на Йов*“ (*Answer to Job*) Юнг задълбочава анализа на ролята на Бога в човешката психика. Той разглежда библейската история за Йов като израз на конфликт между човешкия морал и Божията воля. Юнг интерпретира Бог като проекция на Сянката – несъзнаваните и тъмни аспекти на човека и на самата космическа природа.

От другата страна на антагонизма, философията на екзистенциализма – и особено на Фридрих Ницше и Жан-Пол Сартр – разглежда живота „без Бог“ като освобождение, но и като тежест. За Ницше, „смъртта на Бога“ разкрива пред човека възможност за радикална самокреация. Човекът вече не е подчинен на външни заповеди и абсолютни

⁸ Émile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, trans. Karen E. Fields (New York: Free Press, 1995), 208

⁹ Carl G. Jung, *The Archetypes and the Collective Unconscious*, trans. R. F. C. Hull, 2nd ed. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1969), 17.

¹⁰ Carl G. Jung, *Psychology and Religion*, trans. R. F. C. Hull (New Haven: Yale University Press, 1938), 47.

¹¹ Carl G. Jung, *Answer to Job*, trans. R. F. C. Hull (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1973), 23.

законали, но е свободен да създаде собствена система от ценности и смисли. Тази свобода обаче не е без последствия – тя изисква от човека да понесе тежестта на своята самодостатъчност. Без Бог, човешкият живот се превръща в отворен проект, но същевременно в проект, който няма гаранции, че е правилен или завършен. Идеята за живота „без Бог“ като форма на освобождение е една от основните концепции, които се разглеждат от Фридрих Ницше и Жан-Пол Сартр в техните философии. И двамата изследват последиците от смъртта на Бога и как това влияе върху смисъла на живота и свободата на човека. Във „Веселата наука“ (*Die fröhliche Wissenschaft*,) Ницше обявява „смъртта на Бога“ чрез известния пасаж за „людия човек“ (книга 3, афоризъм 125). Смъртта на Бога символизира краха на традиционните религиозни и метафизични основи, които осигуряват смисъл на живота в Западната култура¹². В „Тъй рече Заратустра“ (*Also sprach Zarathustra*) Ницше развива концепцията за свръхчовека (*Übermensch*), който преодолява старите ценности и създава нови. Свръхчовекът символизира освобождението на човека от традиционните морални ограничения¹³. Запленен от свят без Бог, в „Битие и нищо“ (*L'Être et le Néant*) – фундаменталният труд Сартр, той анализира свободата на човека в свят без Бог. Според него, ако Бог не съществува, няма предварително зададена човешка природа или съдба. Това означава, че човекът е напълно свободен да създава себе си чрез своите избори и действия, а липсата на Бог води до „освобождаване“, но и до тежестта на отговорността, тъй като вече няма външна сила, която да оправдае човешките решения¹⁴.

В световните религии и философии Бог традиционно се разглежда като върховен принцип, който придава смисъл на човешкото съществуване. Бог е абсолютната реалност и източник на всички ценности – той предоставя онтологична и етична структура, към която човекът може да се насочи. Например, в класическата християнска философия, Бог е не само Създател, но и еталон на добро и справедливост. В този контекст човекът вижда живота си като участие в космически план, подчинен на принципи, които са вечни и обективни. Тук антагонизмът се свежда до въпроса дали човек е способен сам да бъде източник на ценности или се нуждае от външен абсолютен, който да го ориентира. Томас Аквински твърди, че без Бог не съществува последна причина, която да обясни нещата в тяхната същност, нито морален стандарт, на който човекът може да разчита. Томас Аквински излага тази идея най-ясно в своята фундаментална работа „*Summa Theologiae*“ където разглежда концепцията за Бога като „първопричина“ и „последен край“ на всички неща. Това се намира в Първата част (*Prima Pars*), въпрос 2, статия 3 („Дали Бог съществува?“), в която той представя своите прочути *Пет доказателства за съществуването на Бог* („*quinque viae*“)¹⁵. За мислители като Аквински, Бог е необходимият крайъгълен камък на всяка метафизична и етическа система – единственият, който може да придаде завършен смисъл на всичко съществуващо. Според тази перспектива, без Бог светът би бил лишен от вътрешна необходимост, а човекът – от основания за морал и цел. В този контекст, Достоевски в *Братя Карамазови* изразява обобщените мисли на Иван Карамазов, че ако Бог не съществува, тогава всичко е позволено¹⁶. Без Бог, границите на морала се размиват, а човек е оставен сам да решава кое е добро и кое е зло – задача, която се оказва изключително сложна и често трагична.

¹² Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, trans. Walter Kaufmann (New York: Vintage Books, 1974), 125.

¹³ Friedrich Nietzsche, *Thus Spoke Zarathustra: A Book for Everyone and No One*, trans. R. J. Hollingdale, London: Penguin Books, 1961.

¹⁴ Jean-Paul Sartre, *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*, trans. Hazel E. Barnes, New York: Washington Square Press, 1993

¹⁵ Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, I, q. 2, a. 3, trans. Fathers of the English Dominican Province (New York: Benziger Bros., 1947).

¹⁶ Достоевский, Фёдор. *Братя Карамазовы*. Москва: АСТ, 2006.

Антагонизмът между съществуването с Бог и без Бог е централен въпрос в човешката философия, отразяващ най-дълбоките търсения на смисъл, ценност и морал. Този конфликт е не просто теоретичен, а засяга самата структура на битието и ролята на човека в света. В най-общ план, съществуването „с Бог“ предлага свят на абсолютни ценности, космически ред и обективна цел, докато съществуването „без Бог“ представлява свят на радикална свобода, но също и на дълбока несигурност и относителност. Този антагонизъм е неразрешим и точно в него се съдържа основното напрежение, което е движило човешката мисъл през вековете. В крайна сметка, лишеният от сакралното, традициите и идеята за Бог човек би живял в постмодерна пустиня на смисъла, където всички стойности са дехуманизирани и превърнати в средства за моментно задоволяване. Той би се движил в една реалност, която е едновременно безкрайна и куха, изпълнена с обекти, но лишена от духовна или метафизична същина, оставен да търси утеха в преходни удоволствия, без никакъв хоризонт на трансценденция или вечност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Библия. Изд. на Светия Синод на БПЦ, София 1993.
2. Достоевский, Фёдор. *Братя Карамазовы*. Москва: АСТ, 2006.
3. Харари, Ю. Н. „21 урока за 21-ви век“ Изд. Изток-Запад, 2019.
4. Aquinas, Thomas. *Summa Theologiae*. Translated by Fathers of the English Dominican Province. New York: Benziger Bros., 1947.
5. Charles Taylor. *A Secular Age* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 303–304.
6. Durkheim, Émile. *The Elementary Forms of Religious Life*. Translated by Karen E. Fields. New York: Free Press, 1995.
7. Habermas, Jürgen. *Glauben und Wissen*. In *Friedenspreis des Deutschen Buchhandels 2001*, 9–34. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.
8. Nietzsche, Friedrich. *Thus Spoke Zarathustra: A Book for Everyone and No One*. Translated by R. J. Hollingdale. London: Penguin Books, 1961.
9. Nietzsche, Friedrich. *The Gay Science*. Translated by Walter Kaufmann. New York: Vintage Books, 1974.
10. Sartre, Jean-Paul. *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. Translated by Hazel E. Barnes. New York: Washington Square Press, 1993.
11. Weber, Max. *Science as a Vocation*. In *From Max Weber: Essays in Sociology*, edited by H. H. Gerth and C. Wright Mills, 129–156. New York: Oxford University Press, 1946.

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Списание за наука

НОВО ЗНАНИЕ

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

NEW KNOWLEDGE

Journal of science

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

www.science.uard.bg

www.uard.bg

science@uard.bg